

KMEČKI DOLGOVI
NA
SLOVENSKEM

Žarko Lazarevič

Žarko Lazarevič
KMEČKI DOLGOVI NA SLOVENSKEM

Predgovor
Neven Borak

BELEŽKA O AVTORJU

Izobraževalna pot Žarka Lazareviča (roj. 1961) se je po maturi na ljubljanski moščanski gimnaziji nadaljevala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Tam je leta 1986 diplomiral iz zgodovine in etnologije, tri leta kasneje magistral in nato 1992. tudi doktoriral iz zgodovine. Po kratkotrajni zaposlitvi v Tehniškem muzeju Slovenije, je v letu 1987 prešel na Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer sedaj kot znanstveni sodelavec raziskuje gospodarsko preteklost naših krajev. Njegovi doseganji izsledki, zlasti s področja agrarne zgodovine, so dosegljivi v osrednjih slovenskih zgodovinarskih revijah.

ŽARKO LAZAREVIČ

Kmečki dolgovi na Slovenskem

Socialno-ekonomski vidiki
zadolženosti slovenskih kmetov
1848 - 1948

*Znanstveno in publicistično središče
Ljubljana, 1994*

Po mnenju Ministrstva za kulturo št. 415-324/93 mb z dne 13. 7. 1993 šteje knjiga med proizvode, za katere se obračunava 5% prometni davek.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

338.43(497.12)"1848/1948"

LAZAREVIČ, Žarko

Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948 / Žarko Lazarevič; (predgovor Neven Borak). - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994. - (Zbirka Forum; 1994, 2)

KAZALO

<i>Predgovor: Neven Borak</i>	7
<i>Uvod</i>	11
I. KMEČKI DOLGOVI V AVSTRIJSKI DOBI	13
1. Prvo obdobje zadolževanja kmetov	14
2. Agrarni programi	19
3. Drugo obdobje zadolževanja kmetov	24
4. Na prizorišče stopi združništvo	26
II. EKONOMSKO - FINANČNA POLITIKA MED VOJNAMA	33
1. Čas inflacijske rasti	34
2. Čas zorenja krize	39
3. Čas velike gospodarske krize	41
4. Čas gospodarskega okrevanja	48
III. JUGOSLOVANSKA KMETIJSKA POLITIKA	51
1. Agrama reforma	53
2. Davčni sistem na področju kmetijstva	54
3. Kmetijska zbornica	56
4. Intervencija na žitnem tržišču	58
5. Kreditiranje kmetijstva	63
IV. SLOVENSKA KMETIJSKA POLITIKA	72
1. Socialno - gospodarski oris slovenskega kmetijstva	73
<i>Prebivalstvo</i>	73

<i>Rentabilnost</i>	75
<i>Panoge</i>	81
2. Slovenske stranke in kmetijstvo	87
3. Pospeševanje kmetijstva	93
 V. KMEČKI DOLGOVI V JUGOSLOVANSKI DOBI	 99
1. Ponovna rast kmečkega zadolževanja	100
2. Na poti v dolžniško krizo	102
3. Kmečka dolžniška kriza	104
4. Kmečki dolžniški krizi na rob	114
 VI. RAZDOLŽEVANJE KMETOV PO JUGOSLOVANSKO	 116
1. Razdolževanje kmetov v Evropi	117
2. Pogledi na kmečke dolgove	120
3. V objemu moratorija	127
4. Končno pričetek razdolževanja	136
5. Slovenci, kmečki dolgovi in razdolževanje	143
 VII. ODPLAČEVANJE DOLGOV MED OKUPACIJO IN KONČNA RAZDOLŽITEV	 157
1. Odplačevanje dolgov med okupacijo	157
2. Dokončna razdolžitve	160
 VIII. RAZPOTJA SLOVENSKEGA KMETIJSTVA V DOBI KAPITALIZMA	 164
 VIRI IN LITERATURA	 169

PREDGOVOR

Neven Borak

Ni v navadi, da bi ekonomist pisal predgovor zgodovinarjevi knjigi. Ekonomska zgodovina sodi med tiste znanstvene discipline, ki pri nas še čakajo na razcvet in pozornost. Prave domačnosti ji za zdaj ne ponuja nobena naša fakulteta. Zgodovinarji so mojstri detajlov, a pogosto ne poznajo ekonomske vede in tistega, kar ponuja za rekonstrukcijo celote. Ekonomisti in tudi sociologi pa so brez zgodovinskega spomina; nanje odločilno vpliva to, kar se dogaja na tujih univerzah, na misel pa jim ne pride, da bi analitični aparat, ki ga obvladajo, cepili s preteklostjo in se lotevali rekonstrukcije. Zato nas kot visoke vode ob vsakem temeljitem družbenem pretresu zalivajo prepričanja, da je bilo vse, kar je bilo prej, slabo. Pa naj si gre za nekdanjo Avstro-ogrsko monarhijo, nekdanjo kraljevino ali nekdanjo avnojsko Jugoslavijo. Tudi če bi to bilo povsem res, so izkušnje vseeno vredne analize zato, da se slabosti ne ponovijo. Konec koncev smo del okolja, ki ga ne spreminjajo le v njem porojene tehnološke in družbene spremembe. Pravzaprav smo v nenehnem laboratoriju sprememb. Okolje stalnega prehodnega obdobja naravnost negira tisto, kar so nam vcepljali v glavo: da sta družboslovec in ekonomist prikrajšana, zato ker ne premoreta eksperimentiranja. Kam drugam kot med eksperimentiranje pa lahko umestimo pet ali šest državnih tvorb, ali sedem zamenjav denarja, ali tri velike gospodarske cikle in bančne krize, ki so se zgodile v osmih desetletjih in so hkrati zaznamovale vsaj tri generacije. Dogodki naravnost kličejo po umestitvi v prostor in čas, po iskanju stalnice v vrsti diskontinuitet in po nauku za sedanjost.

Prav tukaj se lahko srečata zgodovinar in ekonomist. Kar nekaj zgodb se prepleta skozi problematiko kmečkih dolgov. Vse so zapopadene v knjigi Žarka Lazareviča, nobena ni dokončana. V valovih povezujejo preteklost s sedanjostjo in sedanjost s prihodnostjo. Vse se sučejo okoli položaja te, svojčas največje družbene skupine v posameznih fazah gospodarskih ciklov in v prevratnih razmerah zamenjave prevladujočih družbenih odnosov in/ali državne organizacije. Naj nas ne moti, da so nekdanj to bili kmetje oziroma kmetijstvo, danes pa delavstvo ali industrija. Tisto, kar je komercializacija v preteklem stoletju povzročila kme-

tom, se danes ponavlja s spreminjanjem družbene lastnine v zasebno. Poplošeno vprašanje, ki se pri tem postavlja, se glasi: ali Slovenci lahko pričakujemo uspešen razvoj, če vse spremembe utemeljemo z negacijo preteklosti in če ta preteklost jasno signalizira vedenje, da slovenska bit ne prenaša ostre socialne in ekonomske diferenciacije, kar je združevalo Kreka in Kardelja?

Kmečki dolgovi nas peljejo v več medseboj povezanih smeri in problemov: k vplivu gospodarske krize na okolje s prevladujočo agrarno strukturo, k pojasnjevanju njene vloge in mesta, ki ga ima v akumulaciji trgovinskega in industrijskega kapitala (oziroma v prehodu dežele v popolni kapitalizem) in k bančni ter finančni krizi kot posledici prvih dveh. Zamenjajmo kmetijstvo z industrijo in dobimo preslikavo v avnojsko Jugoslavijo in v današnjo Slovenijo. Če pa bi hoteli obravnavati več kot samo kmečke dolgove, bi morali vstopiti v analizo družbenih odnosov, njihovega razkroja in nadomeščanja z novimi odnosi, s procesi, ki so bili vedno od zunaj dani domačemu okolju. Nacionalizem 19. stoletja je razkrojil fevdalni red, nacionalizem zadnjih dveh desetletij 20. stoletja pa je razkrojil socialistični red. Na vprašanje, zakaj spremembe niso zagotovile dolgoročne gospodarske uspešnosti, ni trdnega odgovora. Tam, kjer je "zmagovalec" zajahal kapitalistično industrializacijo, je bil uspešen in prodoren. Tam, kjer mu to ni uspelo, je bil defenzivno introvertiran. In dolgoročno neučinkovit.

Zadržimo se pri povezavi med dolgovi in bančno krizo. Dolgovi so bili posledica neupravičenih investicijskih pričakovanj, pri nas tudi izplačevanja dednih deležev in urbanizacije, lahko bi celo rekli dokončanja procesa komercializacije kmetijstva. Do preloma je prišlo leta 1926, ko je ponovni vstop ameriške konkurence na evropske trge, zahvaljujoč izjemni produktivnosti njenega kmetijstva, zrušil cene kmetijskih pridelkov in s tem kratkotrajno navidezno prosperiteto evropskih agrarnih dežel. Padanje cen je sprožilo številne bankrote v industriji, trgovini in bančništvu, nominalno nespremenjeni dolgovi ob visokih obrestnih merah pa so predstavljali čedalje večje breme za dolžnike. Bančno krizo sta sprožila prenos gospodarske krize iz ZDA v Evropo in nemške reparacije, poglobila pa sta jo nezmožnost poravnavanja kmečkih dolgov in način njenega razreševanja. Padec cen ima podobne posledice kot izguba trgov, neporavnani dolgovi dolžnikov se spremenijo v slabe naložbe bank, zmanjšanje depozitov pa v beg kapitala. Dolžniško financiranje kmetov, ki je bilo po Lazareviču bolj namenjeno porabi kmečkih gospodinjstev in financiranju dednih odpravkov (tudi urbanizacije?) kot pa produkciji, in neustrezne strukturne značilnosti organizacije kmetijske proizvodnje, naravnost sili v ospredje primerjavo z dolžniškim financiranjem podjetij in strukturnimi značilnostmi industrije, ki je ustrezala nekdanjemu jugoslovanskemu trgu, ne ustreza pa prodoru na zahodne trge, pa tudi s financiranjem njenega lastninskega preoblikovanja (ali kot pravi Aleksander Bajt "zasebljanja"). V tem sta si preteklost in sedanjost podobni in to je tisto, česar bralec v Lazarevičevi knjigi ne bo mogel spregledati.

V Ljubljani, januar 1994

*Mami,
za njeno zaupanje*

UVOD

V pričujoči knjigi se podajamo na pot spoznavanja gospodarske plati življenja slovenskih kmetov v stoletju kapitalističnega razvoja naše dežele, ki je trajalo od srede devetnajstega pa vse do radikalne odprave kapitalističnih družbenih odnosov sredi dvajsetega stoletja. Vsebinsko razpravo najlažje ponazorimo z uganko "Naredi me in delal se bom sam" (Kmetovalec 1928, str. 176). Ta besedna igra na prvi pogled morda zveni nerazumljivo dokler ni razkrit ključ rešitve, ki se skriva v besedi "dolg". Njena umestnost se je v vsem tem času, v katerem so kot rdeča nit vseskozi aktualni kmečki dolgovi, izkazala za več kot upravičeno, kajti kakor hitro so kmetje v prejšnjem stoletju zabredli v dolgove, se jih niso več znebili. Nasprotno, celo naraščali so. Zadolženost, velikokrat tudi prezadolženost, kmetij ni bila posledica nespametnega ravnanja njihovih lastnikov, kot so trdili nekateri, temveč posledica kriznih razmer oziroma strukturnih neskladij v kmetijstvu, ko je bila na preizkušnji prilagoditvena sposobnost prevladujočega slovenskega gospodarskega sektorja. Kmečko zadolževanje moramo šteti, enako kot pri drugih gospodarskih subjektih, za normalen pojav. Obravnavati ga je potrebno kot predpogoj naložb, velikokrat za povsem neproduktivne namene, za katere tekoči prihranki niso zadostovali. Obenem moramo imeti pred očmi specifičnost kmetijstva, saj je primerjalno gledano akumulativna sposobnost v tej panogi nižja kot v drugih gospodarskih vejah zaradi daljšega proizvodnega ciklusa in številnih spremljajočih vplivov.

Problem kmečkih dolgov v Sloveniji je pravzaprav problem neugodne posebne strukture oziroma prevlade malih kmetij, ki niso bile sposobne preživetja v tržnih pogojih gospodarjenja. Zaradi tega je pripoved o kmečkih dolgovih obenem tudi zgodba o počasnem in bolečem gospodarskem propadanju velikega dela podeželskega prebivalstva, saj donosnost kmetovanja v kriznih razmerah ni dosegala cene v konjunkturi najetih posojil. Razsežnost problema je vidna iz dej-

stva, da je kmetijstvo dajalo kruh približno dvema tretjinama - istočasno pa je na zadolženih kmetijah živela približno četrtina - prebivalstva Slovenije še v prvi jugoslovanski državi. Torej ni preuranjen sklep, da je bila ustrezna rešitev teh zagat pomembna za celotno gospodarsko, socialno in politično življenje Slovencev kot narodne skupnosti. Prek zadolženosti se je namreč odvijal proces, ki bi privedel do prevlade zaokroženih kmetij, sposobnih zadostiti zahtevam tržnega kmetovanja. Privedel bi, če ne bi na začetku tridesetih let posredovala država, kajti predvidena in slutena družbena cena tega prehoda bi bila vendarle prevelika. Posseg države je bil nujen, ker tako velikega števila prebivalstva v pretežno agrarni družbi ni bilo moč prepustiti negotovi usodi. Zlasti če vemo, da zaposlitvene možnosti v industrijskem sektorju - nagle spremembe pa si niso obetali - niso bile v sorazmerju z obsegom potencialne delovne sile na podeželju. Vladno ukrepanje je bilo naravnano na blažitev posledic zadolženosti in ohranjanje obstoječe kmetijske strukture. O tem priča tako moratorij za kmečke dolgove, kot tudi njihova kasnejša likvidacija z delnim odpisom terjatev, kar naj bi uskladilo plačilno sposobnost kmetov z aktualnimi kmetijskimi cenami. Nelikvidnost kmetijskega sektorja, ki je bil najpomembnejši v državi ter imel tako znaten vpliv, se je prenašala tudi na področje bančništva, kar je spet zaviralo nemoten razvoj drugih sektorjev. Zato je bilo nujno vzporedno z razdolževanjem kmetijstva sanirati tudi denarne zavode. Vlada je to storila s konverzijo, ko je prek državne kmetijske banke prevzela neizterljive terjatve do kmetov in za poplačilo le-teh denarnim zavodom izdala obveznice, ki jih je vključila v okrilje javnega dolga.

Problematika kmečkih dolgov je v nadaljevanju predstavljena skozi narodno-gospodarsko optiko oziroma s stališča gospodarstva kot celote, kajti pripoved zgolj o kmečkih dolgovih, brez predstavitve širših gospodarskih in političnih ozadij, bi zvenela kot neizpeta pesem. Ta ozadja so nujna za razumevanje vzročno-posledične povezanosti dogajanja, v katerem je nastajala in naraščala kmečka zadolženost. Tako se tok pripovedi vije prek poglavij o kmetijski in kreditni politiki, o stanju v kmetijstvu in splošnih gospodarskih razmerah ter o doemanju kmetijstva in dolgov v političnem delu slovenske javnosti. Vsa ta spoznanja se združijo v osrednjih poglavjih o obsegu kmečkih dolgov in procesu razdolževanja. Z opazovanjem kmečkih dolgov skozi ta vidik pa je ostala prikrita tista druga plat, to je kmečko doživljanje zadolženosti in tegobe, ki jih je zadolženost prinašala. Tudi to sem želel predstaviti, vendar mi ni uspelo.

Vendar sem prepričan, da bi bila tudi z upoštevanjem manjkajoče dimenzije zgodba podobna, če že ne enaka, saj so iz redkih kmečkih zapisov, ki so bili publicirani v času med obema vojnama, na konkretnem primeru razvidne ugotovitve, predhodno dognane v strokovnih in političnih krogih.

Tukaj odmerjeni prostor bi izkoristil še za zahvalo Francetu Kresalu za vse koristne nasvete in obilico potrpežljivosti, ki jo je imel z menoj v zadnjih treh letih, ko je nastajala pričujoča zgodba o kmečkih dolgovih. Poleg tega sem hvaležen vsem tistim, ki so kakorkoli omogočili nastanek te knjige.

I.

KMEČKI DOLGOVI V AVSTRIJSKI DOBI

Problem prezadolženosti slovenskih kmetov je bil aktualen skozi celo drugo polovico devetnajstega stoletja, ko so se državno-pravno, politično in gospodarsko nahajali v okviru habsburške monarhije. Fran Trček, eden redkih piscev, ki se je podrobneje ukvarjal s temi vprašanji, loči dve obdobji zadolževanja kmetov v tem obdobju slovenske zgodovine. Prvo obdobje, ki ga umešča v čas od zemljiške odveze v letu 1848 do konca prve gospodarske krize v letih 1873 do 1890, označuje kot začetno obdobje "formalno svobodnega kmetovanja in možnosti večjega zadolževanja kmeta". Drugo obdobje pa vidi v času od devetdesetih let devetnajstega stoletja dalje do konca prve svetovne vojne.¹ Trčkova periodizacija kmečkega zadolževanja se sklada z uveljavljeno delitvijo tega časa v slovenskem zgodovinopisju, kar je jasno razvidno iz Gestrin - Melikove slovenske zgodovine,² in ni razloga, da ne bi tudi mi uporabljali take delitve.

Našo obravnavo bomo zastavili malce širše, saj so kmečki dolgovi vzpodbudili razmišljanje o smereh izhoda iz gospodarske krize slovenskega podeželja. Poenostavljeno rečeno sta se izoblikovala dva programa, ki sta bila podlaga gospodarskemu udejstvovanju nosilcev obeh glavnih tokov slovenske politike v tem času.

---

1 Fran Trček, "Kmečki dolgovi v preteklosti", Kmečki glas št. 34/ 1963 (odslej Trček, Kmečki glas št...).

2 Ferdo Gestrin - Vasilij Melik, "Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918", Ljubljana, DZS, 1966.

1. Prvo obdobje zadolževanja kmetov

Značilnost prvega obdobja je bilo propadanje kmetov. Že omenjena Gestrin in Melik vidita vzrok temu v naglem prodiranju kapitalističnih odnosov na vas, kar se je izražalo z uvedbo denarnega poslovanja. Kmetje so morali sedaj vse svoje obveznosti plačevati v gotovini. Obenem pa so se z razvojem industrije in prometa, predvsem železniškega, soočili z novonastalo ponudbo, kateri domača kmečka obrt in organizacija prodaje ni mogla konkurirati ne po ceni, ne po kakovosti in kvantiteti. Tako so izgubili pomemben vir dohodkov. Izpada tega dohodka ni bilo moč nadomestiti s povečano prodajo lastnih agrarnih produktov, kar je onemogočala slaba tehnologija pridelovanja in inozemska konkurenca. Pri tem mislimo na dotok ameriškega in ruskega žita, ki je zniževalo cene na domačem avstrijskem tržišču. Zaradi tega je moral kmet prodajati čim več svojih proizvodov, često pod ceno, in reducirati lastno porabo, če je hotel zadostiti svojim potrebam po gotovini.

Oteževalna okoliščina je bila tudi silna razdrobljenost kmečke posesti. Le ta se je vedno znova drobila zaradi določil dednega zakona iz 1868. leta, ki je dovoljeval svobodno delitev kmečke posesti, kar je že dotedaj veljalo na območju Ilirskih provinc na osnovi francoskih uredb. Zaradi naravnost škodljive drobitve kmetij je država v letu 1889 sprejela poseben zakon, ki je v nekaterih primerih omejil delitev srednjih posesti. Podrobno naj bi to uredili v deželah samih glede na lokalne razmere, kar so na slovenskem etničnem prostoru storili 1903. leta samo na Koroškem.³

Na slabšanje kmečkega položaja, predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih, je odločilno vplival neugoden odkup in regulacija servitutov,⁴ kar je bila posledica cesarskega razglasa z dne 7. septembra 1848 o odpravi vseh graščinskih pravic. Podložništvo je bilo formalno-pravno odpravljeno, materialne oziroma naturalne dajatve pa je nadomestila enkratna denarna odškodnina. Zato je bila zemljiška odveza dvorezen meč. Kmeta je resda osvobodila podložništva ter mu priznala enakopraven položaj z drugimi sloji prebivalstva, ga oprostila opravljanja tlake in naturalnih dajatev,⁵ kar so bile nedvomno zelo velike pridobitve, vendar mu je na drugi strani vzela ugodnosti služnostnih pravic oziroma naprtila odplačilo visoke denarne obveznosti. To je močno prizadelo male kmete in kočarje, deloma pa tudi srednje kmete.⁶ Zemljiška odveza je torej kmeta pravno osvobo-

3 Gestrin - Melik, nav. delo, str. 164 - 165.

4 Ravno tam.

5 Trček, Kmečki glas št. 35/1963.

6 Gestrin - Melik, nav. delo, str. 165.

dila in obenem pospešila prehod kmetijstva iz pretežno naturalnega v tržno oziroma kapitalistično gospodarstvo.

Denarna odškodnina za zemljiško odvezo je torej kmete zelo bremenila. Samo na Kranjskem je bila ocenjena na 9,975.048 goldinarjev. Dve tretjini te vsote sta nosili država in gosposka, preostalo tretjino pa so morali plačati "odvezani" kmetje. Obveznosti gosposke do kmetov so bile ocenjene le na borih 10.267 goldinarjev. Za nekranjske kmete ni mogoče ugotoviti zneska odškodnine, ker so živeli v narodnostno mešanih deželah. Trček se je zato zatekel k cenzitvi in se ob tem zavedal, da je tako izračunana vsota zelo vprašljiva, ker niti obveznosti niti posamezne odškodnine niso bile enake v vseh deželah. Sklepal je, da so morali vsi slovenski kmetje plačati približno 8,312.500 goldinarjev odškodnine. To vsoto je izračunal tako, da je delež odškodnine na Kranjskem upošteval kot 40 % v vseslovenskih razmerah.⁷ Kako veliko breme je predstavljala zemljiška odveza lahko sklepamo glede na razmere na Kranjskem, kjer so kmetje morali na račun zemljiške odveze plačati približno petino več, kakor je znašal čisti katastrski donos dežele.⁸

Poleg odplačevanja teh obveznosti so morali kmetje plačevati še visoke davke, ki so se delili na neposredne (zemljiški in hišnorazredni davek) in posredne (razne pristojbine) ter avtonomne doklade deželam, okrajem in občinam. Davčna bremena so se neprestano povečevala, tako da jih mnogo kmetov ni zmoglo plačevati, čemur so sledile eksekucije, ki jih je bilo samo na ozemlju ljubljanskega okraja v letu 1871 prek 300. Gestrin in Melik menita, da so bili "državni davki na Slovenskem mnogo višji kot v bogatejših in rodovitnejših nemških predelih države". Zaradi številnih pritožb je država sredi sedemdesetih let davčna bremena nekoliko znižala, predvsem na Kranjskem, kjer so bili davki do tedaj najvišji.⁹ Kljub temu znižanju so davki še nadalje močno bremenili kmete. Josip Vošnjak je zapisal, da je bil zemljiški davek, ki je služil kot osnova za vse ostale davke in doklade, do 1849. leta znosen. V tem letu pa se je povečal kar za tretjino. Čeprav naj bi povečanje (vojna priklada) veljalo samo za leto 1850, je priklada ostala v veljavi še vsa naslednja leta in se leta 1859 povečala še za četrtno.¹⁰ Rast zemljiškega davka je takoj povzročila povečanje drugih davkov, ki so se odmerjali glede na zemljiški davek, tako da tudi korekcija davčne izmere sredi sedemdesetih let kmetom ni prinesla pričakovanega in potrebnega olajšanja.

Posledica prodiranja tržnega gospodarskega principa na vas, gospodarske krize, velikih odškodnin za zemljiško odvezo in visokih davkov je bilo zadolževanje kmetov, ki je opazno naraslo zlasti v letih po znanem borznem zlomu v 1873.

7 Trček, Kmečki glas št. 35/1963.

8 "Poročilo o kmetijski anketi z dne 17. in 18. aprila 1884. v Ljubljani, Ljubljana, 1884, uredil dr. Josip Vošnjak", str. 26 (odslej Poročilo).

9 Trček, Kmečki glas št. 35/1963; Gestrin - Melik, nav. delo, str. 165.

10 Josip Vošnjak, "Socialni problem in kmetijski stan", Letopis Maticе slovenske, 1885, str. 27.

letu. Koliko dolgov so ustvarili slovenski kmetje, ni znano. Vošnjak navaja podatke za dežele, v katerih so živeli Slovenci kot celota. Prvi znani podatki o višini dolgov, vendar ne samo kmečkih, izvirajo iz 1858. leta, ko je avstrijski pravosodni minister ukazal popis vseh intabuliranih (zemljiškoknjižno zavarovanih) dolgov na kmečkih, mestnih in veleposestniških zemljiščih v celem cesarstvu z Ogrsko vred. Višina dolgov je neprestano rastla, a z zelo različno dinamiko v posameznih letih. Tako so kmečki dolgovi na Kranjskem najbolj poskočili v letu znanega borznega zloma in v letih 1876 ter 1881. V dvaindvajsetih letih (od 1858 do 1881) najdemo tudi dve svetli izjemi, v letih 1869 in 1878 namreč, znanih po izjemno dobri letini, ko so se dolgovi na Kranjskem celo znižali.¹¹

Po tabeli, ki jo je objavil Vošnjak, so se dolgovi v slovenskih deželah v letih 1858 do 1881 povečali v razmerjih, ki jih prikazuje tabela 1.

Tabela 1: Povečanje dolgov v letih 1858 - 1881 v goldinarjih

	1858	1881	indeks
Kranjska	31,726.477	65,232.170	205
Štajerska	109,723.938	258,689.930	235
Koroška	34,872.455	64,662.400	185
Primorska	45.002.004	57,122.800	127

Vidimo, da se je vsota dolgov zelo povečala, najbolj na Štajerskem in Kranjskem, kjer se je več kot podvojila. Na Koroškem je bilo povečanje občutno nižje, na Primorskem pa kar malenkostno, v primerjavi s Štajersko seveda. Vošnjak pravilno opozarja, da v teh številkah niso zajeti samo kmečki dolgovi, temveč intabulacije na vseh zemljiščih. Po njegovih podatkih naj bi kmečki dolgovi v skupni vsoti intabuliranih dolgov na Kranjskem predstavljali 84 %, na Štajerskem 74 %, na Koroškem 80 % in na Primorskem 45 %.¹²

Med vzroki zadolžitve kmetov v letih 1878 in 1879 pa Vošnjak za posamezne slovenske dežele navaja dejavnike, predstavljene v tabeli 2.

11 Nav. delo, str. 18 - 20.

12 Ravno tam. Odstotke, ki so navedeni v tekstu, je po Vošnjakovih podatkih preračunal avtor.

Tabela 2: Vzroki zadolžitve kmetov v letih 1878 in 1879¹³

A - Kranjska, B - Štajerska, C - Koroška, D - Primorska

	A	B	C	D
posojila v gotovini	36,87%	54,61%	50,00%	61,24%
kupnine	13,26%	15,95%	14,07%	14,74%
dediščine	15,06%	7,36%	5,70%	0,46%
prenotacije in vknjiženja	18,73%	13,49%	10,62%	11,95%
druge pogodbe	22,59%	13,95%	22,20%	9,93%

Pri komentiranju tabele se ne moremo izogniti vtisu, da je bila struktura dolgov najmanj ugodna na Kranjskem, kjer so zadolženi kmetje le v tretjini primerov prejeli denar v gotovini. Ostali dolgovi so izvirali iz drugih obveznosti, kjer so se zadolžili, ne da bi videli denar - tako na primer zaradi sodnih prenotacij, tožb in, kar je še pomembneje, zaradi dediščin in dot (uvrščene v rubriko "druge pogodbe"), ki so predstavljale veliko višjo postavko kot v drugih deželah. Vošnjak zapiše, da podatki za Kranjsko "dokazujejo prav slabo gospodarsko stanje" ter da dote in dediščine "najbolj pospešujejo materialni propad kmetskega stanu". Podobno neugodno stanje glede izvora dolgov navaja za desetletje kasneje tudi Krek, ki žal razmer ni obravnaval po deželah, tako da imajo njegovi podatki le omejeno uporabnost.¹⁴

Vošnjak precej utemeljeno trdi, da dolgovi zanesljivo niso bili tako visoki, saj je bilo v zemljiških knjigah vpisanih veliko dolgov, ki so sicer bili poravnani, a ne izbrisani. Mnogi pa so bili nekajkrat šteti, ker so bili zaradi simultanih hipotek knjiženi pri večih zemljiščih. Trdi tudi, da prave vsote ni moč izračunati, temveč lahko samo sklepamo po vsakoletnih novih vpisih in izbrisih starih dolgov. Nadalje sklepa, da bi v primeru tako visoke zadolženosti obresti, ki so se pri intabuliranih terjatvah gibale med 5 in 6 %, dosegle tako vsoto, da jih kmetje nikakor ne bi mogli plačati. Tako bi samo na Kranjskem morali na račun obresti plačati dvakrat tolikšno vsoto, kot so znašali vsi direktni davki v osemdesetih letih v kranjski deželi.¹⁵ Vse to ga prepričuje, da dolgovi v resnici niso bili tolikšni.

¹³ Ravno tam.

¹⁴ J. Sovran (J.E. Krek), "Črne bukve kmečkega stanu, Jedro kmečkega vprašanja", Ljubljana, 1895, str. 223. Krek za leto 1886 navaja, podatki pa veljajo za avstrijsko polovico države, da so knjiženi dolgovi dosegli 2.175,803.000 goldinarjev. Struktura dolgov, vpisanih v tem letu, je bila sledeča: posojila 43,56 %, prisilne vknjižbe 27,93 %, kredit kupne cene 10,16 %, zapuščine 9,41 %, druge pogodbe 7,84 % in pravne predznanbe 1,20 %.

¹⁵ Vošnjak, nav. delo, str. 20.

Na t.i. "kmetijski anketi" kranjskega deželnega zbora 17. in 18. aprila 1884 je Vošnjak poročal tudi o razmerju hipotekarnih dolgov s katastrskim dohodkom kmetov na Kranjskem. Računal je tako, da je od katastrskega dohodka odštel gruntni davek s prikladami in ostanek množil z dvajsetkratnim faktorjem, da je dobil vrednost zemljišč na Kranjskem. Za Kranjsko nekoliko zaokrožen račun pokaže, da je bila razlika med vrednostjo zemljišč in kmečkimi dolgovi 25 milijonov goldinarjev, kar vsekakor dokazuje zelo visoko zadolženost kranjskih kmetov. V nadaljevanju Vošnjak ta izračun še relativizira in ceni razliko, to je dejansko višino dolgov, med 15 in 20 milijoni goldinarjev. Ta znesek pa je še vedno zelo visok, če se upošteva povprečno obrestovanje posojil s 6 % obrestno mero, kar je bilo izraženo v denarju enakovredno vsoti gruntne davka v kranjski deželi.¹⁶

Ob takih razmerjih se je Vošnjaku upravičeno zastavljalo vprašanje, s kolikšnimi sredstvi so kmetje na Kranjskem sploh še razpolagali. Po približnem izračunu, ko je od katastrskega donosa odštel gruntni davek s prikladami in obresti na hipotekarna posojila, je sklepal, da je čisti donos kranjskih kmetij dosegal 508.000 goldinarjev. Samo ta čisti donos naj bi bil torej na razpolago za preživitev 337.000 ljudi na kranjskem podeželju. Tako bi, po Vošnjaku, moral biti povprečni letni donos zemlje na Kranjskem vsaj 7 %, kar se mu je zdelo izjemno visoko že zato, da bi kmetje zadostili samo obveznostim do države, kaj šele da bi lahko preživeli sebe in svoje družine. Na tem mestu moramo delno omiliti Vošnjakove trditve, saj ni upošteval še cele vrste drugih kmetovih dohodkov, ki jih katastrski dohodek ne zajema. Kljub vsemu pa je uspel dokazati, kar je bil navsezadnje tudi njegov namen, izjemno visoko zadolženost kranjskih kmetov.

Seveda je bila zadolženost kmetov v okviru ene pokrajine različna, kar kaže Vošnjakova primerjava vsote hipotekarnih dolgov z vrednostjo zemljišč v posameznih okrajih Kranjske. Po njegovih podatkih so bili sicer gorenjski kmetje bolj zadolženi kot dolenski, z izjemo črnomaljskih in notranjskih, vendar so bile na Gorenjskem ugodnejše razmere glede obresti.¹⁷ Če se že Vošnjak ni spuščal v podrobnejše določanje zadolženosti oziroma prezadolženosti, pa je Trček brez utemeljitve storil tudi to. Menil je, da naj bi bila v osemdesetih letih devetnajstega stoletja približno petina slovenskih kmetov prezadolžena, petina močno zadolžena in petina manj oziroma znosno zadolžena. Preostalih 40 % slovenskih kmetov pa naj ne bi bilo zadolženih.¹⁸

---

16 Po Vošnjakovih podatkih so tako izračunane obresti dosegale približno 1,200.000 goldinarjev, istočasno pa je gruntni davek s prikladami znašal 1,107.000 goldinarjev.

17 Poročilo, str. 26 - 27. Tako so dolgovi predstavljali največje breme kmetom v črnomaljskem okraju, kjer so za 158 % presegali vrednost zemljišč. Sledijo dolgovi kmetov iz kranjskega okraja s 139 %, radovljiškega s 138 %, kočevskega s 134 %, kamniškega s 111 %, ljubljanskega in litijskega s 110 %, postojnskega s 104 %, logaškega s 97 %, krškega z 71 % in nazadnje iz novomeškega z 59 % nad vrednostjo zemljišč.

18 Trček, Kmečki glas št. 36/1963.

O visoki zadolženosti kmetov pričajo tudi množične eksekucijske prodaje kmetij. Gestrin in Melik pišeta, da je bilo v letih 1868 do 1893 na prisilnih dražbah prodano kar 13 % kranjskih kmetij.¹⁹ Vošnjak pa navaja 1.272 prisilno prodanih kmetij v letih 1880 do 1882,²⁰ kar ga navede k sklepu, ki ga bomo tukaj citirali v celoti: "Dolgovi ali pravzaprav obresti so tisti črv, kateri razjeda poprej zdravo jedro kmetije in lastnika korak za korakom tira v propad. Kajti v nobenem stanu niso dohodki tako negotovi, kakor v kmetškem, obroki za plačevanje obresti pa so gotovi in kdor jih zamuja, čuti kmalu vse nepravilike, katere zadanejo zamudnega dolžnika: tožbe, odvetniški stroški, nove vknjižbe neplačanih terjatev in novih dolgov, kateri pa niso nastali po prejeti gotovini, ampak iz raznih računov".²¹

Posledica zadolženosti in drobitve kmetij je bila proletarizacija slovenskega podeželja in "beg z vasi" oziroma veliko izseljevanje. Migracijski tok se je usmeril predvsem v tujino, v razne evropske države in Ameriko, zlasti v Združene države, ker domača industrija ni bila toliko razvita, da bi lahko zaposlila prebivalstvo na slovenskih tleh. Izseljevanje je doseglo tak obseg, da je prebivalstvo v slovenskih deželah, znatni nataliteti navkljub, naraščalo zelo počasi v primerjavi z evropskim povprečjem. Na področju današnje Republike Slovenije je izseljevanje vzelo več kakor polovico naravnega prirastka. Gestrin in Melik, pri katerih smo povzeli te podatke, obenem opozarjata, da te številke ne izražajo točne slike, ker se je znaten del izseljencev naselil "v mesta na slovenskem narodnostnem ozemlju, ki pa je danes izven naših meja, ob robu ali v bližini narodnostne meje, največ v Trst. Seveda so bile glede naraščanja prebivalstva in tudi izseljevanja precejšnje razlike po pokrajinah in posameznih področjih v njih".²²

2. Agrarni programi

Zgoraj opisano stanje je seveda izzvalo misleče ljudi na Slovenskem, med njimi tudi politike, da so pričeli razmišljati o poteh izhoda iz krize. Najjasneje sta to formulirala Josip Vošnjak in Janez E. Krek. Njune zamisli si bomo ogledali podrobneje, ker sta, vsak na svoj način seveda, zaznamovala in usmerila poznejšo gospodarsko politiko obeh političnih taborov na Slovenskem. Oba sta videla vzroke krize v liberalnem kapitalizmu, to je uveljavitvi tržnega gospodarjenja tudi na podeželju.²³ Vošnjak je že na "kmetijski anketi" izoblikoval nekaj predlo-

19 Gestrin - Melik, nav. delo, str. 167. Na Kranjskem je tedaj kmetovalo 78.000 posestnikov. V navedenega četrtoletja pa je bilo na prisilnih dražbah prodano kar 10.190 kmetij.

20 Poročilo, str. 28.

21 Vošnjak, nav. delo, str. 21.

22 Gestrin - Melik, nav. delo, str 243.

23 Krek, nav. delo, str 214; Vošnjak, nav. delo, str. 9-10.

gov,²⁴ ki jih je podrobneje utemeljil v že citirani razpravi "Socialni problem in kmetijski stan", oziroma v osmem poglavju z naslovom "Agrarni program",²⁵ ki predstavlja povzetek vseh njegovih spoznanj o vzrokih krize slovenskega kmeta. Zaradi preglednosti in primerjave s kasnejšim Krekovim programom bomo oba programa natančneje povzeli.

Vošnjakov program:

1. Predlaga prepoved knjiženja dolgov na kmetijah. V primeru vknjižb naj se njihova višina omeji na dve tretjini vrednosti kmetije. Vsi dolgovi bi se morali odplačevati v letnih obrokih z znižano obrestno mero, pravnjina bi bila 4,5 % v nekem daljšem časovnem obdobju, a najdlje v teku ene generacije. Če upniki ne bi bili pripravljeni znižati obrestne mere, naj oblast ustanovi hipotekarno banko, ki naj izvaja amortizacijo na kmetijah intabuliranih dolgov. Potrebno je doseči, da vknjižene dolgove ne bi bilo mogoče odpovedati, to je zahtevati poravnavo v enkratnem znesku, temveč vztrajno zahtevati le obročno odplačevanje dolgov.

2. Zavedajoč se negativnih posledic razkosavanja zemljišč oziroma drobitve kmetij, kar privede do množice majhnih, za preživetje nezadostnih kmetij, Vošnjak predlaga ustanovitev "stalnega kmečkega doma" v takem obsegu, da bi zagotavljal preživetje ene "rodbine". Glede na mnenje udeležencev "kmetijske ankete" v Ljubljani 1884. leta, bi takim merilom ustrezale kmetije s 25 do 350 goldinarji čistega katastrskega dohodka. Vošnjak je ob tem opozarjal na nevzdržno nizkost spodnje meje in na potrebo prilagoditve kriterija lokalnim razmeram. Tak kmečki dom se ne bi smel prodati zaradi dolgov ali združiti z drugim, ker nihče ne bi smel posedovati dveh. Vsak novi posestnik bi moral na njem bivati in ga obdelovati.

3. V tesni zvezi z zgornjo točko je tudi dedno pravo na kmetih, saj je veliko dolgov nastalo zaradi izplačevanja dediščin, dednih odpravkov in dot. Vošnjak tu predlaga, naj kmetijo deduje samo en dedič in to v celoti. Kmetija naj se oceni tako, da bo dedič lahko gospodaril, ne da bi ga izplačila dednih deležev preveč bremenila. Namesto izplačila dednih deležev v enkratnem znesku predlaga za sode-diče rento, ki preneha z njihovo smrtjo.

4. V zvezi z davčnimi bremenimi Vošnjak predlaga prerazporeditev teh bremen. Dežele, okraji in občine naj bi opustile dotedanji način doklad na zemljiški davek, ki je bil sam na sebi še znosen, in za njihovo financiranje obdavčile luksuzno blago, tekstil, hišno opremo in alkohol. Zahteva tudi znižanje pristojbin.

5. Uresničitev zgornjih predlogov bi že v znatni meri razbremenila kmeta in mu izboljšala gmotno stanje, tako da bi se lahko ob primerni državni vzpodbudi specializiral oziroma usmeril v pridelovanje tistega blaga, ki je glede na krajevne

---

24 Poročilo, str. 18 - 31.

25 Vošnjak, nav. delo, str. 74 - 83.

razmere in gibanje cen na tržišču najbolj optimalno oziroma prinaša največ dohodka.

6. Vošnjak se je zavedal, da kmetijstvo nujno potrebuje poceni kredite in da so bili kreditni viri omejeni. Zato je predlagal ustanavljanje kreditnih zadrug, ki naj namesto hipotekarnih kreditov podeljujejo "personalni" oziroma osebni kredit. Zavzel se je tudi za obvezno včlanitev kmetov v zadruge, saj naj bi slednje "prevzele amortizacijo hipotečnih dolgov in dajale posojila". Drugovrstne zadruge pa naj bi skrbele za ostale kmetove potrebe.

7. Zadnja točka Vošnjakovega programa za izboljšanje razmer na slovenskem podeželju zadeva "vzgojo in pouk" kmetov, kar utemeljuje s sledečimi besedami: "Kaj pomagajo vse še tako dobro izumljene naprave in naredbe, ako se narod ne more z njimi okoristiti vsled krive vzgoje, ako gazeč v surovem materializmu ni sposoben vzpeti se do tistih vzvišenih idej, brez katerih si ne moremo misliti popoljnega urejanja naših zamotanih socialnih razmer?" Glavno vlogo pri izobraževanju podeželja nameni šoli in cerkvi. Prva naj z "realnimi pouki" usposobi kmeta za umno kmetovanje, kar pa ne sme biti v nasprotju z verskim naukom, za katerega naj skrbi cerkev.²⁶

Preden preidemo na Krekov program za izboljšanje kmečkega položaja, ki je nastal pod vplivom katoliškega socialnega nauka, si oglejmo še njegovo analizo razmer na slovenskem podeželju, ki, kar moramo posebej poudariti, ni tako temeljita in izčrpna kakor Vošnjakova. Krek je svoje ugotovitve, objavljene v "Črnih bukvah", strnil v enajst točk, v katerih je povzel vse bistvene probleme slovenskih kmetov. Tudi Krek se je zavedal škodljivosti drobitve kmetij in menil, da mora država ukrepati, kljub prepričanju o nedotakljivosti privatne lastnine, ker je parcelizacija kmetij dosegla tak obseg, da je že ogrožala državne interese. Vzrok drobitve kmetij naj bi bil liberalizem, "ki je zanesel neomejeno svobodo tudi na kmete". Drugi vzrok krize najde v prodiranju denarnega gospodarstva na vas in s tem povezanim izpodrivanjem naturalnega gospodarstva. Nadalje je razvijajoča se industrija s svojimi izdelki izpodrinila kmečko obrt. Hkrati je bilo denarno gospodarstvo vzrok nerealno visokih dot in vedno večje kmečke zadolženosti kot posledice odurovanja na podeželju. Krek se je zavedal, da povratka nazaj v fevdalne razmere ni mogoče zahtevati, ker "naš čas je demokratičen", vendar si je želel vsaj deloma obnoviti naturalno gospodarstvo, v katerem naj bi se kmet počutil varnega.²⁷ V zadnjem poglavju "Črnih bukev" z naslovom "Socialni načrt slovenskih delavskih stanov" pa Krek poda smernice "boja vsemu kapitalizmu" in "kako naj se zlomi denarni nadvladi tilnik". Na začetku opredeli kmečki stan kot nujno potreben element v državi, saj proizvaja hrano in potrebne surovine. Obenem je za Kreka kmečki stan tisti, ki v državi zagotavlja red in mir

---

26 Ravno tam.

27 Krek, nav. delo, str 240 - 245.

ter ohranjanje verskega in nravnega življenja. In ravno ta stan kapitalizem najbolj ogroža. Na podlagi takih stališč predlaga Krek naslednje ukrepe.

Krekov program:

1. Zakonska prepoved kopičenja zemljišč v velika posestva v lasti zasebnika.
2. Uvajanje instituta "stalnih domov" s primernim pohištvom, orodjem in številom živine (*fundus instruktus*). Ti domovi morajo biti tolikšni, da bi lahko preživljali eno družino. Ne bi se smeli deliti in tudi ne zadolžiti za več kot četrtino vrednosti.
3. Stalni domovi bi morali biti dedni. Da bi to dosegli, bi morali vztrajati na spremembah določb zakona o dednem pravu, "ki pospešuje razkosavanje zemljišč in s tem naraščanje poljedelskega proletariata".
4. V primeru slabega gospodarjenja na "stalnem domu" lahko oblasti določijo sekvestra, ki naj bi ga, če bi le bilo mogoče, imenovali iz vrst najbližjih sorodnikov.
5. Pri prisilni ali prostovoljni prodaji stalnih domov morajo imeti kupno pravico bližnji sorodniki in za njimi kmečke zadruge.
6. Država mora zakonsko predpisati obveznost ustanavljanja kmečkih zadrug z vso potrebno samoupravo in samostojnostjo. Naloga kmečkih zadrug bi bila določanje obsega stalnih domov in kupovanje kmetij na prisilnih in prostovoljnih dražbah, ki bi jih potem prodale naprej ali pa dale v najem "poštenim poljedelcem" brez lastnih domov. Kmečke zadruge, organizirane po Raiffeisenovem principu, bi skrbele za skupno izboljševanje zemlje, vnovčevanje pridelkov in nakupovanje vsega, kar kmetje potrebujejo. Pri kreditnih zadrugah Krek posebej izpostavi organiziranost "po načelih krščanske vzajemnosti in požrtvovalne ljubezni". Vse zadruge, še zlasti kreditne, bi morale biti med seboj povezane in v stiku z okrajnimi in deželnimi zavodi ter z državno kmetijsko banko. Sčasoma bi morali doseči, da bi kmete kreditirale samo zadruge. Tudi delni povratek naravnega gospodarstva naj bi se izvedel prek zadružništva. Kmetje naj bi namreč plačevali davek zadrugam v naturalijah, te pa bi po prodaji pridelkov naredile obračun z državo. Pri tako široko zasnovanem zadružništvu nas ne sme presenetiti Krekov predlog, da bi zadruge dobile tudi določene sodne pristojnosti. Tako bi lahko kot prva instanca odločale v primerih sporov o lastništvu in posesti, prevzele pa naj bi tudi vsa notarska opravila.
7. Krek predlaga tudi sprejetje primerne zakona, ki bi definiral položaj poslov in poljedelskih delavcev na kmetijah, saj bi to bilo v obojestransko korist, tako gospodarjev kot delavcev.
8. Razne pristojbine so kmete zelo bremenile, zato Krek sugerira odpravo plačevanja pristojbin pri lastninskih spremembah vseh kmetij, katerih katastrska vrednost ne presega 2.000 goldinarjev.
9. Obdelovalne površine in pašniki se ne smejo spreminjati v gozd. Ravno tako se ne smejo parcelizirati občinski pašniki, dokler se zakonsko ne regulira postopek. Nasploh naj se teži k povečanju občinskih posesti.

10. Zadnji dve točki programa, ki ju lahko združimo v eno, zadevata vprašanje kmečkih dolgov. Krek meni, da bi bil najprimernejši trenutni moratorij na plačevanje dolgov, kasneje pa naj država s sodelovanjem zadrug uredi dolgoročno odplačevanje le teh. Z zakonom naj se prepove odpoved hipotekarnih posojil in določi obvezno obročno odplačevanje.²⁸

Pri primerjavi obeh programov ugotovimo, da tako Vošnjak kot tudi Krek vidita vzrok krize kmetijstva v nebrzdanem prodiranju tržnega gospodarjenja na vas. Tudi "terapija", ki jo predlagata, je v bistvu enaka, le da je Krek nekoliko "radikalnejši", kar je tudi razumljivo, ker se je s problemi kmetijstva ukvarjal deset let pozneje, ko so se razmere še bolj zaostriale. Seveda pa izhajata iz različnih nazorskih izhodišč. Vošnjak se zaveda negativnih posledic kapitalizma in zato predlaga takšne ukrepe, ki naj zaščitijo kmeta in ga usposobijo za tržno gospodarjenje, ob tem pa denarnega gospodarstva ne odklanja. Krek nasprotno zaradi ideoloških zadržkov denarno gospodarstvo odklanja, kar je vidno iz zgornjih citatov "o vojni napovedi kapitalizmu". Čeprav se je zavedal, da povratka nazaj ni, kljub temu zahteva, vsaj kar se kmeta tiče, delni povratek v naturalno gospodarstvo. Vendar lahko Kreka, njegovi retorični radikalnosti navkljub, tako kot Vošnjaka označimo za reformista.

Razlika med Krekom in Vošnjakom je najbolj vidna pri pojmovanju združništva. Obema je vzor "južnoslovanska zadruga" in ruska občina "mir", v katerih naj bi dosegli posrečeno kombinacijo individualnosti, kolektivnega gospodarjenja in medsebojne vzajemnosti. Strinjata se, da bi bilo modro predpisati obvezno članstvo kmetov v zadrugah, ki naj bodo tako kreditne, nabavne kot tudi prodajne. Medtem ko Vošnjaku ti ukrepi zadostujejo, gre Krek nekoliko dlje in želi zadrugam dati neke oblastne funkcije, zato predvidi v združništvu mehanizme, ki naj kmeta vsaj delno izločijo iz tokov denarnega poslovanja. To hotenje ilustrira vizija zadruge kot posrednika med kmetom in tržiščem oziroma med kmetom in državo pri plačevanju davkov. Tega Krekovega predloga ni mogoče razumeti dobesedno, temveč lahko sklepamo, da je želel uskladiti plačilne roke davkov z vnovčitvijo pridelkov, za kar naj bi organizirano poskrbele zadruge. Tako bi na eni strani razbremenili kmeta, na drugi pa z organizirano namesto stihijske prodaje kmetom zagotovili višji dohodek.

Vošnjak in Krek se razlikujeta tudi v pogledih na organizacijske principe združništva. Vošnjak pledira za Schulze-Delitschev princip, Krek pa meni, da je slovenskim razmeram najprimernejši Raiffeisenov sistem.²⁹ To razhajanje je razumljivo glede na čas njunega delovanja in različna ideološka izhodišča.

Vošnjakova "umirjenost" se pokaže tudi pri davkih, saj za razliko od Kreka zahteva le prerazporeditev davčnih bremen s spremembo obstoječega fiskalnega sistema in znižanje pristojbin. Krek je tudi tu zahtevnejši in hoče odpravo

28 Nav. delo, str. 250 - 253.

29 O razliki in namenih obeh organizacijskih načel obširneje pišemo v nadaljevanju; glej tudi delo Miloša Štiblerja, "Združništvo", I. del, Ljubljana, 1931.

plačevanja pristojbin pri kmetijah z 2.000 goldinarji katastrske vrednosti. Oba zahtevata spremembo zakona o dednem pravu iz 1868. leta, ki ga označujeta za tipičen liberalističen ukrep, kakršen je omogočil škodljivo drobitev kmetij. Oba predlagata uvedbo instituta "stalnega kmečkega doma", ki naj ga deduje samo ena oseba. Strinjata se, da bi tak "dom" moral biti dovolj velik, z vsem potrebnim inventarjem in živino, da bi lahko preživeljal kmetovo družino. Ravno tako sta enotnega mnenja, da se "doma" ne bi smelo razkosavati in nanj ne bi bilo mogoče intabulirati hipoteko.

Glede dolgov sta enotnega mnenja, ko se zavzemata za prepoved knjiženja novih dolgov na kmetijah. Če se temu že ni moč izogniti, potem bi se moralo višino zadolžitve omejiti. Vošnjak predlaga dve tretjini, Krek pa eno četrtno vrednosti kmetije. Oba se zavzemata za osebni namesto hipotekarnega kredita, ki ga ne bi bilo moč odpovedati, in za dolgoročno obročno odplačevanje dolgov. Krek zahteva tudi trenutni moratorij odplačevanja dolgov, da bi kmetom zagotovili nujno potrebno razbremenitev. Vošnjak moratorija ne omenja, se pa ujema s Krekom v predlogu, da bi odplačevanje dolgov dolgoročno uredili prek hipotekarne (Vošnjak) oziroma državne poljedelske banke (Krek). Postopno naj bi, po mnenju obeh, kreditiranje kmetov v celoti prešlo na zadruga.

3. Drugo obdobje zadolževanja kmetov

Z obravnavo Krekovih stališč smo dejansko že prešli v drugo obdobje zadolževanja slovenskih kmetov, ki zajema čas od začetka devetdesetih let preteklega stoletja do prve svetovne vojne. Ta čas karakterizira postopno izboljševanje razmer v kmetijstvu in s tem na podeželju. Razvoj industrije je omogočil pocenitev orodja in strojev, ki so tako postali dostopni večjemu številu kmetov. Tako so že srednji in tudi mali kmetje začeli uporabljati železni plug in najosnovnejše stroje. Pri intenziviranju kmetijske produkcije so prednjačile Koroška, Štajerska in deli Kranjske, predvsem Ljubljanska kotlina in Gorenjska. Zaznavali so povečano uporabo umetnih gnojil, pa čeprav omejeno na veleposest in velike kmetije. Dvignil se je tudi hektarski donos, ki pa je še vedno precej zaostajal za evropskimi dosežki. V tem času je postalo pomembno obnovljeno vinogradništvo in sadjarstvo. Pomembno mesto je dobil tudi hmelj, zlasti v Savinjski dolini. Pričeli so z uvajanjem novih pasem v živinoreji in z modernejšimi načini vzreje, kar je počasi povečalo stalež živine. Najpomembnejši panogi sta še naprej ostali govedoreja in svinjereja. Znaten in stalen vir dohodkov je predstavljal gozd, ki pa so ga posedovali v dovolj velikem obsegu le veleposestniki in veliki kmetje.³⁰

---

30 Gestrin - Melik, nav. delo, str 241.

Cene kmetijskih pridelkov so naraščale, kar ni samo pospeševalo intenziviranja proizvodnje, temveč je pripomoglo tudi k ustrežnejšemu zadovoljevanju kmetovih potreb. Obenem z dohodki so seveda naraščali tudi stroški. Izboljšanje razmer pa vendar ni bilo tolikšno, da bi si kmetijstvo v celoti opomoglo. Trček ga ocenjuje za tolikšno, da je večina zadolženih kmetov lahko preživela na svojih kmetijah.³¹

Kljub vsemu opaznemu napredku se je drobitev kmetij v tem času še vedno nadaljevala. Tako so v letu 1902 na slovenskem prostoru (brez Prekmurja in Benečije) prevladovala male kmetije, pri čemer so bile med posameznimi pokrajinami občutne razlike. Najbolj razdrobljeno posest so imeli na Primorskem in severozahodnem Štajerskem, najmanj pa na Koroškem.³²

V tem času, to je od 1890 do prve svetovne vojne, niso ugotavljali obsega zadolžitve kmetov, kar nedvomno priča o izboljšanju razmer. Že velikokrat citirani Fran Trček sklepa, da so dolgovi še nekaj časa naraščali, verjetno do preloma stoletja, vendar bistveno počasneje. Domneva, da naj bi povečanje deloma šlo tudi na račun pripisa obresti, ki jih bolj zadolženi kmetje niso zmogli redno plačevati. Tudi to ga navaja k sklepu o zmanjšanju intenzivnosti zadolževanja. Ravno tako so tudi pri načinu zadolžitve opažali obetaven premik, saj so tedaj kmetje že več kot polovico dolgov ustvarili z najetjem posojil v gotovini. To obetavno podobo pa je kazil še vedno zelo visok delež dednih odpravkov.

Zadolževanje je pričelo opazneje nazadovati v prvih letih dvajsetega stoletja, v odvisnosti od gospodarskih razmer pač, ki so kazale nadaljnje izboljšanje. Nominalnega obsega kmečkih dolgov v tem obdobju ni moč določiti, ker se je medtem razvilo kmečko kreditno združništvo, ki je v dobrem desetletju prevzelo kreditiranje kmetijstva. Zadruga so, v skladu s priporočili svojih ideologov, Josipa Vošnjaka in Janeza Kreka, podeljevale posojila na osebno poroštvo, namesto na vknjižbo oziroma hipoteko. Tu nam tudi združna statistika ne more pomagati, ker zadruga v bilancah niso izkazovale kreditov ločeno po panogah ali poklicni strukturi posojilojemalcev. Trček ceni, da so bili kmečki dolgovi tik pred prvo svetovno vojno nominalno nekoliko, realno pa precej manjši kakor v letih 1880 do 1890, ker je medtem narasla tudi donosnost in vrednost kmečkih posesti. Vedeti namreč moramo, da je v tem drugem obdobju zadolževanja slovenskih kmetov število živine naraslo za dobro petino, razmahnilo se je sadjarstvo in nena zadnje so se cene kmetijskih pridelkov dvignile skoraj za tretjino.³³ Pomanjkanje podatkov o številu dolžnikov, o vsoti dolgov in dejstva, ki smo jih ravnokar navedli, nedvomno pričajo o delnem izboljšanju in urejanju razmer v kmetijstvu.

31 Trček, Kmečki glas, št. 40/1963.

32 Gestrin - Melik, nav. delo, str. 242 - 243. 12,5 % je bilo takih, ki so imele manj kakor pol hektarja zemlje in 23 % od 0,5 do 2 ha. Dobra petina (21,5 %) slovenskih kmetov je živela na 2 do 5 ha velikih kmetijah. Srednjih kmetij, med katere Gestrin in Melik prištevata tiste s 5 do 10 ha zemlje, je bilo za 18 %, takih s prek 10 ha zemlje pa je bilo za četrtno.

33 Trček, Kmečki glas, št. 41/1963.

4. Na prizorišču stopi zadružništvo

V drugem obdobju zadolževanja je, kot smo že omenili, nastopil nov kmečki kreditni vir - kreditne zadruge, ki so se proti koncu devetnajstega stoletja naglo razmahnile po slovenskem podeželju in pripomogle k olajšanju kmečkih dolžniških tegob. To živahno ustanavljanje kreditnih zadrug Bogo Grafenauer posrečeno imenuje "kmečka samopomoč" in pri tem misli zlasti na zadruge Raif-feisenovega tipa.³⁴ Tako kot pri procesu zadolževanja ločimo tudi v razvoju zadružništva dve obdobji. Prvo obsega čas od nastanka zadružnega gibanja pri Slovencih na začetku osemdesetih let pa do 1895, ko se prične drugo obdobje razvoja, ki je bolj pestro in plodno kot prvo ter traja do konca prve svetovne vojne.³⁵

Značilnost prvega obdobja je ustanavljanje posojilnic. Na kreditne zadruge je začel prvi opozarjati Josip Vošnjak,³⁶ ki se je seznanil z zadružno organizacijo v času obiska na Češkem 1868. leta. Po vrnitvi je s serijo člankov v "Slovenskem narodu" propagiral ustanavljanje zadrug tudi med Slovenci. Vošnjak ni ostal samo pri propagandi, temveč je želel tudi praktično udejaniti svoje zamisli, vendar se dva poskusa ustanovitve zadrug v Mariboru in Slovenskih Konjicah nista posrečila.³⁷ Ti ponesrečeni poskusi pobudnikom zadružništva niso jemali poguma, nasprotno, bili so vzpodbuda za tehtnejše organizacijske priprave. Tako je Josip Vošnjak že 1871. leta v Koledarju Mohorjeve družbe objavil pravila za posojilnice,³⁸ ki so služila kot vzor za novonastajajoče slovenske kreditne zadruge. Leto dni kasneje se mu je posrečilo registrirati posojilnico v Ljutomeru, ki je pričela delovati takoj po ustanovni skupščini v septembru 1872. Že naslednje leto pa je bila ustanovljena tudi prva slovenska zadruha na Koroškem, Posojilnica pri Sv. Jakobu v Rožni dolini. Obe zadrugi sta bili osnovani na podlagi zakona o društvih iz 1852. leta.³⁹ Ko je bil aprila 1873 sprejet zakon o zadružništvu,⁴⁰ sta

---

34 Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana, 1970, str. 673.

35 Dolfe Schauer, "Prva doba našega zadružništva. Od nastanka do 1895", Ljubljana, 1945, str. 13.

36 Anton Kralj, "Iz zgodovine slovenskega zadružništva", Slovenci v desetletju 1918 - 1928, Ljubljana, 1928, str. 537.

37 Schauer, nav. delo, str. 33 - 40.

38 Kralj, nav. delo, str. 537.

39 Schauer, nav. delo, str. 47-48; Kralj, nav. delo, str. 537-538; "Zadružni zbornik", Ljubljana, 1937, str. 56.

40 O zadružni zakonodaji glej podrobneje Emil Čeferin, "Pregled zadružnega prava, zlasti o kmetijskih zadrugah, v sto letih na slovenskem ozemlju", Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, 1975, str 37 - 62.

obe posojilnici prilagodili svoj ustroj novemu zakonu in se v letu 1874 registrirali kot društvi z neomejeno zavezo oziroma jamstvom.⁴¹

Novi zakon je olajšal ustanavljanje zadrug. Sodišča so morala sedaj samo ugotoviti, če pobuda ustreza zakonu in nato izvršiti registracijo. Organizacijo zadrug in notranja razmerja članov je zakonodajalec prepustil zadrugam samim, kar je povzročilo neenotno organiziranost zadrug. Prvo posojilnico, registrirano kot zadrugo po novi zakonodaji, so ustanovili 1874. leta v Mozirju. Istega leta je pričela delovati tudi posojilnica v Šoštanju, ki je vse do leta 1887 nosila nemško ime. 1875. leta so ustanovili še posojilnici v Metliki in Ormožu - slednja je tudi vse do 1892. leta imela nemško ime.⁴² Večina prvih zadrug je bila torej ustanovljena na Štajerskem, kar je značilno tudi še za osemdeseta leta. Vzrok lahko iščemo v različnosti deželnih razmer. Tako Vasilij Melik trdi, da je bila za Kranjsko značilna neka posebna socialna konservativnost, svojevrstna zaostalost v kulturni in narodnostni politiki. Na Štajersko, ki je bila v celoti gospodarsko razvitejša dežela, je moderna kapitalistična miselnost prodrla mnogo bolj kot na Kranjsko, kar se je poznalo tudi v slovenskem delu dežele. Obenem pa naj bi bili Štajerci tudi boljši organizatorji in finančno spretnejši.⁴³

Čeprav so bili formalni pogoji za ustanavljanje posojilnic po izdaji zadružnega zakona zelo ugodni, pa do pravega razmaha kreditnega zadružništva še ni prišlo, saj vse do konca osemdesetih let niso več ustanavljali novih kreditnih zadrug. Vzrok za zastoj je bil predvsem organizacijski, saj se Josip Vošnjak kot glavni pobudnik ob drugem delu ni mogel v celoti posvetiti zadružništvu. Do prelomnice je prišlo v letu 1880, ko se je z zadružništvom, tako v organizacijskem kot tudi teoretičnem smislu, pričel ukvarjati Mihael (Miha) Vošnjak, Josipov brat. Po upokojitvi se je Mihael Vošnjak naselil v Celju in takoj pričel snovati ustanovitev Celjske posojilnice, kar je bilo realizirano že naslednje leto. Ob pisanju pravil je uvedel tudi nekatere novosti v obstoječi Schulze-Delitschev sistem. V prvotni verziji je predvidel poslovne deleže po 50 goldinarjev in posojanje denarja tudi nečlanom. Ravno v tem času, to je decembra 1880, je državni zbor sprejel zakon o davčnih olajšavah za društva in posojilnice, ki so poslovale zgolj s svojimi člani. Zato je Mihael Vošnjak pravila spremenil v toliko, da je zadostil črki zakona in ohranil prvotni namen, to je z visokimi deleži čimprej zbrati čimvečjo glavnico. To je dosegel tako, da je uvedel dve vrsti deležev, in sicer glavne in opravilne, ki so se tudi delili na dve vrsti. Tako je celjska Posojilnica imela kar tri vrste deležev: glavne po 100 goldinarjev, opravilne I. vrste po 10 goldinarjev in opravilne II. vrste po 1 goldinar.⁴⁴ Ta sistem je omogočil tudi revnejšim slojem, da so vsaj z enim goldinarskim deležem postali člani zadruge in dobivali posojila.

---

41 Schauer, nav. delo, str. 47; Kralj, nav. delo, str. 538.

42 Schauer, nav. delo, str. 48-52; Kralj, nav. delo, str. 538.

43 Vasilij Melik, "Josip Vošnjak in njegovi spomini", Josip Vošnjak, "Spomini", Slovenska matica, Ljubljana, 1982, str. 647.

44 Schauer, nav. delo, str. 53-56.

Obenem pa je posojilnica lahko, ker je bilo poslovanje omejeno samo na člane, zahtevala davčne olajšave.

Poslej je ustanavljanje novih zadrug steklo hitreje, tako da jih je bilo na začetku 1883. leta že štirinajst, delovale pa so v Celju, Ljubljani, Ljutomeru, Mariboru, Metliki, Mozirju, Ormožu, Postojni, Šoštanju, Št. Jakobu v Rožu, Žalcu in na Vrhniki. Predstavnike vseh teh zadrug je Mihael Vošnjak v januarju 1883 povabil v Celje, kjer naj bi ustanovili "Zvezo slovenskih posojilnic". Vabilu se je odzvalo le pet posojilnic iz Celja, Maribora, Mozirja, Šoštanja in Žalca. Opazna je bila zlasti odsotnost posojilnic iz Kranjske. Razen mariborske so vse ostale posojilnice bile iz okolice Celja in so že pred tem tesno sodelovale s celjsko Posojilnico. Namen zveze je bil medsebojno povezati in uskladiti poslovanje, obenem pa pospeševati ustanavljanje novih zadrug,⁴⁵ kar se jim je tudi posrečilo, tako da je bilo konec leta 1892 že 61 slovenskih posojilnic. Na Spodnjem Štajerskem jih je bilo 21, na Koroškem 17, na Kranjskem 14 in na Primorskem 9. Na Štajerskem sta bila tedaj samo dva okraja brez slovenskih posojilnic, na Koroškem štirje, na Kranjskem pa celo dvajset.⁴⁶

To obdobje, ki se zaključuje v prvi polovici devetdesetih let, Anton Kralj označuje kot narodnostno gibanje, za razliko od drugega obdobja, ki ga karakterizira kot socialno gibanje. Narodnostno gibanje zato, ker je bil cilj pobudnikov združništva v prvem obdobju predvsem narodno obrambni oziroma "gospodarska samostojnost in neodvisnost slovenskega naroda od nemškega kapitala". Zato je Josip Vošnjak tudi izbral Schulze-Delitschev princip in ga prilagodil lokalnim razmeram. Ta organizacijski princip je namreč z visokimi deleži omogočal ustanovitev finančno močnih denarnih zavodov, sposobnih kosanja z nemško konkurenco. Vedeti moramo, da je v letih 1872 - 1892, ko so na Kranjskem in Štajerskem ustanovili 36 slovenskih posojilnic, istočasno na tem prostoru delovalo 34 nemških kreditnih zadrug.⁴⁷

Preden preidemo na pregled razvoja združništva v drugem obdobju, si oglejmo še oba organizacijska principa zadrug. Za prvo obdobje smo ugotovili, da prevladujejo zadruge Schulze-Delitschevega tipa, za drugo obdobje pa je značilna uporaba Raiffeisenovega ustroja zadrug. Schulze-Delitsch je želel ustvariti močne denarne zavode s čim več lastnega kapitala. Zato poslovni teritorij take zadruge ni omejen in lahko sprejema člane iz vse države, tudi tujce, če je to dovoljeno z ustreznimi zakoni. Priporoča velike deleže, ki dajejo glasovalno pravičo in se tudi obrestujejo, kar izloča veliko število zadružnikov iz procesa odločanja. Vodstvo zadruge je za svoje delo plačano. Eventuelni dobiček se lahko deli med člane in ravno tako tudi rezervni sklad, če se tako odločijo zadružniki. Posledica takega ustroja je bila višja obrestna mera kot pri zadrugah drugega tipa, saj so zadruge Schulze-Delitschevega tipa zasledovale predvsem dobiček.

45 Schauer, nav. delo, str. 61-62.

46 Kralj, nav. delo, str. 538.

47 Kralj, nav. delo, str. 540.

Taka oblika zadrug je bila primerna predvsem za mestno okolje, nikakor pa ne za podeželje. Ravno zato so bili sedeži tovrstnih institucij skoraj izključno v mestih.

Raiffeisen, ki ga imenujejo tudi "oče kmečkega zadružništva" je izrecno določil, da sme zadruga poslovati samo s svojimi člani. Ker je nasprotoval deležem, ki pa jih je moral sprejeti zaradi zakonske določbe, je zahteval čim nižje deleže. Ravno tako je prepovedal obrestovanje deležev. Poslovni okoliš take zadruga je majhen, ena občina, župnija, ena ali več vasi, če so majhne. S to omejitvijo je želel doseči medsebojno poznavanje članov zadruga, ki bi vedeli, kdo je potreben in tudi sposoben vrniti posojilo. Vodstvo zadruga je moralo nadzirati posojilomalca, da je odobreni kredit uporabil za točno določen namen. V nasprotju s Schulze-Delitschevimi zadrugami, kjer so zadružniki jamčili samo z deleži (od tod tudi zahteva pa visokih deležih) je Raiffeisen določil neomejeno jamstvo. S tem je želel vodstva zadruga vzpodbuditi h kar se da smotrnemu in zanesljivemu poslovanju, saj so v nasprotnem primeru lahko izgubili vse svoje premoženje. Kljub takim odgovornostim vodstva pa za njihovo delo ni predvidel nikakršnih nagrad, z izjemo blagajnika, ki je običajno opravljal tudi tajniška in knjigovodska dela. S tem naj bi iz vodstva izločil vse tiste, ki bi se želeli ob tem osebno okoristiti. Skladno s temi načeli je Raiffeisen prepovedal delitev dobička ob koncu poslovnega leta in določil, da mora le-ta nujno v rezervni sklad. Deliti ga niso smeli niti po prenehanju dela zadruga, temveč ga je bilo potrebno hraniti še naslednjih deset let. Če se je v tem času na istem območju ustanovila nova zadruga po istih načelih, se je premoženje zadruga preneslo na novo zadruga. V primeru, da do ustanovitve ni prišlo v določenem roku, se je moralo premoženje stare zadruga porabiti v občo korist področja, na katerem je delovala zadruga, kot na primer za ceste, šole, cerkve in podobno. Ta princip je na Slovenskem sprejel Janez E. Krek in tovrstne zadruga so imenovali hranilnice in posojilnice, popularno pa "rajfajznovke".⁴⁸

Upošteva je zapisano, ni potrebno posebej utemeljevati, zakaj je v drugem obdobju, ko prično ustanavljati kreditne zadruga na podeželju, prevladal Raiffeisenov sistem. Poleg tega je značilnost drugega obdobja tudi prehajanje težišča zadruga pobude iz Štajerske na Kranjsko, kjer je bilo 1892. leta kar 20 okrajev brez posojilnice oziroma kreditne zadruga. Kot smo že zapisali, označuje Anton Kralj to dobo zadružništva kot socialno gibanje.

Razvoj zadruga gibanja na Raiffeisenovih osnovah je sovpadalo z ločitvijo "političnih duhov" na Slovenskem. Zelo pomembno vlogo so zadružništvu pod vplivom J.E.Kreka namenili na prvem katoliškem shodu v Ljubljani 1892. leta in tudi kasnejših shodih 1900. in 1906. leta. Medtem, ko so dotlej ustanavljali zadruga iz nacionalnih razlogov, pa so le te poslej služile "za socialni prepород in gospodarsko osamosvojitve izkoriščanih slojev". Tendence ustanavljanja malih kreditnih zadruga je hitro rodila sadove, saj so samo v letih od 1892 do 1905 usta-

---

48 Štibler, nav. delo, str. 21-37.

novili nič manj kot 481 zadrug.⁴⁹ Opozoriti velja, da je združništvo, še zlasti kreditno, bilo pomembna postavka za osvajanje gospodarskih in političnih pozicij tako katoliškega kot liberalnega tabora na Slovenskem. Pri tem je bila uspešnejša katoliška stran z angažiranjem podeželske duhovščine,⁵⁰ ki je predstavljala široko razprazeno mrežo združničnih pobudnikov.

Nagli razmah kreditnih zadrug pod vplivom katoliškega tabora je narekoval tudi ustanovitev zveze, ki naj bi olajšala poslovanje, zadruge medsebojno povezala in vodila iniciativo ustanavljanja novih zadrug. Tako so že leta 1895 ustanovili v Ljubljani "Zvezo kranjskih posojilnic" in "Gospodarsko zvezo". Obe organizaciji sta bili urejeni kot društvi, s tem da je Zveza kranjskih posojilnic želela združiti vse na Kranjskem poslujoče kreditne zadruge; Gospodarski zvezi pa so namenili nalogo združevati vse slovensko blagovno oziroma nedenarno združništvo. Ker sta obe zvezi potrebovali za poslovanje tudi močno finančno zaledje, so istega leta ustanovili v Ljubljani še Ljudsko posojilnico, ki je zvezama in njunim članicam služila kot denarna centrala,⁵¹ se pravi, da so ji namenili isto vlogo, kot jo je za Zvezo slovenskih posojilnic opravljala celjska Posojilnica. Leta 1900 so sklenili razpustiti Zvezo kranjskih posojilnic in Gospodarsko zvezo, ker nista več ustrezali potrebam. Takoj zatem pa so ustanovili Gospodarsko zvezo kot zadrugo z omejeno zavezo, ki je združevala delo obeh prejšnjih društev. Za predsednika so izvolili Ivana Šušteršiča, tega pa je že čez dve leti zamenjal J.E. Krek, ki je to funkcijo opravljal vse do svoje smrti 1917. leta. Leta 1903 je pričela pri Gospodarski zvezi poslovati centrala za denarno izravnavo med zadrugami, kar je do tedaj opravljala ljubljanska Ljudska posojilnica. To je bil velik korak k notranji konsolidaciji zveze.

Nasploh je 1903. leto pomembna prelomnica v razvoju slovenskega združništva. Tega leta je izšel revizijski zakon, ki je predpisal obvezno revizijo poslovanja pri vseh zadrugah. Resda sta obe združni zvezi že dotodaj težili k unifikaciji poslovanja in izvajali revizijo poslovanja svojih članic, vendar to ni bilo obvezno in so se zadruge temu prostovoljno podrejele. Posledica zakona je bila, da so pri katoliško usmerjeni Gospodarski zvezi morali ponovno spremeniti notranji ustroj združenja in ga prilagoditi zakonodaji. Spoznali so, da prejšnja delitev organizacije na dve ustanovi, s tem da je ena opravljala denarni in druga blagovni promet, ni bila napačna. Zato so se v decembru 1903 odločili za delitev organizacije na dva dela, v Zadružno zvezo in Gospodarsko zvezo. Zadružna zveza je prevzela denarno izravnavo, revizije in zastopanje združničnih interesov, Gospodarska zveza pa je prevzela ves blagovni promet med zadrugami. Obe novi zadruge sta bili registrirani v letu 1904.

---

49 Kralj, nav. delo, str. 541.

50 France Adamič, "Razvojna obdobja slovenskega združništva", Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, 1975, str. 11-12.

51 Kralj, nav. delo, str. 541.

Mimo teh sprememb ni mogla tudi celjska Zveza slovenskih posojilnic. Čeprav Mihael Vošnjak ni bil naklonjen zamisli o centrali za denarno izravnavo med zadrugami - članicami, je to vprašanje vedno znova prihajalo na dan. Prvotno so se nameravali zateči pod okrilje Mestne hranilnice ljubljanske, kasneje k Splošnemu kreditnemu društvu in končno še k Ljubljanski kreditni banki. Vsi ti poskusi niso obrodili željenih sadov, kar so v vsakdanjem poslovanju občutile zlasti manjše zadruge, ki so bile glede investiranja in najemanja posojil prepuščene same sebi. Soočene z dolgoletnimi zahtevami po denarni centrali in z določili novega revizijskega zakona so članice celjske zveze 1905. leta sklenile ustanoviti posebno zadrugo za denarno izravnavo in revizijo, ki so jo tako kot njihovi konkurenti v Ljubljani poimenovali Zadružna zveza v Celju. Za prvega predsednika je bil izvoljen Mihael Vošnjak. Zveza slovenskih posojilnic je poslovala še naprej kot lastnica tiskarne in trgovine s tiskovinami. Ker so jih konkurenti v Ljubljani močno prehiteli s številom članic, kar je bila posledica slovenskemu podeželju ustrežnejšega Raiffeisenovega tipa zadrug, so Celjani v letu 1907 odstopili od načela ustanavljanja velikih, kapitalsko trdnih okrajnih posojilnic in pričeli tudi sami propagirati in ustanavljati male kreditne zadruge Raiffeisenovega tipa.⁵² Vendar je bila celjska Zadružna zveza v tem neuspešna in se je v nadaljnjih letih vedno bolj provincializirala v mejah Spodnje Štajerske, medtem ko sta njene članice na Kranjskem, Primorskem in deloma na Koroškem prevzemali ljubljanska Zadružna zveza in prav tako v Ljubljani ustanovljena Zveza slovenskih zadrug (1907).⁵³

Ta nova revizijska zveza je nastala z izločitvijo kranjskih in primorskih kreditnih zadrug iz celjske Zadružne zveze. Vzrok izločitve je bil gotovo politične narave, kar sicer Fran Trček, poznejši ravnatelj Zveze slovenskih zadrug, zanika, čeprav hkrati ustanovitev utemeljuje s političnimi razlogi, to je z jugoslovanstvom in socialnim čutom pobudnikov. Obenem že v naslednjem stavku zopet nasprotuje sam sebi in potrdi naš sum o političnih motivih, ko zatrdi, da sta obstoječi zvezi v Celju in Ljubljani resda zadostovali za stvarne potrebe (!), "če bi bilo naše združništvo docela nevtralnno in če bi vedno in povsod prevladovala samo združna miselnost"(!). Glavni pobudniki te zveze so bili Ivan Hribar, veleposestnik Josip Lenarčič, veletrgovec Ivan Knez, dr. Fran Windischer, dr. Gregor Žerjav, dr. Danilo Majaron in dr. Fran Novak. Pri ustanovitvi zveze so sodelovale in se tudi takoj včlanile nekatere zadruge na Kranjskem in Primorskem, s Kmetško posojilnico ljubljanske okolice na čelu. V bistvu je šlo za delitev na pokrajinski podlagi, saj so pri celjski zvezi ostale vse štajerske zadruge, ostale pa so se priključile Zvezi slovenskih zadrug. Nova zveza je morala tudi sama ustanavljati zadruge. Tako so ob zaključku prvega poslovnega leta imeli 128 članic, od tega kar 73 novo ustanovljenih. Iz celjske Zadružne zveze je k Zvezi slovenskih

---

52 Nav. delo, str. 542 - 544.

53 Adamič, nav. delo, str. 13.

zadruge prestopilo 44 zadrug, iz ljubljanske Zadružne zveze 4 in iz drugih zvez 7. Celjska Zadružna zveza in Zveza slovenskih zadrug se nista mogli sporazumeti glede zadrug na Koroškem in v Primorju. Na Primorskem je celjska zveza obdržala precej zadrug s Tržaško posojilnico in hranilnico na čelu, vendar jo je tudi tu prehitela Zveza slovenskih zadrug z novo ustanovljenimi zadrugami. Nasprotno pa Ljubljančani niso posegli na Koroško in so tamkajšnje zadruge prepustili Celjanom. Zveza slovenskih zadrug tudi ni, v nasprotju z ljubljansko Zadružno zvezo, posegla izven slovenskega narodnostnega prostora.⁵⁴ Kakor preostali dve zadružni zvezi je tudi Zveza slovenskih zadrug vključevala blagovne zadruge. Za nemoten blagovni promet je že leto dni po ustanovitvi zveze začela poslovati blagovna centrala zvenečega imena, "Agro-Merkur", ki pa je že po dveh letih poslovanja neslavno odšla v stečaj.

Poleg teh zadružnih central je na Goriškem že od 1904. leta obstajala Goriška zveza gospodarskih zadrug in društev, revizijska zveza omejena zgolj na Goriško. Združevala je zadruge, ki so se zbirale okoli Centralne posojilnice v Gorici in so nasprotovale centralizaciji zadružne organizacije. Poleg običajne revizije finančnega in drugega poslovanja ter denarne izravnave je opravljala tudi nakupovanje poljedelskih potrebščin za svoje članice.

Naj na koncu orisa razvoja zadružništva na Slovenskem, pri čemer smo se zavestno omejili samo na tisti tip, ki je kreditiral kmete, podamo še sliko kreditnega zadružništva ob koncu prvega desetletja našega stoletja. Podatke smo povzeli po Antonu Kralju, ki jih je črpal iz poročil dunajske Statistične centralne komisije. Ob koncu leta 1910 je v slovenskih pokrajinah delovalo 543 kreditnih zadrug. Statistiki navajajo, da je 512 posojilnic in hranilnic (ostale niso dostavile podatkov) imelo 164.954 članov in da so v tem letu odobrile za 46,604.845 kron posojil.⁵⁵ Ti podatki dokazujejo, da se je kreditno zadružništvo močno razmahnilo, razpolagalo z znatnimi sredstvi in postalo pomemben gospodarski dejavnik.

---

54 Fran Trček, "Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani ob 30 letnici", Zadružni zbornik, str. 89-92.

55 Kralj, nav. delo, str 545.

II.

EKONOMSKO-FINANČNA POLITIKA MED VOJNAMA

Jugoslavija je bila v obdobju med svetovnima vojnama pretežno agrarna in industrijsko slabo razvita država. V veliki meri je bila odvisna od dogajanj na evropskih tržiščih, kamor je izvažala agrarne produkte in polizdelke ter od tam uvažala industrijske izdelke. Obdobje dvaindvajsetih let prve jugoslovanske države je bilo tako v gospodarskem kot v političnem pogledu polno prelomov. Zato bomo zaradi lažjega podajanja snov razdelili na štiri obdobja oziroma gospodarske cikle, ki predstavljajo zaključene celote, znotraj katerih so se pogoji za gospodarjenje vsakokrat bistveno spremenili. Posledice spremenjenih pogojev je občutilo gospodarstvo v celoti, še najbolj pa kmetijske panoge, na kar bomo v razpravi še posebej pozorni. Seveda so krizne razmere v kmetijstvu, zaradi tesne prepletenosti različnih gospodarskih sektorjev, imele povratne učinke na druge gospodarske veje, zlasti v državi, kjer je od kmetijstva živelo dobre tri četrtine prebivalstva. Tako postavljamo prvi cikel, ki ga bomo za naše potrebe poimenovali za čas **inflacijske rasti**, v leta od nastanka prve jugoslovanske države do približno srede dvajsetih let. Drugi cikel lociramo v drugo polovico dvajsetih let do izbruha velike gospodarske krize v Jugoslaviji v letu 1930. V strokovni literaturi se ta leta označujejo kot čas gospodarske stabilizacije, vendar je v naši razpravi periodizacija gospodarskega razvoja prve jugoslovanske države postavljena s stališča kmetijstva. Zato bomo drugi cikel poimenovali **čas zorenja krize**, ker v tem obdobju kmetijske cene že pričnejo padati, kar je bila posledica deflacijske politike in zapiranja zunanjih tržišč. Tretji cikel v ekonomskem razvoju prve Ju-

goslavije se v celoti pokriva z leti velike gospodarske krize v prvi polovici tridesetih let. Kot najbolj jasna oznaka tega obdobja se nam ponuja naslov **čas velike gospodarske krize**. Zadnji gospodarski cikel, ki ga označujemo kot **čas gospodarskega okrevanja**, obsega dogajanje na gospodarskem področju od ustalitve krize in prvih znakov izboljšanja razmer sredi tridesetih let do druge svetovne vojne.

Taka razdelitev gospodarskih ciklov v predvojni Jugoslaviji je plod lastnega raziskovalnega dela ob proučevanju dinamike intabulacij kmečkih dolgov¹ in spoznanj iz literature. Najjasneje je taka delitev razvidna iz del Nikole Vuča² in Mije Mirkovića,³ ki uporabljata podobno oziroma enako razdelitev, kakor smo jo podali zgoraj. Tako Mirković kot tudi Vučo sta periodizacijo verjetno povzela po Narodni banki Jugoslavije, ki je na osnovi lastne monetarne politike ravno tako prepoznavala iste gospodarske cikle.⁴ Poleg njiju se je s celoto gospodarskega razvoja Jugoslavije iz časa med obema vojnama ukvarjal tudi Jozo Tomašević,⁵ ki za razliko od Vuča in Mirkovića loči le tri gospodarske cikle, in sicer v letih 1918-1926, 1927-1934 in 1935-1941. Njegova razdelitev ne poudarja obdobja druge polovice dvajsetih let, ki ga je potrebno obravnavati ločeno, saj se v tem času začne v jugoslovanskem gospodarstvu nakazovati pojava, ki kasneje (v prvi polovici tridesetih let) pod vplivom svetovnih razmer privedejo do omrtvičenja gospodarske dejavnosti.

1. Čas inflacijske rasti

Ob nastanku leta 1918 je bila jugoslovanska država sila neurejena tvorba, saj je bilo polovico države razrušene vsled vojnih pustošenj, v drugi polovici pa so bile kmetije in industrijske naprave nevzdrževane cela štiri leta. Potrebna je bila temeljita obnova in izgraditev novih gospodarskih zmogljivosti. Poleg tega je bilo potrebno ustvariti nov enoten sistem, da bi gospodarstvo nemoteno funkcioniralo. Potrebe so bile vsekakor velike, prostega kapitala pa sorazmerno malo. Zato je razumljiva usmeritev jugoslovanskih vlad na inflacijsko financiranje pro-

-
- 1 Žarko Lazarevič, "Zadolževanje kmetov v Sloveniji v letih 1918 - 1941 s posebnim ozirom na bremenske vpise v zemljiško knjigo vzorčno izbranih katastrskih občin", Magistrska naloga, Ljubljana, 1989, tipkopis.
  - 2 "Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930 - 1934", Prosveta, Beograd, 1968.
  - 3 "Ekonomska historija Jugoslavije", Zagreb, 1958.
  - 4 Razen za zadnji gospodarski cikel je taka delitev razvidna iz jubilejne knjige o petdesetletnici delovanja Narodne banke Srbije oziroma Jugoslavije iz leta 1934. Glej "Narodna banka 1884 - 1934", Zavod za izradu novčanica - Topčider, Beograd, 1934.
  - 5 Jozo Tomasevich, "Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia", Stanford, London, 1955, str. 636 - 645, (odslej Tomasevich, Peasants).

računa z zadolževanjem pri lastni emisijski ustanovi, s katerim so prenehali v letu 1922, ko je dolg države z izdajanjem blagajniških zapisov dosegel že dve milijardi dinarjev. Poleg tega so se, da bi priskrbeli potrebna sredstva za obnovo dežele, na druge načine zadolževali doma in tudi v tujini.

Poseben problem, ki je v marsičem oteževal gospodarske tokove v novi državi, je bilo neurejeno valutno vprašanje. Ob nastanku države in še nekaj časa potem so bile v obtoku kar štiri vrste denarja: dinar na teritoriju predvojne Kraljevine Srbije, perper v Kraljevini Črni Gori, bolgarski levi na področju tedanje vzhodne Srbije in avstro - ogrske krone na preostalem ozemlju države. Vrednost krone je padala zaradi ilegalnega vnosa v državo, kar je vplivalo tudi na vrednost dinarja. Zato je jugoslovanska vlada že 12. decembra 1918 prepovedala vnos kron in levov v znesku nad 1.000 kron oziroma levov. Istega dne je finančni minister ukazal tudi žigovanje ter popis kron in levov.⁶ Žigovanje kronskih bankovcev se je izkazalo za nezadostno. Zato je finančno ministrstvo, po češkem vzoru, ukazalo markiranje kron s posebnimi znamkami, kar so izvajali decembra 1919. Ob markiranju si je država pridržala petino prezentiranih bankovcev, kar lahko štejemo za prisilno notranje posojilo. Petina odvzetih kron je le trenutno zmanjšala kronsko denarno maso v obtoku, saj so pridržane krone kmalu zatem pričele ponovno krožiti za pokritje državnih potreb. Na ta način so sicer otežili vnos novih kronskih bankovcev v državo, niso pa ga preprečili, saj so se kmalu pojavili 1.000 kronski bankovci s ponarejenimi znamkami, kar je med prebivalstvom izzvalo obilo razburjenja, posamezniki pa so utrpeli znatno škodo.⁷

Navedeni problemi so vlado privedli k sklepu, da je edina rešitev v zamenjavi kron za kakšne druge bankovce, ki bi jih tiskali doma. Tako so se odločili, da dajejo v letu 1920 v obtok nove kronsko-dinarske bankovce, to je dinarske bankovce, na katerih je bila natisnjena tudi kronska veljava. Zamenjavo denarja so opravili v času od februarja do maja 1920 in sicer v razmerju dinar za štiri krone. Perperje so zamenjevali "al pari" (1:1) do vsote 5.000 dinarjev, nad to vsoto pa v razmerju dva perperja za dinar. Zamenjavo bolgarskih levov so opravili prek obračuna z bolgarsko državo.⁸

Najbolj problematična je bila zamenjava kron, saj se je skozi menjalno razmerje določal tudi izhodiščni ekonomski položaj v novi državi. Imetniki dinarjev so zahtevali določitev čim nižje vrednosti krone. Nasprotno pa so politiki in gospodarstveniki s kronskega področja terjali menjavo "al pari" in so se pri tečaju 1:4, določenem že februarja 1920, čutili opeharjene. S tako menjavo kron za dinarje so bili prizadeti zlasti varčevalci in prejemniki takih ali drugačnih rent, ki

6 Gordana Gnjatović, "Stari državni dugovi, Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862 - 1941", Beograd, 1991, str. 129 - 131; Vučo, nav. delo, str 8 - 9.

7 Gnjatović, nav. delo, str. 131; Mirković, nav. delo, str. 340; Ivan Slokar, "Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo", Slovenci v desetletju 1918 - 1928, Ljubljana, 1928, str. 554.

8 Slokar, nav. delo, str. 555-556; Gnjatović, nav. delo, str. 132.

so bile določene v kronski valuti, saj je bila kupna moč dinarja manjša od določenega menjalnega razmerja. Razen tega je njegova vrednost zaradi inflacije hitro zdrsnila pod kupno moč krone v trenutku zamenjave. Po nekaterih ocenah naj bi prebivalstvo v Sloveniji tedaj izgubilo celo 80 % vrednosti svojih prihrankov in tekočih dohodkov.⁹

Istočasno z zamenjavo denarja so z zakonom o Narodni banki storili še en pomemben korak k ureditvi valutnih razmer v državi. Določili so preoblikovanje Narodne banke Srbije v Narodno banko Kraljevine SHS. Ustanovitev Narodne banke je bila zelo pomembna za vzpostavitev organiziranega plačilnega prometa v državi, ker so morale podružnice avstro-ogrske Narodne banke zaradi sekvestra ustaviti delovanje. Denarni zavodi so namreč imeli v poslovanju težave zaradi pomanjkanja reeskontnih kreditov in žiro prometa. Zakon je vseboval določbe, ki so pomembno vplivale na gospodarstvo v naslednjih letih. Tako je minister za finance dobil pravico izdajati blagajniške zapise državne blagajne za pridobitev likvidnostnih sredstev pri Narodni banki za pokrivanje proračunskega deficita. Vse to se je seveda odrazilo tudi na povečevanju letne inflacijske stopnje v državi, kajti primanjkljaj v vladni blagajni oziroma državni dolg pri Narodni banki je iz leta v leto naraščal. Sorazmerno s povečevanjem državnega dolga se je povečevala tudi denarna masa v obtoku, ki se je v letih 1919 - 1925 povečala kar za osemimpolkrat. Taka inflacijska politika je bila dolgoročno sicer škodljiva, vendar moramo pritrditi mnenju sodobnika Ivana Slokarja, da je bila neizogibna zaradi neurejene državne finančne uprave.¹⁰

Preobrat v monetarni politiki je nastopil tekom leta 1923, ko je dolžnost finančnega ministra prevzel Milan Stojadinović, kasneje sicer označevan kot politično kontraverzna osebnost, ki pa je v obdobju do druge svetovne vojne užival sloves velikega finančnega strokovnjaka. Kot eno bistvenih točk svojega programa je promoviral politiko deflacije, ki se je izrazila v zniževanju inflacije, stvarnem proračunu, varčevanju in prostem izvozu iz države, zlasti hrane, kar so do tedaj ovirale izvozne carine.¹¹ Obenem se je država prenehala zadolževati prek blagajniških zapisov pri domači emisijski ustanovi. Ta protinflacijska prizadevanja je Narodna banka podprla tudi z restriktivno denarno politiko. Stojadinoviću so bile naklonjene tudi splošne razmere, saj je Jugoslavija v letu 1924 prvič dosegla aktivno trgovinsko bilanco, kar je bila posledica sproščenejšega izvoza, ki je povzročil dvig cen in s tem tudi povečano produkcijo. Do tedaj so v državi namreč več uvozili kot izvozili.¹²

9 Mirković, nav. delo, str. 340; Slokar, nav. delo, str. 555; France Kresal, "Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918-1941", Delavsko gibanje v Sloveniji, Ljubljana 1974, str. 80-81.

10 Slokar, nav. delo, str. 557, 561; Vučo, nav. delo, str. 28-29.

11 Slokar, nav. delo, str. 561; Milan Stojadinović, "Ni rat ni pakt", Buenos Aires, 1963, str. 177 - 186.

12 Slokar, nav. delo, str. 561. Leta 1919 je izvoz predstavljal le 23 % uvoza, leta 1921 60 % in leta 1922 57 %. Leta 1923 so z izvozom blaga pokrili že 96 % uvoza in tako trgovsko

Restriktivna kreditna politika je hitro pokazala rezultate, saj se je rast cen v letih 1923 in 1924 ustavila. Na drugi strani pa je povzročila prvo bančno krizo v državi.¹³ Istočasno je kot posledica deflacijske politike pričela rasti tudi vrednost dinarja doma in v tujini - do leta 1925 se je dinar okrepil za tretjino. Na tem ni-voju sta nato Narodna banka in finančno ministrstvo prenehala krepiti tečaj dinarja, ker je deflacija pretela s paralizacijo gospodarskega življenja v državi. Za tretjino okrepljeni tečaj dinarja je potem ostal v veljavi vse do leta 1931.¹⁴

V skladu z inflacijsko denarno politiko so se gibale tudi obrestne mere. Padanje vrednosti dinarja in velika konkurenca denarnih zavodov je povzročila naraščanje obresti za vloge, tako za "a vista" kot vezane vloge. Povečani obrestni meri za vloge je zaradi velikega povpraševanja sledila tudi ustrezno večja obrestna mera pri kreditih, ki pa je bila v Sloveniji nekoliko nižja kot v drugih predelih države.¹⁵

Kako pa so inflacijske razmere vplivale na razvoj gospodarstva in še posebej kmetijstva? Že na začetku lahko ugotovimo, da nedvomno zelo ugodno, saj je bilo denarja v izobilju, cene vseh vrst blaga so rasle. V jugoslovanskem okviru je bilo denarja v izobilju zlasti v letih 1921 in 1922, ko je Narodna banka dala na razpolago kar za 1,5 milijarde dinarjev novih kreditov. To je poleg inflacije povzročilo v industriji, trgovini in bančništvu silen polet, ki pa je bil često brez realne podlage.¹⁶ O tem pričajo podatki, da je do leta 1923 število industrijskih podjetij v Jugoslaviji naraslo kar za 40 %.¹⁷ Hitro so se množili tudi novi denarni zavodi, zlasti v Srbiji, kjer se je njihovo število skoraj podvojilo. Najmanj novih denarnih institucij so ustanovili v Sloveniji. Vzrok temu je bila razvejana mreža kreditnih zadrug,¹⁸ ki so imele kasneje pri zadolževanju slovenskih kmetov neprimerno večjo vlogo kot v drugih predelih države. Dodatno je razvoj vseh gospodarskih vej pospeševala tudi konjunktura v kmetijstvu. Zaradi visokih cen kmetijskih pridelkov je rasla kupna moč kmetov, ki so bili najštevilnejši sloj prebivalstva v državi in s tem tudi največji potrošniki industrijskih dobrin ter finančnih in trgovskih uslug.

---

bilanco skorajda izenačili. V letu 1924 pa so prvič dosegli presežek izvoza nad uvozom blaga, saj je uvoz po vrednosti za 17 % zaostajal za izvozom.

13 Gnjatović, nav. delo, str. 152.

14 Vučo, nav. delo, str. 37; Gnjatović, nav. delo, str. 152 - 153; Slokar, nav. delo, str. 562; Bankarstvo, št. 7/1926, str. 300.

15 Slokar, nav. delo, str. 564.

16 Bankarstvo, št. 2/1930, str. 50 - 51.

17 Stevan M. Kukoleča, "Industrija Jugoslavije 1918 - 1938", Beograd, 1941, str. 75. Podrobneje o razmahu industrije v Sloveniji za časa prve jugoslovanske države glej sintetično razpravo Jožeta Šorna, "Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama", Kronika št. 1/1959, str. 10-21. Šorn je ugotovil, da se je število industrijskih obratov v Sloveniji v tem času skoraj podvojilo, glavnina je bila ustanovljena v dvajsetih letih, pri čemer je bila dinamika ustanavljanja novih podjetij tudi pri nas največja v času inflacijske rasti jugoslovanskega gospodarstva.

18 Slokar, nav. delo, str. 565 - 574.

Po koncu prve svetovne vojne zahodno-evropska agrarna produkcija še ni dosegala takega nivoja, da bi lahko v celoti prehranila prebivalstvo. Zaradi tega so zahodno-evropske države hrano uvažale iz agrarnih dežel jugovzhodne Evrope, ki so z izvozom kmetijskih pridelkov plačevale uvoz dražjih industrijskih izdelkov. Istočasno je zmanjšana vrednost evropskih valut preprečevala uvoz iz prekomorskih dežel, ker v prvih povojnih letih mednarodni kreditni sistem še ni bil izoblikovan. Dodatno praznino na evropskem agrarnem tržišču je ustvaril tudi izpad ruskega žita, saj Rusija, oziroma Sovjetska zveza, po revoluciji ni več zmogla pridelati dovolj žita za izvoz. Tu tiči vzrok kratkotrajne konjunktura za Poljsko, Madžarsko, Romunijo in Jugoslavijo. Povpraševanje po agrarnih produktih, zlasti po moki, žitu (predvsem pšenici in koruzi), mesu in maščobah je bilo veliko večje od ponudbe, kar je neprestano dvigovalo cene.

Visoke svetovne cene in široko odprta tržišča so dvignila cene tudi v Jugoslaviji. Povprečna cena pšenice na novosadski produkti borzi v letu 1923/24 je bila 335 dinarjev, 1924/25 417 in 1925/26 218 dinarjev za cent.¹⁹ Visoke cene so bile na videz ugodne za žitorodna področja, vendar pa maloštevilni kmetje, zlasti mali in srednji, ki so pridelali dovolj za prodajo, niso imeli velike koristi od visokih cen, ker so bile na drugi strani cene industrijskega blaga neprimerno višje od agrarnih. Ravno tako kmetje ob prodaji pridelkov niso dosegali borzne cene, saj ta prodaja ni bila organizirana in je bila odvisna od verige posrednikov od producenta do borze. Cene so se oblikovale izolirano in anarhično, pač glede na lokalne razmere, organiziranost trgovine, prometno povezanost in kreditno organizacijo. Trgovci so borzne cene zniževali na polovico ali še nižje.²⁰ Občutna razlika med odkupno in prodajno ceno je omogočala visoke dobičke posrednikom in s tem tudi neenakomerno akumulacijo kapitala v posameznih delih države. Največ koristi od visokih cen žitaric so imeli proizvajalci in trgovci iz Vojvodine, Hrvaške, točneje rečeno iz Slavonije, in Srbije, določneje iz severnih krajev, ki so skupaj pridelali slabe tri četrtine jugoslovanske produkcije žitaric. Za tiste, ki so morali žito uvažati kot na primer Slovenija, v kateri je žetev dala le borih 7 % žitne produkcije v državi, so visoke cene predstavljale težko breme.²¹ Slovenija je zato uvoz žitaric kompenzirala s prodajo pridelkov drugih kmetijskih panog ali industrijskih dobrin.

---

19 Jugoslovanska statistična služba je take cene upoštevala tudi pri prvi oceni narodnega dohodka Jugoslavije (1926), množili so jih s pridelano količino in dobljeno vsoto šteli za vrednost poljedelske produkcije. Enako so ravnali tudi pri živinoreji in drugih gospodarskih vejah. Tak izračun je bil seveda maksimalen, ker kmetijstvo niti do druge svetovne vojne ni več doseglo cen iz leta 1925.

20 Tako so na primer kmetje v Moravski dolini prodajali pšenico samo po 60 par za kilogram v trenutku, ko je le ta na borzi kotirala s 4,17 dinarja za kilogram.

21 Mirković, nav. delo, str.343 - 346.

2. Čas zorenja krize

Na monetarnem področju se v drugi polovici dvajsetih let, ko so bila leta izgradnje jugoslovanske države že mimo, ni veliko dogajalo. Osnovna usmeritev finančne politike je bila še naprej stabilizacija dinarja, ki je zaradi uspešnih intervencij Narodne banke kar šest let obdržal tečaj, dosežen v avgustu 1925, nekoliko omiljena restriktivna kreditna politika in stvarni proračun. Medtem je država v sporazumu z upniki regulirala vse predvojne in vojne dolgove, kar je okrepilo njen ugled v mednarodnih finančnih krogih, posredno pa tudi zaupanje v jugoslovansko valuto. Taka politika je žela v mednarodnih krogih odobranje in so jo šteli za velik uspeh devizno-valutne politike jugoslovanskega finančnega ministristva in Narodne banke. Stabilnosti dinarskega tečaja seveda - vsem borznim intervencijam navkljub - ne bi bilo, če državne finance oziroma proračun ne bi bil uravnotežen. S prvim Stojadinovićevom proračunom v letu 1923/24 so rast državnih izdatkov ustavili, ne pa tudi zmanjšali, čeprav je bila obnova dežele že končana. Do tedaj so že oblikovali državno upravo in tudi novih zadolževanj v tujini, ki bi bremenila proračun, vse do 1931. leta ni bilo več. V drugi polovici dvajsetih let so se proračunski izdatki ustalili, vzporedno so rasli tudi državni dohodki. Državna blagajna je skozi celo obdobje beležila občuten presežek proračunskih dohodkov nad odhodki, rekordna raven pa je bila dosežena v finančnem letu 1929/30. Struktura proračunskih dohodkov se v vsem tem času ni spremenila, tako da so še vedno dve tretjini sredstev zbrali z obdavčenjem (vključeni tako neposredni kot posredni davki), tretji del proračuna pa so zagotavljali dohodki državnih podjetij in monopolov.²²

Čeprav je Stojadinović obljubljal zmanjšanje državnih izdatkov, se to ni zgodilo. Proračun je uravnotežil s povečanjem fiskalnih bremen in tako pokrival vedno večje državne izdatke. Enako proračunsko politiko so nadaljevali tudi njegovi nasledniki. Sodobnik Ivan Slokar je zapisal, da je emisijska inflacija sicer prenehala, ker je bilo izključeno nadaljnje zadolževanje pri Narodni banki. Temu je sledila finančna inflacija z veliko rastjo državnih funkcij in finančnih posredovanj na raznih poljih (zaradi "nepotizma" političnih strank), ki jih boljše urejene in tudi bogatejše države niso poznale.²³

Po tem pregledu splošne finančne politike si oglejmo še položaj kmetijstva v tem obdobju. Že uvodoma moramo ugotoviti, da se je položaj kmetijskih dejavnosti v času tega ciklusa slabšal zaradi padanja cen. Vzroke za to najdemo v domačih in mednarodnih razmerah. K domačim lahko prištevamo restriktivno mo-

22 Gnjatović, nav. delo, str. 153 - 154.

23 Slokar, nav. delo, str. 563.

netarno politiko, ki je povzročila deflacijo v državi. Zniževanje cen je bilo nujno, saj proizvajalcem dotedaj ni bilo potrebno zniževati proizvodnih stroškov, ker je njihovo konkurenčnost doma in v tujini samodejno uravnavalo inflacijsko razvrednotenje dinarja. Vlada deflacijska politika je povzročila, da je na podeželju hitro upadala kupna moč najštevilnejše populacije v državi. Industrijski in uslužnostni sektor narodnega gospodarstva sta občutila deflacijo skozi veliko število bankrotov tovrstnih podjetij in zavodov. Bankrotirala so predvsem tista podjetja, ki so nastala v dobi inflacije brez vseh potrebnih pogojev, zlasti lastnega kapitala, za poslovanje v stabilnih ekonomskih razmerah.

Zunanji pritisk je prihajal s svetovnega tržišča agrarnih pridelkov, na katerem so se cene zniževale zaradi hiperprodukcije. Padec svetovnih cen je odmeval tudi v Jugoslaviji, ker so nizke izvozne cene zniževale tudi odkupne cene doma. Zahodno-evropske države so pričele, ko se je pri njih za silo obnovila lastna kmetijska produkcija, izvajati zaščitno agrarno politiko. Največji vpliv na cene pa je imelo dogajanje na severno-ameriškem kontinentu. Zaradi visokih cen pridelkov v prvi polovici dvajsetih let so ameriški farmarji zelo povečali produkcijo in obdelovalne površine. Ko se je trg zaradi dviga lastne produkcije v Evropi zapolnil, so v Združenih državah Amerike in Kanadi, da bi okrepili konkurenčnost, ob minimalnih stroških še bolj povečali produkcijo. To jim je omogočil tehnični napredek kmetijstva, ki je bil posledica preusmeritve vojaške industrije v civilne namene. Tako se je na primer število traktorjev v dvajsetih letih našega stoletja kar potrojilo. Zatrldimo lahko, da je takšno uvajanje mehanizacije, novih obdelovalnih postopkov in kemičnih sredstev v kmetijstvu pomenilo pravo revolucijo, saj je omogočilo obdelovanje velikanskih površin, povečanje hektarskega donosa in znižanje produkcijskih stroškov. V trenutku, ko je pričelo ameriško žito preplavljati evropski trg, kar se je zgodilo po letu 1925, so cene pričele padati. Vzhodno-evropske države, med njimi tudi jugoslovansko, ki so bile dotedaj poglavite dobaviteljice hrane Zahodni Evropi, je s teh trgov, ki so se že tako ali tako iz leta v leto vedno bolj krčili zaradi zaščitne kmetijske politike, izrinjala ameriška konkurenca. Zaostalo, tehnično slabo opremljeno in razdrobljeno kmetijstvo vzhodno-evropskih držav, pri čemer jugoslovansko ni bilo nobena izjema, pač ni moglo tekmovali s prekomorskim industrializiranim, mehaniziranim in delno že kemiziranim kmetijstvom.²⁴

Problemi, s katerimi se je ubadala Jugoslavija v drugi polovici dvajsetih let, so bili aktualni tudi v drugih državah. Zaradi tega se je na mednarodni ravni že v letu 1925 pojavila ideja o organizaciji mednarodne konference v okviru Lige narodov, ki bi bila posvečena ekonomskim razmeram v svetu. Po obsežnih predpripravah so konferenco sklicali v Ženevi v maju 1927. Na njej so sodelovali najvišji državni prestavniki, ekonomisti, predstavniki Mednarodnega kmetijskega inštituta, Mednarodne trgovske zbornice in Mednarodnega urada za delo. Poleg

---

24 Vučo, nav. delo, str. 68 - 71,84.

teh so povabili tudi številne ugledne podjetnike iz različnih držav. Za cilj so si zastavili analizo gospodarskih razmer v svetu. Po preučitvi razmer naj bi se nato sporazumno, a ne v nasprotju z interesi posameznih držav (!), dogovorili o možnih ukrepih. V resolucijah so za ozdravitev svetovnega gospodarstva predlagali povečanje vseh vrst proizvodnje, liberalizacijo carinskih barrier in krepitev kupne moči prebivalstva.²⁵ Rezultati konference so bili seveda nični, saj je vsaka država še naprej prvenstveno uveljavljala lastne interese.

3. Čas velike gospodarske krize

Jugoslavija tridesetih let je bila eklatanten primer države, ki je hitro zabredla v krizo, a težko prišla iz nje. Vzrok tiči v vpetosti v mednarodne tokove kapitala oziroma navezanosti države na tujino, saj je v industriji in bančništvu tuji kapital igral zelo pomembno vlogo. Tretjina proizvodnje in porabe je bila odvisna od tujine. Zato je vsaka sprememba ekonomske situacije v državah izvoznicah kapitala hitro vplivala tudi na razmere v Jugoslaviji. Miloš Vučković v zvezi s tem trdi, da je bil pomemben vzrok jugoslovanske gospodarske krize tudi tradicionalno birokratsko, neiznajdljivo, slabo informirano in nesamostojno vodstvo, ki povrh vsega ni imelo koncepta razvoja države. Vse to je ob neustreznih gospodarski strukturi seveda preprečevalo hitrejšo pot iz krize.²⁶

Osnovni vzrok vznika širše svetovne krize je bila, kakor smo nakazali že zgoraj, hiperprodukcija agrarnih pridelkov v prekoceanskih deželah in nesorazmerje v industrijski proizvodnji razvitih dežel. Pomemben vzrok je bila tudi, pri nekaterih državah lastna, drugim pa vsiljena, težnja po emancipaciji od uvoza bodisi agrarnih bodisi industrijskih proizvodov. Zaradi tega se je pričela rušiti mednarodna trgovina, omrtvil se je transfer kapitala, prenehalo se je plačevati dolgove in ukinjala se je mednarodna delitev dela. Namesto globalnega svetovnega gospodarstva je spet nastopila doba nacionalnih gospodarstev, ki je rezultirala v krizi valut in likvidaciji mednarodnega kreditnega in valutnega mehanizma. V tem najdemo tudi vzroke strmoglavega padca cen, relativne hiperprodukcije na eni in subkonzumacije na drugi strani, velike brezposelnosti in mnogih drugih negativnih učinkov, ki jih je bilo v prvi polovici tridesetih let na pretek.²⁷

Kriza v Jugoslaviji se je manifestirala v enaki obliki kot v drugih deželah, vendar nekoliko kasneje. Čeprav so gospodarski kazalci v letu 1929 odražali ugodno

25 Nav. delo, str. 131 - 132.

26 Miloš Vučković, "Uticaj svetske privredne krize 1929 - 1932 na privredu stare Jugoslavije", Svetska ekonomska kriza 1929 - 1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope, SANU, Balkanološki institut, Beograd, 1976, str. 197.

27 Jozo Tomašević, "Finansijska politika Jugoslavije 1929-1934", Zagreb, 1935, str. 54 (odslej Tomašević: Finansijska politika).

stanje, se je že naslednje leto nad državo zgrnil črni oblak krize, ki ga je napovedoval občuten padec kmetijskih cen. Kljub temu je konjunktura v drugih sektorjih gospodarstva, zaradi zapoznelih učinkov padca agrarnih cen, trajala še vse do srede 1931. leta,²⁸ torej še dvajset mesecev po znanem ameriškem borznem zlomu (1929).

Navidezno ugodne razmere so vladne in finančne kroge v Jugoslaviji "zapeljale" k sklepu, da je naposled napočil pravi trenutek za dokončno zakonsko stabilizacijo dinarja. To je pomenilo postaviti dinar na zlato podlago in zakonsko predpisati vrednost dinarja glede na zlato. Nad tem so se navduševali že v drugi polovici dvajsetih let, saj je bil dinar dejansko stabiliziran že od leta 1925. Za doseg tega cilja je bilo potrebno najeti stabilizacijsko posojilo, ker devizne rezerve niso bile dovolj velike, da bi omogočale konvertibilnost bankovcev in redno poravnavanje obveznosti do tujine, ne da bi pri tem ogrozili stabilnost dinarja. Poleg tega so z delom posojila odplačali državni dolg pri Narodni banki. Le nekaj dni po doseženem sporazumu o stabilizacijskem posojilu s konzorcijem francoskih bank je jugoslovanska vlada maja 1931 izdala "Zakon o denarju Kraljevine Jugoslavije", s katerim je določila, da je vrednost dinarja enakovredna 26,5 miligrama čistega zlata. Narodni banki so predpisali 35 % kritje v zlato (25 %) in devizah (10 %) vseh njenih obveznosti na vpogled. Dolžna je bila zamenjevati (konvertirati) vse vsote prek 250.000 dinarjev za zlato v palicah ali za devize. Zakon je dovolil tudi prost izvoz zlata in deviz, torej je odpravil režim deviznih omejitev. Z začetkom veljavnosti tega zakona (28. junij 1931) je bila v Jugoslaviji prvič vzpostavljena zlato-devizna podlaga dinarja.²⁹

Smola snovalcev projekta zakonske stabilizacije dinarja, tega imperativa časa, ki so ga Jugoslovani izvedli zadnji v Evropi, je bila v napačno izbranem času. Leto 1931, ki ga Vuk Vinaver v ekonomskem pogledu označuje za "strašno leto 1931", Miloš Vučković pa za "fatalno leto",³⁰ je bilo v Jugoslaviji dejansko katastrofalno. To je bil tudi čas, ko so opreznejše države, zlasti glavne uvoznice jugoslovanskega blaga (Avstrija, Italija, Nemčija, Čehoslovaška), pričele zapirati svoje meje. Dokler so v Združenih državah Amerike kot domine propadale banke in borze, je obstajalo upanje o omejenosti tega procesa na ameriška tla. Dotlej je bilo običajno, da največji svetovni finančni centri niso imeli neposredne poslovne zveze z jugovzhodno Evropo, temveč so s tem področjem poslovali prek posrednikov na Dunaju, v Pragi in Budimpešti. Dokler posredniški centri kapitala niso občutili krize, je nišo zaznale tudi dežele jugovzhodne Evrope, med njimi tudi Jugoslavija. Vendar se je kriza hitro širila in preko Londona in Pariza zajela tudi posrednike. Nekateri simptomi krize pa so se pojavljali že nekaj mesecev, še preden je jugoslovanska vlada razglasila novonastale devizne rezerve (stabiliza-

28 Nav. delo, str. 51.

29 Gnjatović, nav. delo, str. 154 - 160; Tomašević, Finansijska politika, str. 41 - 49.

30 Vuk Vinaver, "Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 - 1935", ISI, Beograd, 1987, str. 89; Vučković, nav. delo, str. 209.

cijsko posojilo !). Najprej je Nemčija proglasila moratorij za plačevanje obveznosti do tujine, vključno z reparacijami. Zatem so pričele bankrotirati banke v srednjeevropskih državah in Podonavju.

Poguben vpliv na gospodarstvo podonavskih držav, a najpogubnejšega na jugoslovansko, je imel krah starega, uglednega in velikega dunajskega denarnega zavoda "Credit-Anstalt" v maju 1931, ki je bil lastnik nekaj močnih bank in prek trideset industrijskih podjetij v Jugoslaviji. Padec te centrale je sprožil plaz odtekanja kapitala iz Jugoslavije - to je omogočil novi zakon o denarju, ki je odpravil vse devizne omejitve. "Credit-Anstalt" je nazoren primer, kako je napačno izbran čas oziroma zapozneta zakonska stabilizacija dinarja omogočila odliv, namesto da bi vzpodbudila dotok tujega kapitala, in to v trenutku, ko bi bil nujno potreben jugoslovanskim bankam in podjetjem. V času svobodnega plačilnega prometa s tujino (od 28.6 do 7.10.1931) naj bi iz države odteklo okoli 300 milijonov dinarjev deviz.

Leto 1931 je bilo usodno tudi za plačilno bilanco države. Tega leta se je zelo povečala anuiteta za dolgove v tujini, ob istočasnem zmanjšanju presežka v menjavi s tujino. Tudi nakazila zdomcev so se bistveno zmanjšala. Pomanjkanje deviz je z intervencijo iz deviznih rezerv pokrila Narodna banka, da bi ohranila mednarodni tečaj dinarja na zakonsko določeni pariteti. Devizne rezerve so se hitro topile, vendar je bila odločenost ohraniti stabilno valuto ne glede na posledice, zelo trdna. Da bi zmanjšala pritisk na devizne rezerve, je Narodna banka v avgustu 1931 ukinila bankam vse do tedaj odobrene, a ne izrabljene kredite. Denarne zavode je ukinitve zelo prizadela, ker so neizrabljeni krediti predstavljali zadnjo rezervo likvidnosti. Obenem je Narodna banka z istim namenom dvignila tudi eskontno stopnjo s 6 na 7 %. Restriktivna monetarna politika je v državi izzvala strahotno deflacijo, čeprav je bilo očitno, da bi bila ustrežnejša ekspanzivna kreditna politika, ker je bila nelikvidnost gospodarskih subjektov izredno pereča. Vladni eksperti so iz svojih kabinetov, ne meneč se za gospodarsko in socialno stvarnost v državi, javnosti sporočali, da je deflacijska politika nujna, ker je s padcem vseh cen dinar pridobil na kupni moči, kar je pogojevalo redukcijo kreditov, obsega denarne mase v obtoku in splošno varčevanje. Vse bolj očitno pa je postajalo, da se približuje trenutek, ko bodo devizne rezerve države izčrpane. 19. septembra 1931 so v Londonu naznanili svetu, da Velika Britanija zapušča zlati standard in devalvira funt za 38 %, kar je sprožilo plaz podobnih ukrepov v drugih državah, tesneje povezanih z Veliko Britanijo. Le dva tedna zatem je tudi jugoslovanska vlada ukinila konvertibilnost dinarja in ponovno uvedla devizne omejitve.³¹

Drastičen padec jugoslovanskega izvoza, ki je v letu 1932 po vrednosti predstavljal le še 39 % vrednosti izvoza iz leta 1926, je povzročil katastrofo v izvoznih gospodarskih panogah, kot so bile kmetijske dejavnosti, posredno pa tudi v

---

31 Vučković, nav. delo, str. 208 - 210; Vinaver, nav. delo, str. 104 - 107.

drugih gospodarskih vejah. Pri tem tudi devalvacija dinarja³² ni stimulirala izvoza, ker je brutalna deflacijska politika Narodne banke, zmanjšanje bančnih kreditov, veliko zmanjšanje obtoka in tezavriranje denarja pri posameznikih in bankah povzročilo v državi tako strahotno deflacijo, da je bil učinek devalvacije dinarja kaj hitro izničen in so cene še naprej padale. Cene v kmetijstvu so se na primer v letih 1933 in 1934, ko je kriza dosegla dno, znižale na polovico cen iz leta 1926. Dodaten pritisk na cene so izvajali tudi sami kmetje, ki so zaradi dobrih letin povečevali ponudbo blaga na trgu, kar je izzvalo ravno nasprotno učinke od željenih. Če devalviran tečaj ni stimuliral izvoza, pa je uspešno deloval v smislu zaščitne carine. V kombinaciji z drugimi ukrepi, kot so devizne omejitve in tedaj odkrite trgovinsko-politične formule v obliki kliringa in kompenzacij, je tečaj ugodno vplival na razvoj raznih predelovalnih panog, t.i. "avtarkičnih industrij". Mislimo na tekstilno in kovinsko industrijo, industrijo obutve in gume itd. Te dejavnosti so zagospodarile na jugoslovanskem trgu zaradi pomanjkanja deviz za uvoz tovrstnih izdelkov in potemtakem krize niso občutile v večji meri. Na drugi strani pa je narasel uvoz surovin in polizdelkov, potrebnih za nemoteno delo omenjenih industrijskih panog.³³

V razmerah, ko so cene kmetijskih in izvoznih produktov dosegle nezaslišan padec, obenem pa je padal tudi dohodek v kmetijstvu, kar nazorno kaže podatek, da je povprečna jugoslovanska kmetija v letu 1933 dosegla le še slabih 40 % zaslужka iz leta 1926,³⁴ se je zelo povečala dispariteta cen med agrarnimi in industrijskimi cenami na eni ter izvoznimi in uvoznimi cenami na drugi strani. Dispariteto cen drugače imenujemo tudi "škarje cen", kar je izvirmo marksističen termin, a ga je po letu 1918 prevzela tudi meščanska ekonomska misel. Bistvo "škarij cen" je bilo, da so kmetijske cene padale hitreje od industrijskih in je bilo potrebno za isto industrijsko dobrino prodati vedno več agrarnih produktov.³⁵ Tako so se kmetijske cene v letih krize znižale za slabo polovico, industrijske pa samo za petino.³⁶ V posameznih letih so bile "škarje cen" odprte v naslednjih razmerjih:³⁷

---

32 Dinar je uradno devalviran za 28 %, na črnem trgu in tujih finančnih trgih pa se je njegova vrednost znižala še bolj, namreč za 35 %.

33 Tomašević, *Finansijska politika*, str. 62 - 65.

34 Vučo, nav. delo, str. 91 - 92; Goranović, "Položaj seljaka u Jugoslaviji", Beograd, 1938, str. 7 - 8. Odstotke je izračunal pisec po podatkih Vuča in Goranovića.

35 Mirković, nav. delo, str. 363.

36 Tomasevich, *Peasants*, str. 637, tabela 44.

37 Bilten Priviligovane agrarne banke št. 19/1935, Prilog br. 14, Kriza zemljoradnje i njena zaduženost u svetlu privredne statistike.

Tabela 3: Dispariteta cen

Leto	učinek "škarij cen"	
1924	1,7 %	v škodo kmetijstva
1925	5,3 %	v škodo kmetijstva
1926	12,8 %	v škodo kmetijstva
1927	3,4 %	v škodo kmetijstva
1928	7,3 %	v dobro kmetijstva
1929	7,5 %	v dobro kmetijstva
1930	2,4 %	v dobro kmetijstva
1931	10,0 %	v škodo kmetijstva
1932	20,3 %	v škodo kmetijstva
1933	39,7 %	v škodo kmetijstva
1934	34,8 %	v škodo kmetijstva

"Škarje cen", kakor so se razprle v prvi polovici tridesetih let, so bile zelo neugodne za kmetijstvo. Takšne disparitete niso zabeležili vse od leta 1923, ko so znašale 57,1 %, vendar je tedaj močno primanjkovalo industrijskih izdelkov. Izjemnost disparitete cen v letih 1928 in 1929 je iskati v dveh sušnih letinah in v uspešnem izvozu, kar je kmetijske cene pognalo navzgor. Poleg navedenega moramo upoštevati še način izračunavanja disparitete cen. Računali so jih na osnovi indeksa cen na veliko, čeprav so kmetje kupovali industrijske izdelke na drobno, to je v maloprodaji, kjer je bilo blago ponavadi za petino dražje zaradi maloprodajnih marž. Na drugi strani pa kmetje niso mogli prodajati svojih pridelkov po maloprodajnih cenah, temveč po odkupnih, ki so bile občutno nižje.³⁸ Potemtakem so bile "škarje cen" v času depresije še bolj neugodne za kmeta, kot jih odražajo navedeni podatki.

Vsesplošen padec cen, tako kmetijskih kot tudi industrijskih, je nadalje povzročil velik padec kupne moči, posledično seveda tudi povpraševanja in potrošnje. S tem so se močno povečala bremena dolžnikov, saj so na primer kmetje za isto vsoto dolga morali sedaj prodati več pridelka,³⁹ kar pa jim je onemo-

38 Ravno tam.

39 Naj to ilustriramo še s primerom iz vsakdanjega življenja na primeru pluga. Pri nakupu tega orodja v letu 1920 je moral kmet odšteti 700 dinarjev ali 360 kilogramov pšenice. V letu 1934 ga je taisti plug stal 920 dinarjev ali 868 kilogramov pšenice (Smiljana Đurović, "Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918 - 1941", ISI, Beograd, 1986, str. 108). Takih primerov bi lahko navajali še veliko, vendar bosta zadostovala še dva. Petsto kilogramov težko govedo je bilo v letu 1923 vredno 20 parov čevljev, leto dni kasneje še 14

gočalo zmanjšano povpraševanje. Tako je večina gospodarskih subjektov v državi, zlasti kmetje, postala plačilno nesposobna. Neporavnavanje zapadlih obveznosti je bil eden od pomembnih vzrokov, čeprav tudi ne edini in odločujoči, za izbruh bančne krize.⁴⁰ Dodatne vzroke je treba iskati v zgrešeni poslovni politiki denarnih zavodov, ki so vlagali znatna kratkoročna sredstva v dolgoročne angažmaje. Ob tem so bili vzroki bančne krize v odlivu kapitala iz države v času konvertibilnosti dinarja in v restriktivni monetarni politiki Narodne banke. Banke je zlasti prizadela ukinitvev vseh že odobrenih kreditov v avgustu 1931. Že v tem mesecu, zlasti pa konec septembra tega leta, so pričeli vlagatelji množično dvigovati svoje prihranke, kar je bankam zadalo dokončen udarec.⁴¹ Banke in drugi denarni zavodi, ki so poslovali s hranilnimi vlogami, so se želeli na vse možne načine zavarovati pred navalom vlagateljev in so zato zavlačevali izplačevanje vlog. Takoj, ko se jim je ponudila priložnost, pa so sploh prenehali izplačevati vloge (april 1932).

Omenili smo že, da se je breme starih dolgov zelo povečalo, tako da je kmetijstvu grozil bankrot. Kmetje so bili plačilno nesposobni in njihova kupna moč nična, stare dolgove bi bilo moč izterjati samo po eksekucijski poti, kar pa je bilo zaradi obsega dolgov ter političnih in socialnih razlogov nemogoče izvesti. Obenem so tudi denarni zavodi zahtevali, naj država zakonsko omeji izplačevanje hranilnih vlog. Vlada je reagirala tako, da je 19. aprila 1932 izdala "Zakon o zaščiti kmetov",⁴² s katerim so legalizirali dejansko stanje in zakonsko proglasili moratorij za kmečke dolgove. Z enim od členov zakona so zaradi močnih pritiskov in narodnogospodarskih interesov zaščitili tudi denarne zavode, ki bi v času trajanja moratorija zašli v težave zaradi motenih kreditnih odnosov in povečanega dviga hranilnih vlog. Za vsak tak primer je lahko ministrski svet izdal posebno zakonsko uredbo, s katero so določili daljše roke za izplačilo hranilnih vlog in drugih terjatev. Že naslednji dan po izdaji zakona je Prva hrvatska štedionica iz Zagreba zaprosila za zakonsko zaščito. Kmalu so ji sledili vsi veliki denarni zavodi v državi, med njimi tudi Ljubljanska kreditna banka, tem pa nato tudi manjši.⁴³ Denarni zavodi so se pod okrilje zakonske zaščite dostikrat zatekali povsem špekulativno, saj so za to imeli vso podporo najvišjih državnih organov.

---

in leta 1935 samo 10. V letu prenehanja inflacijske politike je kmet na trgu dobil za 10 jajc 15 škatlic vžigalic, že leta 1929 pa tretjino manj. Če je želel tudi v letu 1935 zakuriti ognjišče z vžigalicami, je moral za eno samo škatlico odšteti kar tri jajca (Janez Marentič, "Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom", Ljubljana, 1957, str. 73).

40 Ta termin nam pomeni krizo vseh vrst denarnih zavodov in ne samo bank; uporabljamo ga predvsem zaradi kratkosti in jasnosti.

41 Mirković, nav. delo, str. 366; Vučković, nav. delo, str. 215 - 220; Vinaver, nav. delo, str. 106.

42 Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 33/1932, str. 653 - 655. Podrobneje o določilih tega in sledečih zakonov glej v poglavju o razdolževanju kmetov v Jugoslaviji.

43 Mirković, nav. delo, str. 367.

Zgovoren je naslednji primer: Kosta Komanudi, minister za trgovino in industrijo, v čigar resor je sodilo nadzorovanje poslovanja bank in odobravanje zaščite, je na vprašanje čelnih mož "Združenja vojvodinskih bank", kaj storiti z vlagatelji, ki zahtevajo svoje vloge, odgovoril, naj jih s silo odstranijo iz bančnih prostorov; če bi ob tem protestirali ali se celo upirali, pa naj jih naznanijo policiji kot protidržavne elemente.⁴⁴

Posledica neizplačevanja hranilnih vlog je bilo špekuliranje s hranilnimi knjižicami. Vlagatelji so jih v paniki prodajali po 75 % in tudi nižje od vložene vrednosti.⁴⁵ Razen različnih variant moratorijske zaščite jugoslovanska vlada ni ponudila ničesar drugega. Tako lahko trdimo, da je kreditni sistem zaradi mačehovskega odnosa oblasti, ki mu ni bilo primerjave v Evropi, skorajda propadel in postal, kakor je ogorčeno zapisal Jozo Tomašević, "absolutno impotenten", strokovnjaki pa so govorili celo o "tihi lividaciji" kreditnega sistema po letu 1932.⁴⁶ Sanacija oziroma vzpostavitev likvidnosti denarnih zavodov je bila osnovni pogoj za izhod iz krize.

Kmete je bančna kriza zelo prizadela, ker so njihovi prihranki, pa čeprav večinoma majhni, ostali zamrznjeni v bankah in denarni zavodi niso mogli ali hoteli več podeljevati kreditov kmetom. Tako so kmetje ostali brez prihrankov in novih kreditov ravno v času, ko bi jih najbolj potrebovali.⁴⁷

Da bi preprečile padanje kmetijskih cen, so jugoslovanske oblasti ukrepale doma in na mednarodni ravni. Doma so uvedle žitni monopol, tako da je država pooblastila za ta namen posebej ustanovljeno podjetje (PRIZAD) kot izključnega izvoznika in prodajalca žita doma. PRIZAD je doma odkupoval pridelke po zagotovljenih cenah in jih skušal izvoziti na tuje po čim višjih cenah.⁴⁸ Na mednarodni ravni je jugoslovanska vlada ukrepala z iniciiranjem "agrarnega bloka" in z udeležbo na mednarodnih ekonomskih konferencah. Jugoslavija je skupaj z Madžarsko in Romunijo pripravila prvo konferenco agrarnega bloka julija 1930 v Bukarešti. Te države, ki so se jim takoj po konferenci priključile še Poljska, Bolgarija, Čehoslovaška, Latvija, Estonija in Finska, so od evropskih industrijskih držav zahtevale carinski preferencialni postopek za kmetijske proizvode evropskega porekla. To bi pomenilo natančno določitev cene in kontingentov izvoza agrarnih držav v evropske industrijske države, uvoznice hrane. Na ta način bi zaščitili kmetijstvo jugovzhodne Evrope pred prekoocenansko konkurenco. Toda ta in številne kasnejše mednarodne konference, posvečene razrešitvi ekonomskih težav tedanjega časa, so bile neuspešne.⁴⁹ Pokazalo se je, da je vsaka

---

44 Tomasevich, Peasants, str. 670 - 671.

45 Mirković, nav. delo, str. 368; Vučković, nav. delo, str. 218.

46 Tomašević, Finansijska politika, str. 67.

47 Tomasevich, Peasants, str. 671.

48 O žitnem monopolu in poslovanju PRIZADA glej podrobneje poglavje o kmetijski politiki, natančneje podpoglavje o državni intervenciji na žitnem trgu.

49 Vučo, nav. delo, str. 157 - 169; isti, "Agrarni blok podunavskih zemalja za vreme ekonom-

država prepuščena sama sebi in svoji iznajdljivosti. Vsi predlogi o koordinirani mednarodni akciji za rešitev krize so se, kakor je zapisal Tomašević, razbili na "egoizmu posameznih nacij, ali bolje rečeno, na egoizmu vseh nacij skupaj".⁵⁰ Ta "egoizem" je kulminiral v kompenzacijskih sporazumih, s katerimi je ponovno oživila mednarodna naturalna menjava oziroma kliring. Vzrok za tovrstne sporazume je bilo pomanjkanje deviz v evropskih državah. Prvi klirinški sporazum je Jugoslavija podpisala v januarju leta 1932 z Avstrijo, kasneje pa še z mnogimi drugimi državami. Tako so klirinški sporazumi v letu 1932 zajeli dobre tri četrtine jugoslovanskega izvoza in dobri dve tretjini uvoza.⁵¹

Če na koncu razglabljanja o krizi strmemo ugotovitve, vidimo, da je kriza Jugoslavijo zelo prizadela, saj je povzročila zlom izvozne trgovine s kmetijskimi pridelki, padec kmetijskih cen in s tem kupne moči kmetov, padec industrijskih cen, delavskih plač, veliko nezaposlenost in zlom privatnega bančnega sektorja. Vzoredno s tem je rasel pomen državnega ali od države pooblaščenega kapitala: Državne hipotekarne banke, Privilegirane agrarne banke, Poštne hranilnice in Obrtniške banke (Zanatska banka),⁵² katerih vpliv se je zlasti povečal v drugi polovici tridesetih let.

4. Čas gospodarskega okrevanja

V večini evropskih držav in v ZDA je kriza kulminirala poleti 1932, v Jugoslaviji, zaradi že omenjene zamude pri izbruhu krize, pa šele v letih 1933 in 1934. V tem času so v evropskih industrijskih državah in Združenih državah Amerike beležili znatno oživitev gospodarske dejavnosti, dvig cen in zmanjšanje nezaposlenosti. Za Jugoslavijo je bilo bistveno, da se je kriza v letu 1934 ustalila oziroma dosegla dno. Že v drugi polovici leta 1934 so nekatera znamenja nakazovala rahlo izboljšanje razmer. To je ugodno vplivalo na psihološko depresijo, ki je prevladovala v državi v letih 1932 in 1933, ko so vsi pričakovali ekonomski zlom. Prvi znaki izboljšanja so bili sicer majhni, a vendar opogumljajoči. Zelo dobro so poslovale "avtarkične industrije", ki so znatno povečale proizvodnjo in s tem število zaposlenih. Preobrat je nastopil tudi v izvozu, saj je znatno porasel že v letu 1933 kot posledica klirinških sporazumov. Še bolj je narasel naslednje

---

ske krize 1929 - 1933. godine", Svetska ekonomska kriza 1929 - 1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope, SANU, Beograd, 1976, str. 29 - 51; Vinaver, nav. delo; Đurović, nav. delo, str. 93 - 106; Tomašević, Finansijska politika, str. 51 - 69.

50 Tomašević, Finansijska politika, str. 63.

51 Vučković, nav. delo, str. 210; Tomasevich, Peasants, str. 637, tabela 44. Izvoz prek klirinških sporazumov je predstavljal natančno 77,4 % vsega državnega izvoza, klirinški aranžmaji pa so v uvozu pomenili 68,3 % vsega uvoza prve jugoslovanske države.

52 Mirković, nav. delo, str. 359 - 369.

leto zaradi obilne letine, kar je vplivalo na rast cen v letu 1935, ko je letina spet zatajila. Padec cen je bil tako v letu 1934 zaustavljen. V tem letu se je tudi povečal obseg denarne mase v obtoku in narasli so državni dohodki, kar je kazalo, da je v državi vendarle prišlo do določene rasti potrošnje in prometa, resda majhne, vendar za tisti čas toliko pomembnejše. Nedvomno kaj takega ne bi bilo mogoče, če se istočasno ne bi povečal tudi dohodek, ki je edini omogočal večjo porabo.⁵³ Trend vsesplošnega izboljšanja se je pokazal v letu 1935, ko so zabeležili rast cen v vseh gospodarskih sektorjih, rast izvoza, rast denarne mase v obtoku in rast zaposlenosti.⁵⁴ Leto 1935 zato štejemo za začetek zadnjega gospodarskega ciklusa v času prve jugoslovanske države. Poslej je gospodarstvo v celoti počasi napredovalo, vendar moramo poudariti, da kmetijstvo niti do druge svetovne vojne ni doseglo cen in položaja iz dvajsetih let.

Čas okrevanja jugoslovanskega gospodarstva je sovpadal z nastopom koalicijske vlade "Jugoslovanske radikalne skupnosti" (Jugoslovenska radikalna zajednica - JRZ) pod vodstvom Milana Stojadinovića, že omenjenega politika in gospodarstvenika, ki je kot finančni minister na začetku dvajsetih let uspešno izvedel stabilizacijo dinarja in finančnih razmer. Značilnost te vlade je bila politična preusmeritev na Nemčijo in Italijo, s katerima je država poslej največ trgovala, obenem pa opuščanje zavezništva s Francozi, ker se je med krizo nazorno pokazala francoska nemoč gospodarsko podkrepiti dobre politične odnose.⁵⁵

Vlada si je zastavila za cilj gospodarsko obnovo države. Na eni strani so okrevanje pospeševali s povečevanjem denarne mase v obtoku. To je pomenilo politiko nadzorovane inflacije, ki je v letih pred kapitulacijo države že uhajala iz rok, kar pa ni bila več Stojadinovićevo zasluga. Na drugi strani so se odločili razvijati zadružništvo, predvsem kmetijsko, in tisto industrijo, ki je bila navezana na domače surovine, zlasti agrarnega izvora.⁵⁶ Se pravi, da so hoteli razvoj države utemeljiti na kmetijstvu, od katerega je živelo tri četrtine prebivalstva. Eden bistvenih problemov, s katerim se je srečala vlada Jugoslovanske radikalne skupnosti, je bila obnova delovanja kreditnega sistema in s tem povezana razdolžitev kmeta. Od leta 1932 dalje so vlade samo podaljševale moratorijsko zaščito denarnih zavodov, ne da bi se tega vprašanja resneje lotevale. Ravno obnova kreditnega sistema v državi pa je bila "conditio sine qua non" za kakršno koli gospodarsko obnovo in konjunkturo. Vlada je ukrepala na dveh frontah. S povečano ponudbo obilnih kreditov prek državnih in poldržavnih denarnih zavodov⁵⁷ je želela zado-stiti kreditni lakoti v deželi in vzpodbuditi gospodarsko aktivnost. Sanacije denarnih zavodov so se lotili z javnim posojilom. Z uredbo o likvidaciji kmečkih

53 Tomašević, *Finansijska politika*, str. 131 - 134.

54 Tomasevich, *Peasants*, str. 637, tabela 44.

55 Obširneje o francoskem delovanju na mednarodni sceni v času krize glej že citirano delo Vuka Vinaverja.

56 Đurović, *nav. delo*, str. 197 - 203.

57 Tomasevich, *Peasants*, str. 643 - 645.

dolgov v septembru leta 1936⁵⁸ pa so skušali "ubiti dve muhi na en mah". Dokončno naj bi rešili odplačevanje kmečkih dolgov in obenem sanirali denarne zavode. Kmetom so v finančnem zakonu za leto 1935/36 znižali katastrski dohodek. Z uredbo so jim brisali polovico dolga, ker so se tudi kmetijske cene v času krize prepolovile, da bi tako uskladili vsoto dolgov s padcem cen. Brisani del dolga sta si delila država in upnik. Četrtino dolga so morali denarni zavodi odpisati iz lastnih virov. Preostalo četrtno jim je pokrila država z emisijo "obveznic za likvidacijo kmečkih dolgov" v znesku 500 milijonov dinarjev, čeprav ji je bila odobrena emisija v višini slabe milijarde.⁵⁹ Obrestna mera je bila 3 %, odplačilni rok pa 20 let. Te obveznice so dali denarnim zavodom, da bi izboljšali njihovo likvidnost, saj so jih lahko lombardirali pri državnih finančnih ustanovah in tako prišli do prepotrebnih likvidnostnih sredstev.

Za uspešen izvoz je vlada skrbela s sklepanjem mednarodnih trgovinskih pogodb. Tako so do leta 1937 sklenili 26 trgovinskih sporazumov s 13 državami, ki so v glavnem nadgrajevali obstoječe in omogočili še svobodnejši, predvsem agrarni izvoz. Glavni trgovinski partnerji jugoslovanske države so bile članice "male antante" in "balkanskega pakta" ter Italija in Nemčija, ki sta bili najpomembnejši zunanje trgovinski partnerici, slednja zlasti po letu 1934. Na začetku 1938. leta je bila v Nemčijo usmerjena kar četrtnina vsega jugoslovanskega izvoza. Gospodarsko aktivnost so pospeševali tudi z organiziranjem javnih del, kar so sicer počele tudi prejšnje vlade. Na ta način so gradili, tako kot v drugih državah, predvsem železnice in ceste ter se lotili tudi meliorizacij. V tem času je industrija v glavnem napredovala, kar se je izražalo v širitvi zmogljivosti in večanju proizvodnje ter reorganizaciji obstoječih podjetij.⁶⁰ Oživljanje gospodarstva se je poznalo tudi pri državnih dohodkih, saj je država od finančnega leta 1934/35, ko je po treh letih ponovno dosegla presežek, pa vse do druge svetovne vojne redno beležila suficit v državni blagajni.⁶¹

Gospodarske razmere v Jugoslaviji so se iz leta v leto izboljševale, zato naslednjim vladam ni bilo potrebno sprejemati drugačnih gospodarskih ukrepov. Evropi se je tedaj že približevala vojna vihra, na katero se je morala pripravljati tudi jugoslovanska država, kar je v državi zaradi povečanih izdatkov v obrambne namene, tako kot drugod, povzročilo rast inflacije. Vendar moramo kljub vsemu izboljšanju in celo "gospodarski konjukturi", kakor so tedanji ekonomski strokovnjaki označevali to obdobje počasne gospodarske rasti, ta del skleniti z ugotovitvijo, da si jugoslovansko gospodarstvo, posebej še kmetijstvo, ni uspelo opomoči v tolikšni meri, da bi doseglo nivo razmer iz dvajsetih let.

---

58 Podrobneje o tem glej v poglavju o razdolževanju kmetov.

59 Gnjatović, nav. delo, str. 165.

60 Đurović, nav. delo, str. 203 - 210.

61 Gnjatović, nav. delo, str. 159.

III.

JUGOSLOVANSKA KMETIJSKA POLITIKA

V prejšnjem poglavju smo ugotovili, da jugoslovanske vlade v času krize niso imele koncepta gospodarskega razvoja države.¹ V strokovni literaturi velja podobno mnenje tudi za kmetijstvo. Tako Mijo Mirković trdi, da Jugoslavija sploh ni imela kmetijske politike, kar je v skladu z njegovim negativnim ocenjevanjem gospodarskega razvoja stare Jugoslavije nasploh. Pravi, da je bilo kmetijsko ministrstvo eno najmanj pomembnih vladnih resorjev,² kar tudi Milivoje Erić dokazuje s podatkom, da je proračun omenjenega ministrstva v dvajsetih letih predstavljal le 1,6 %, v tridesetih letih pa v povprečju celo manj kot odstotek celotnega državnega proračuna.³ Mirković piše, da so od vlade zlasti izvozniki zahtevali konsistentno kmetijsko politiko, ki pa ni bila nikoli izdelana, kaj šele udejanjena. Tako Mirković strne rezultate (zanj neobstoječe!) jugoslovanske kmetijske politike v tri točke, in sicer agrarna reforma, razdolževanje kmetov in zagotavljanje kmetijskega kredita prek Privilegirane agrarne banke.⁴

Čeprav je res, da o natančno izdelanem konceptu razvoja kmetijstva v Jugoslaviji v tem času ni moč govoriti, pa je potrebno poudariti, da so bile Mirko-

-
- 1 Miloš Vučković, "Uticaj svetske privredne krize 1929 - 1932 na privredu stare Jugoslavije", Svetska ekonomska kriza 1929 - 1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope, SANU, Balkanološki inštitut, Beograd, 1976, str. 197.
  - 2 Mijo Mirković, "Ekonomska historija Jugoslavije", Zagreb, 1958, str 376.
  - 3 Milivoje Erić, "Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918 - 1941, Sarajevo, 1958, str. 518.
  - 4 Mirković, nav. delo, str. 378.

vičeve ocene preostre. Težko je namreč pričakovati jasen agrarni program v razmerah, ko so bile vlade, in z njimi tudi strokovna javnost, razpete med razvojem industrije in kmetijstva, in je šele Stojadinovičeva vlada sredi tridesetih let načelno postavila bodoči razvoj države na kmetijstvo.⁵ Snovalcem kmetijske politike so bile nenaklonjene tudi splošne gospodarske razmere. V drugi polovici dvajsetih let so izoblikovali državni aparat za kreditiranje kmetijstva, resda neustrezen, a vendarle. Temu so sledili zakoni o pospeševanju kmetijstva in živinoreje, ki so dali veliko vlogo lokalnim oblastem.

Pospeševanje kmetijstva sta urejala dva zakona, in sicer "Zakon o pospeševanju kmetijstva"⁶ in "Zakon o pospeševanju živinoreje"⁷ iz leta 1929, s katerima je bila unificirana dotedanja parcialna in raznolika kmetijska zakonodaja.⁸ Oba zakona sta v nasprotju z drugimi področji življenja v Jugoslaviji uveljavila decentralizirano pospeševanje kmetijskih panog, saj je zakonodajalec upravičeno predpostavljaj večjo učinkovitost lokalnih oblasti, ki so lahko sprejemale najbolj optimalne ukrepe za napredek kmetijstva. Država oziroma vlada je z zakoni dala samo globalen okvir, formiranje kmetijske politike in njeno uresničevanje pa je prepustila banovinam. Država sama, razen tega da je olajšala izvoz kmetijskih pridelkov prek trgovskih sporazumov, v pospeševanje kmetijstva ni posegala. Kmetijsko ministrstvo je financiralo le tiste projekte, ki so imeli nadlokalni oziroma vsedržavni pomen.

Kmetijsko politiko so v tridesetih letih izvajale banovine oziroma banovinski oddelki za kmetijstvo (prek občinskih in okrajnih kmetijskih odborov), katerim je zakon predpisoval⁹ izjemno široko področje dela. Banovinski kmetijski oddelki se je delil na štiri odseke: za poljedelstvo in živinorejo, veterinarstvo, agrarno pravne posle in gozdarstvo. Decentralizirana kmetijsko pospeševalna služba, ki je poleg normativnih pristojnosti banovine temeljila predvsem na subvencioniranju, je zahtevala tudi avtonomne vire financiranja te dejavnosti. Da bi odpravili izključno odvisnost od državnega proračuna, so določili ustanovitev kmetijskih skladov na različnih oblastnih nivojih. Tako so se v državnega, banovinske in občinske kmetijske sklade stekala sredstva iz različnih virov kot so bile takse, globe in dobički državnih kmetijskih ustanov.¹⁰

V tridesetih letih so bile vlade zaradi krize prisiljene reševati kmetijstvo pred grozečim bankrotom zaradi dolgov, katerih breme je silno poraslo kot posledica enormnega padca kmetijskih cen. Zaradi omahovanja in neustreznih rešitev v

5 Smiljana Đurović, "Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918 - 1941", ISI, Beograd, 1986, str. 152 - 176, str. 197 - 213.

6 Ur. list Dravske banovine št. 104/1929, str. 793-797.

7 Ur. list št. 35/1930, str. 458-464.

8 Jozo Tomasevich, "Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia, Stanford-London, 1955, str. 468. Po njegovem mnenju sta bila ta zakona moderna, razmeram ustrezna in primerljiva ter na enakem nivoju kakor v Združenih državah Amerike.

9 Zakon o banki upravi z dne 7. novembra 1929, Ur. list št.1/1929, str. 1-13.

10 Zakon o pospeševanju kmetijstva, Ur. list št. 104/1929, str. 793-797.

prvi polovici tridesetih let se je problem kmečkih dolgov zavlekel še v drugo polovico. Šele po razrešitvi tega kardinalnega vprašanja jugoslovanske ekonomije je bilo mogoče pristopiti k reševanju ostalih vprašanj, kar je vlada storila z izdajo zakona o kmečkem stanovskem zastopstvu v obliki kmetijskih zbornic v letu 1937.

Zaradi izrazite decentralizacije so nekateri dobili vtis, da Jugoslavija ni imela državne kmetijske politike, ker so avtorji takih ocen prezrli intencijo zakonodajalca in zanemarili delo banovin na kmetijskem področju. Upravičeno lahko domnevamo, da so tako kot v Dravski, kar bomo natančno spoznali kasneje, tudi v drugih banovinah z enako vnemo ali pa še bolj pospeševali napredek kmetijstva na svojem področju. Ravno tako ni na mestu očitok o nizkem proračunu kmetijskega ministrstva. To je popolnoma razumljivo glede na obseg nalog, ki jih je kmetijskemu ministrstvu določil zakon o pospeševanju kmetijstva. Če bi avtorji takih trditev sešteli vse postavke namenjene kmetijstvu v vseh devetih banovinah, bi verjetno prišli do drugačnega sklepa.

1. Agrarna reforma

Eden prvih agrarno-političnih ukrepov v Jugoslaviji je bila agrarna reforma, ki jo je napovedovalo že "Narodno viječe" v novembru 1918. Po nastanku jugoslovanske države je regent Aleksander že januarja naslednje leto obljubil zemljo tistim, ki jo obdelujejo in razlaščenec pravično odškodnino. Ta njegova obljuba je bila zakonsko formulirana februarja 1919, ko so določili, da se razlastijo vse veleposesti v državi. Razlaščeno zemljo naj bi dodelili tistim, ki zemlje niso imeli, a so se preživljali s kmetijstvom, ali pa kmetom, ki je niso imeli dovolj. Vsak naj bi dobil toliko zemlje, da bi jo zmožal obdelati s svojo družino. Glede gozdov pa so določili, da se podržavijo vsi večji gozdni kompleksi, kmetje pa bodo imeli v njih pravico do paše in drv za kurjavo ter do potrebne količine stavbnega lesa.

Nejasna opredelitev veleposesti je povzročala veliko nesporazumov. Zato so poleti 1919, istočasno s prepovedjo odtujitve in obremenitve veleposesti, določili kaj je veleposest in da ne bodo razlastili celotnih veleposestev, temveč samo tisto zemljo, ki je presegala maksimum. Za Slovenijo so določili, da smejo veliki zemljiški posestniki obdržati 75 ha obdelovalne zemlje, skupno pa ne več kot 200 ha zemlje. Vse, kar je presegalo ta maksimum naj bi se razlastilo, vendar agrarni interesi tega ne dobe v last, temveč v začasni zakup, dokler se zakonodaja ne uredi.

Navedeni agrarni maksimum je v Sloveniji presegalo 208 veleposestev, v skupni površini 200.000 ha. Površina za razlastitev predvidene obdelovalne zem-

lje je obsegala 30.142 ha, dejansko razlaščene pa je bila le dobra polovica. Od skupne površine razlaščene zemlje so jo dve tretjini razlastili na desetih veleposestvih v Prekmurju, preostala tretjina pa je odpadla na druge slovenske predele. Obdelovalno zemljo so razdelili med 22.000 kmetov, tako da je ena kmečka družina dobila v povprečju le borih 0,66 ha zemlje.

V letu 1931 so z zakonom o likvidaciji agrarne reforme določili, da se v Sloveniji razlastijo tudi gozdovi, ker je bila glavnina slovenskih veleposesti gozdnega značaja. Za razlastitev so najprej določili 13 gozdnih veleposestev, katerih lastniki so bili tako kot v primeru razlastitev obdelovalne zemlje predvsem tuje narodnosti, nekateri celo tuji državljani. V letu 1933 so jim priključili še posest Ljubljanske škofije. Končno razlaščena (16.354ha) in prostovoljno odstopljena površina gozdov (7.339 ha) je merila 23.693 ha gozda in drugih površin, ki so bile sestavni del gozda.

Na osnovi navedenih podatkov lahko zapišemo, da je bila agrarna reforma predvsem političen ukrep, ki ni imel velikih gospodarskih učinkov. Agrarna reforma v Sloveniji se je sprevrgla, kakor je zapisal Anton Šapla, "bolj v socialno akcijo, kakor v čisto agrarno gospodarsko preosnovo kmetijskega stanu."¹¹

2. Davčni sistem na področju kmetijstva

Po prevratu oziroma nastanku Jugoslavije je v Sloveniji tako kot v drugih jugoslovanskih predelih bivše Avstro-Ogrske ostal še celo desetletje v veljavi avstrijski davčni zakon iz leta 1896, ki je bil noveliran v letih 1913 in 1914. Ta zakon je poleg drugih pridobitniških davčnih postavk poznal tudi še (splošno) dohodnino. Dohodnina je kot sintetičen davek dopolnjevala pridobitniške davke, ker je upoštevala zavezančevo skupno davčno osnovo v njegovem dohodku, ki je posamezne davčne postavke niso mogle pravično zajeti. Dohodnina je omogočala upoštevanje eksistenčnega minimuma in drugih okoliščin, ki so zmanjševale ali povečevale davčno sposobnost posameznika.

S pobiranjem dohodnine in raznih pribitkov, vezanih nanjo, ki so se s padanjem vrednosti jugoslovanske valute samo povečevali, je postajalo davčno breme za zavezance dohodnine mnogo težje, po tedanjih trditvah "naravnost neznosno". V drugih predelih države, kjer dohodnine niso poznali, pa so bila davčna bremena občutno nižja, tudi zaradi nižjih posrednih davkov. V takih razmerah so se razumljivo porajale zahteve po enotnem davčnem sistemu v državi. Takšno načelo je vsebovala tudi vidovdanska ustava, ki je v enem od členov določala, da je

---

¹¹ Olga Janša-Zorn, "Agrarna reforma v Sloveniji med vojnama", Zgodovinski časopis XVIII/1965, str. 173-189; Anton Šapla, "Agrarna reforma", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I, Ljubljana, 1938, str. 147-163.

davčna obveznost splošna, državni davki enaki za vse državljane, plačevali pa naj bi se po davčni moči progresivno.

To, glede davčnega sistema, vsekakor moderno ustavno izhodišče je skoraj deset let ostalo zapisano le na papirju, ne da bi se v državni davčni politiki karkoli spremenilo. V dolgo pripravljanem osnutku novega jugoslovanskega davčnega zakona, ki naj bi poenotil davčne postavke in njihove stopnje v državi, je bila predvidena razširitev dohodnine na celo državo. Toda proti temu so odločno povzdignili glas poslanci iz Srbije, ker bi bila v teh krajih uvedba dohodnine, pa čeprav utemeljevana s pravičnostjo obdavčitve, sprejeta z veliko nejevoljo in odporom. Politiki iz prečanskih krajev, to je iz predelov razpadle Avstro-Ogrske, pa so bili prepričani o pravilnosti in pravičnosti ohranitve dohodnine. Kljub temu prepričanju so popustili pred pritiski iz Srbije in pristali na izločitev dohodnine iz osnutka zakona. K taki odločitvi so pripomogle tudi slabe izkušnje pri njeni odmeri in negodovanje prebivalstva, ki je ta davek zavračalo, ker ga v državi niso vsi plačevali.¹²

Po dolgih in mučnih razpravah je jugoslovanska vlada z zakonom o neposrednih davkih v letu 1928 izzenačila davke za celo državo.

Kot dobro stran tega zakona so izpostavljali načelo sorazmerne obdavčitve s t.i. dopolnilnim davkom, ki so ga plačevali pri nekaterih vrstah neposrednih davkov. Dopolnilni davek je slonel na načelu, da tisti, ki ima višje dohodke, tudi sorazmerno oziroma progresivno več prispeva v davčno blagajno.

Med različnimi davčnimi postavkami (zgradarina, pridobnina, družbeni in uslužbenki davek) so bili kmetje, če se niso ukvarjali še s katero drugo dejavnostjo, zavezani zgolj plačevanju davka na zemljiško posest. Ta davek, ki so ga imenovali zemljarina, se je odmerjal v obliki deleža od čistega katastrskega dohodka. Katastrski čisti dohodek je denarna vrednost srednjega donosa zemljišča, ki ga je mogoče doseči z običajnim gospodarjenjem po izločitvi povprečnih rednih gospodarskih stroškov. Osnovna stopnja zemljarine je bila določena na desetino čistega katastrskega dohodka. Poleg tega so pobirali še stopnjevani progresivni dopolnilni davek (od 2 % do 8 %), ko je čisti katastrski donos presegal 1.000 dinarjev.

Medtem, ko se pri drugih davkih odmera izvaja individualno, se pri katastrskem dohodku odmeri glede na vrednost donosa, ki naj bi ga zemljišče običajno dalo. Zato je bila zemljarina v primeru krize ali elementarnih nezdog, ki so imele za posledico slabo letino, večje breme kot običajno. Za primer vremenskih ujm so bile v zakonu določbe, ki so vladi dovoljevale znižanje davčne osnove. Sredi tridesetih let je vlada zaradi velikega padca kmetijskih cen znižala zemljarino za njive in kraške vinograde. Znižanje so izvedli tako, da so pri odmeri zemljarine v letu 1935 upoštevali štiri petine, naslednje leto pa le dve tretjini v posestnih listih zabeleženih vsot. Slovenskim kmetom to znižanje ni prineslo pričako-

12 Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana, 1928, str. 576-589; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana, 1938, str. 474-476.

vanega olajšanja, ker so njive predstavljale manjši del kmetijske površine. Pri vinogradih pa znižanja zemljarine sploh niso upoštevali, ker je finančno ministrstvo menilo, da v Sloveniji ni bilo vinogradov na kraških tleh.

Po mnenju sodobnikov je bila zemljarina v Sloveniji pod jugoslovanskim državnim povprečjem zaradi slabše kakovosti zemlje in velike površine gozdov. Sama zemljarina je bila razmeroma majhna in znosna; povprečno 169 dinarjev na slovensko kmetijo in kot taka ni bila problematična. Ko so davčni uslužbenci na zemljarino, tako kot na druge državne davke, odmerili doklade za financiranje lokalnih samoupravnih enot (občin in banovin), se je ocena o nizki zemljarini pokazala v nekoliko manj lepi luči. V Dravski banovini so na zemljarino pobirali še sledeče doklade: banovinsko, cestno, občinsko in od leta 1937 dalje še za kmetijsko zbornico, ki so skupno znesle 180 % od odmerjene zemljarine.¹³

3. Kmetijska zbornica

Jugoslovanska vlada je v letu 1937 uresničila dolgoletno zahtevo po kmetijski zbornici, ki ni bila zamišljena samo kot stanovska organizacija, temveč, kakor se je izrazil ban Natlačén na zasedanju banskega sveta v letu 1939, kot "nekakšna študijska centrala, ki bi dajala vedno nove nasvete in pobude za pospeševanje in dvig našega kmetijstva".¹⁴ Jugoslavija je bila, kljub vsem dotedanjam pobudam, ena zadnjih držav v Evropi, kar zadeva ustanavljanje kmetijskih zbornic.¹⁵ Tekom dvajsetih let so bile sprožene štiri pobude za ustanovitev kmečke oziroma kmetijske zbornice, vendar so ostale neuresničene.¹⁶

Šele Stojadinovičeva vlada je v letu 1937 končno sprejela "Uredbo o kmetijskih zbornicah", s katero so določili, da se za vsako banovino ustanovi ena kmetijska zbornica, sedež pa mora imeti na sedežu banovine. Člani zbornice so bili vsi lastniki kmetijskih ali gozdnih obratov, ki so bili zavezani plačevanju davka na dohodek od zemljišč oziroma zemljarine. Po potrebi so lahko v drugih krajih ustanavljali zbornične izpostave. Kmetijske zbornice so ustanovili kot javno pravne ustanove in posvetovalne organe državnih in banovinskih oblasti glede vseh kmetijskih in kmečkih vprašanj, gospodarstva nasploh in "socialnim redom". Naloge kmetijske zbornice so bile: zastopati in ščititi interese kmetijstva,

13 Jernej Božič, "Javne datatve in kmetijstvo", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I, Ljubljana, 1938, str. 97-105. Za normativno plat zemljarine glej tudi Štefan Sušec, *Neposredni davki*, Ljubljana, 1935, samozaložba, str. 13-63.

14 AS, BSDB, Poročilo o delu kmetijskega oddelka z dne 4.2.1939, str. 23, fasc. 14.

15 "Kmečka stanovska zastopstva", Letno poročilo kmetijske zbornice Dravske banovine v Ljubljani za I in II poslovno leto 1937 - 1938, Ljubljana, 1939, str. 5 - 11 (odslej Letno poročilo).

16 Teofan Ristić, "Kmetijske zbornice v Jugoslaviji", Letno poročilo, str. 11 - 15.

analizirati stanje kmetijskih panog ter vpliv drugih gospodarskih vej in ukrepov na kmetijstvo.

Z uredbo so predpisali tudi organe, ki naj izvajajo zgornje naloge. To so bili zbornični svet, izvršni odbor, nadzorni odbor, disciplinski odbor, stalni in posebni strokovni odbori, predsedstvo, zbornični urad in njegove izpostave. Pri kmetijski zbornici za Dravsko banovino je obstajalo sedem stalnih odborov, ki so se ukvarjali z vsemi problemi kmetijstva, od agronomskih do finančnih. Imeli so po pet članov, ki jih je volil zbornični svet. Po potrebi so lahko v odbor kooptirali tudi zunanje člane-strokovnjake, ki so imeli enake pravice kot redni člani. Delo odbora je vodil njegov predsednik.

Zbornice naj bi se vzdrževale predvsem iz lastnih sredstev, ki jih je uredba določila kot dohodke iz lastnega premoženja, zborničnih taks (pristojbin), volila in prostovoljne prispevke. Zbornice so morale vsako leto pripraviti proračun, ki ga je moral najprej odobriti zbornični svet in nato dokončno potrditi ban. V primeru, da zbornica ni mogla kriti vseh stroškov iz lastnih sredstev, je lahko predpisala doklado na osnovni davek od zemljišč. Višino je določal zbornični svet, vendar ni smela presežati 5 %.¹⁷ Podrobno je način pobiranja doklade uredil poseben pravilnik, ki ga je izdal finančni minister.¹⁸

Volitve svetnikov Kmetijske zbornice so bile predpisane za konec junija 1937.¹⁹ Uredba je predpisala posredni volilni sistem tako, da so v vsakem okraju občinski odbori najprej volili petdeset volilnih mož oziroma elektorjev, ki so nato izvolili enega svetnika in njegovega namestnika. Zbornične svetnike, ki so se morali preživljati s kmetijstvom ali gozdarstvom, biti stari najmanj 25 let in ne-kaznovani, so volilni možje volili tajno na sedežu okraja po kandidatnih listah, ki jih je moralo podpisati najmanj deset volilnih mož.²⁰

Volitve elektorjev so opravili do konca maja, volitve svetnikov pa konec junija 1937. V Sloveniji je premočno zmagala Jugoslovanska radikalna skupnost (JRZ), se pravi Slovenska ljudska stranka, kar je tudi razumljivo glede na strankarsko opredeljenost občinskih odborov. Poleg 25 izvoljenih svetnikov so bili člani zborničnega sveta še delegati Zadružne zveze, Zveze slovenskih zadrug, Jugoslovanskega gozdarskega združenja, Jugoslovanskega veterinarskega združenja, Združenja jugoslovanskih agronomov in kmetijskih strokovnjakov.²¹

Zbornični svet se je sestal mesec dni po volitvah. Na prvi seji so izvolili začasni izvršni odbor, ki ga je v skladu z uredbo sestavljalo sedem mož (predsednik, dva podpredsednika in štirje člani) in zbornični tajnik. Začasni, kasneje pa tudi stalni predsednik je postal Martin Steblovnik, posestnik iz Rečice ob Paki iz

17 Uredba o kmetijskih zbornicah, Sl.list št. 20/1937, str. 145 - 152.

18 Pravilnik, kako se odmerja, pobira in izroča pobrana doklada za kmetijske zbornice, Sl.list št.64/1937, str. 654 - 655.

19 Fran Erjavec, "Ustanovitev kmetijske zbornice Dravske banovine", Letno poročilo, str. 30.

20 Uredba o kmetijskih zbornicah, Sl.list št. 20/1937, str. 147 - 149.

21 Erjavec, nav. delo, str. 36 - 40.

Gornjegrajskega okraja. Na naslednjih sejah so izvolili še vse ostale organe zbornice, sprejeli pravila oziroma statut zbornice in proračun, ki ga je ban potrdil s posebnim razglasom v januarju 1938.²²

Tako so torej tudi slovenski oziroma jugoslovanski kmetje dobili zbornice, ki naj bi zastopale njihove interese. Seveda te zbornice glede na ustroj niso bile prave stanovske predstavnice, saj zborničnih svetnikov niso volili kmetje neposredno. Posledica volilnega sistema je bila preslikava politične usmeritve občinskih odborov v zbornični svet. Zbornice so resda ustanovili sorazmerno pozno, tako da je bil njihov vpliv v letih do druge svetovne vojne verjetno manjši, kot bi bil drugače. Vendar je bil njihov največji dosežek, da so se po ustanovitvi pri njih zbirale zahteve kmetov in bile organizirano posredovane oblastem. To je bil vsekakor napredek glede na prejšnje stanje, ko je večina kmečkih zahtev obtičala v upravnem kolesju lokalnih ali najvišjih državnih oblasti in so se ti odzivali šele takrat, ko so problemi postali resnično pereči.

4. Intervencija na žitnem področju

Preden preidemo na samo državno intervencijo, si na kratko oglejmo še strukturo jugoslovanskega agrarnega izvoza, saj je bila intervencija poleg drugih razlogov uvedena tudi zaradi lažjega in ugodnejšega izvoza kmetijskih pridelkov. Jugoslavija je bila glede izvoza kmetijskih pridelkov vezana na industrijske države srednje Evrope, in sicer Avstrijo, Čehoslovaško, Italijo in Nemčijo; poleg tega pa še na Švico in Grčijo, ki se jima je zlasti v drugi polovici tridesetih let pridružila še Velika Britanija. Vendar slednje niso dosegale pomena prvih štirih držav, saj je bila v Srednjo Evropo usmerjena več kot polovica jugoslovanskega kmetijskega izvoza, ki je imel tudi zelo visok delež v skupnem izvozu iz države. Vse to kaže, da je bila Jugoslavija močno odvisna od dogajanj na srednje in zahodnoevropskih tržiščih, saj so bile domače odkupne cene odvisne od izvoznih. Odvisnosti ni zmanjševala niti zelo raznovrstna struktura jugoslovanskega kmetijskega izvoza, ki je vsebovala veliko vrst pridelkov, kar sicer ni bila značilnost nerazvitih držav, kot je bila Jugoslavija.²³

Skozi vsa dvajseta leta jugoslovanske vlade niso intervenirale na tržišču agrarnih pridelkov. Izvozna trgovina, zlasti žitna, je bila prepuščena privatnim trgovcem in njihovim organizacijam, med katerimi so prevladovali tujci, ki so po zatrtjevanju Velimirja Bajkića v letu 1929 obvladovali kar 90 % jugoslovanskega žitnega izvoza.²⁴ Posamezna tuja podjetja so bila tako močna, da so celo na do-

22 "Prvi zasedanji sveta Kmetijske zbornice", Letno poročilo, str. 43 - 55.

23 Tomasevich, nav. delo, str. 620 - 628.

24 Velimir Bajkić, "Sukob između poljoprivrede in trgovine na VII. kongresu privrednika",

mačih produktnih borzah diktirala cene in mnogokrat tudi prodajala žito domačim trgovcem.²⁵ Vendar to ni nikogar posebej motilo, vse dokler je bil agrarni izvoz neoviran in cene relativno ugodne, kar se je seveda spremenilo z izbruhom velike gospodarske krize, ko so najprej in najbolj padle cene v kmetijstvu ter so se pričela tržišča zapirati. Zato je Jugoslavija sledila vzoru mnogih držav in intervenirala na žitnem tržišču.²⁶

Za intervencijo na žitnem tržišču so se odločili, ker so menili, da so cene žitaric, zlasti pšenice, najpomembnejše za gibanje cen v kmetijstvu. Prepričani so bili, da njihov dvig samodejno povzroči dvig cen tudi v drugih kmetijskih panogah. Veliko vlogo naj bi igral tudi politični kontekst, saj so velike tržne viške producirali veleposestniki. Glede na različne pogoje in tehniko izvajanja intervencije loči J. Flere, pisec najtehtnejše razprave o tem vprašanju, dve vrsti intervencij. Prvo, ki so jo sodobniki popularno imenovali žitni režim in je potekala v letih 1931/32, označi kot **togo intervencijo**. Drugo, ki obsega čas do druge svetovne vojne, pa je imenoval **gibka intervencija**. Razlika med prvo in drugo obliko intervencije je bila v tem, da je v prvi dobi veljal državni monopol na žito tako za izvoz kot tudi za notranjo trgovino. V drugi dobi pa je država po zagotovljenih cenah odkupovala le tiste količine pridelkov, ki jih je lahko glede na trgovinske sporazume izvozila. Obe tehniki izvajanja intervencij sta morali rešiti tri različne, čeprav med seboj neločljivo povezane probleme; cene žitaric, organizacijo izvoza in financiranje žetve.²⁷

Prvi korak k državni intervenciji je bil storjen že v letu 1929, ko so ustanovili državni zavod za pospeševanje zunanje trgovine, v njegovo pristojnost pa je ob ustanovitvi spadala tudi informativna služba in kontrola izvoza na osnovi zakona o kontroli kmetijskih pridelkov, namenjenih izvozu.²⁸ Dejanska državna intervencija na žitnem tržišču pa se je pričela z izdajo zakona o izrednem kreditu za organizacijo izvoza deželnih pridelkov v aprilu 1930.²⁹ Na osnovi tega zakona je ministrstvo za trgovino in industrijo ustanovilo Privilegirano delniško družbo za izvoz kmetijskih pridelkov (Priviligovano akcinarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda), bolj znano pod skrajšanim imenom PRIZAD, kar bomo v nadaljevanju tudi mi uporabljali. PRIZAD je bil ob ustanovitvi deležen precejšnje državne pomoči; prejel je državni kredit in bil oproščen plačevanja davkov in taks. Namen ustanovitve je bil vzpostaviti neposreden stik med domačo trgovino in kupci v tujini, torej odstraniti tuje posrednike, ki so obvladovali skoraj celoten

---

Narodno Blagostanje 1929, str. 551.

25 Nikola Vučo, "Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930 - 1934", Prosveta, Beograd, 1968, str. 180.

26 Tomasevich, nav. delo, str. 629.

27 J. Flere, "Pšenična intervencija in Slovenija", Tehnika in gospodarstvo št. 9-10/1939, str. 207 - 209.

28 Ur.list št. 15/1929, str 157 - 158.

29 Sl.list št. 1/1930, str. 7 - 8.

jugoslovanski kmetijski izvoz, in tako doseči čim večjo izenačenost domačih in svetovnih cen. Nadalje naj bi PRIZAD skrbel za izboljšanje kvalitete izvoženih pridelkov in njihovo standardizacijo. Preprečil naj bi dotedanjo prakso, ko so tuji trgovci uporabljali kvalitetno banatsko pšenico kot primes za izboljšanje kakovostno slabše, zlasti romunske, pšenice in le to prodajali naprej kot kvalitetno "donavsko pšenico". Flere izrecno poudari, da prvotni namen ustanovitve PRIZAD-a ni bilo vzdrževanje domačih cen nad svetovnimi, kar se je pozneje zgodilo, temveč zgolj organizacija izvoza.³⁰ PRIZAD je bil državna ustanova, čeprav je bil organiziran kot delniška družba, saj je država imela v njem 90 % delnic, preostanek pa zadruga in izvozniki. Deloval je pod neposrednim nadzorom ministrstva za trgovino in industrijo, ki je v upravni odbor imenovalo štiri stalne člane. Predsednik in podpredsednik družbe sta bila lahko imenovana le ob soglasju omenjenega ministrstva. Ministrstvo je imenovalo tudi posebnega komisarja, ki je imel pravico imenovati člane poslovodnega odbora in brez njegovega soglasja ni bilo mogoče sprejeti nobene odločitve.³¹

Ustanovitev državnih oziroma poldržavnih izvoznih organizacij za žitarice je bila plod konferenc držav "agrarnega bloka" v letu 1930. Te organizacije naj bi pod državnim vodstvom koncentrirale izvoz in preprečile konkurenco drugim državam. Kljub usklajeni akciji pa Flere meni, da cen ne bi bilo moč dvigniti za več kot 10 do 15 %, kar je bilo za kmete, glede na velik padec cen, mnogo premalo. Tudi mednarodne konference o tem vprašanju so bile neuspešne. Države agrarnega bloka so sicer dosegle od srednjeevropskih industrijskih držav preferencialni postopek, vendar zaradi odpora drugih držav, predvsem ZDA, te pogodbe niso pričele veljati. Zato so bile države izvoznice prisiljene uvesti intervencijske cene, ker zaradi velikega padca kmetijskih cen drugi agrarno politični ukrepi niso zalegli. Tako je na primer jugoslovanska vlada že v letu 1929 znižala dopolnilni davek na zemljarino, kar kmetom, razen večjim, ni prineslo pričakovanega olajšanja.³²

PRIZAD-ova dejavnost v prvem letu ni dala zadovoljivih rezultatov, saj je bil izvoz prek te ustanove relativno skromen. Tak rezultat je bil plod nasprotujočih si interesov, kar je bilo jasno razvidno ob odločitvi države, da zaradi velikega padca cen uvede državni monopol na prodajo pšenice. Izvozniki so se zavzemali za svobodno trgovino ob državni intervenciji, predstavniki mlinarske industrije pa so menili, da je potrebno uvesti samo notranji monopol. Kmečke zadruga so želele pridobiti položaj monopolnega izvoznika žita z argumentom, da so privatni izvozniki znani kot okoreli špekulanti, mlinarji pa da ne uživajo potrebnega zaupanja kmetov.³³

30 Flere, nav. delo, str. 208; Vučo, nav. delo, str. 180.

31 Vučo, nav. delo, str. 181.

32 Flere, nav. delo, str. 208.

33 Vučo, nav. delo, str. 180.

Vse debate, prerekanja in prizadevanja različnih interesnih skupin za pridobitev monopolne pozicije v trgovini z žitom je presekala vlada v juniju 1931 z uveljavitvijo državnega monopola oziroma etatizacije izvozno-uvozne trgovine s pšenico, ržjo in pšenično moko. Vlogo monopolnega trgovca so poverili PRIZAD-u, ki je bil kot komisionar države dolžan odkupovati pšenico po 160 do 175 dinarjev za cent. Flere trdi, da je mala razlika v cenah protežirala srbsko in bosansko pšenico in to utemeljuje s podatkom, da je bila v privatni trgovini cena dvakrat višja. PRIZAD-u za izvoz ni uspelo dobiti kvalitetne pšenice. Zaradi tega, še bolj pa zaradi neupoštevanja intervencijske cene v notranji trgovini, je PRIZAD v septembru 1931 dobil tudi monopol notranje trgovine. Tako so trgovci in mlinarji morali kupovati pšenico samo od PRIZAD-a po ceni 215 do 230 dinarjev za cent. Z razliko med odkupno in prodajno ceno je Prizad kril izgube pri izvozu, ki so se kopičile zaradi razlike med izvozno in domačo intervencijsko ceno.³⁴

Izvedba žitnega režima je bila videti relativno enostavna. Pred krizo je znašal povprečni izvoz pšenice desetino produkcije. Glavno breme povišanja cen so nosili domači potrošniki, izgubo pri izvozu pa je poleg njih pokrivala vlada iz proračuna, se pravi posredno spet potrošniki. Toda operacionalizacija žitnega režima je bila mnogo težja, kot je vlada pričakovala. PRIZAD-u so v odkup ponudili ogromne količine pšenice. Žitni trgovci so mu skušali prodati vse svoje zaloge, deloma zaradi padca cen na svetovnem tržišču, deloma pa zaradi pomanjkanja denarja. PRIZAD ni bil dorasel poverjeni nalogi, saj ni imel niti enega lastnega skladišča oziroma silosa. Tudi v naglici ustanovljene žitne zadruge so bile brez finančnih sredstev in skladiščnih prostorov. Poglavitni razlog PRIZAD-ovega neuspeha je bil v pomanjkanju denarja, zato je bil prisiljen knetom deloma plačevati žito v bonih, s katerimi se je, podobno kot s hranilnimi knjižicami, razvila živahna špekulativna trgovina, ker so jih imetniki v želji po gotovini prodajali daleč pod nominalno vrednostjo.

Žitni monopol notranje in zunanje trgovine je bil ukinjen zadnjega dne marca 1932. Diskreditirala ga je dvojna cena žita (na eni strani PRIZAD-ova, na drugi privatne trgovine), visoke cene, ki so jih plačevali potrošniki, visoki dobički mlinov in PRIZAD-ova plačilna nekorektnost. Po ukinitvi notranjega žitnega monopola se je država obvezala do 1. junija istega leta odkupovati vse ponujene količine pšenice po 160 dinarjev za cent. Izgube, ki jih je v času trajanja notranjega monopola utrpela država, so bile zaradi stalnega padanja cen na svetovnem trgu precejšnje. Posledica ukinitve monopola je bil takojšen padec cen žitaric na domačem tržišču.³⁵ Tako je bila končana prva faza žitne intervencije.

Neuspeh žitnega monopola pa ni pomenil tudi konca državne intervencije na žitnem trgu. Pokazal je, da privatne trgovine ni moč izločiti iz procesa prodaje žita. Glavni vzrok nadaljevanja državne intervencije je bil poleg domačih tegob³⁶

34 Vučo, nav. delo, str. 181; Flere, nav. delo, str. 209.

35 Flere, nav. delo, str. 209 - 210; Vučo, nav. delo, str. 182 - 185.

36 Nujnost dviga cen na domačem tržišču, pomanjkanje denarja za financiranje žetve zaradi

tudi v spremenjenih pogojih mednarodne trgovine z žitaricami, ki je zaradi krize bolj ali manj povsod prešla v kompetenco vlad. Trgovinsko politična prizadevanja jugoslovanske vlade in vseh podonavskih izvoznikov so imela namen zagotoviti si srednjeevropski trg s pomočjo preferencialov. Srednjeevropske države so ustanovile poldržavne institucije za uvoz žitaric, ki so osredotočile uvoz na enem mestu. Že to je narekovalo podoben ukrep pri izvoznikih. Predvsem je eno samo izvozno organizacijo zahteval sistem preferencialnih kontingentov, ki se je med krizo razvil v tolikšni meri, da je v drugi polovici tridesetih let skoraj ves jugoslovanski izvoz pšenice potekal v tej obliki. Vsi preferenciali so bili količinsko omejeni, zato je morala država oziroma PRIZAD kot njen pooblaščenec, razdeliti kontingente med izvoznike, ker bi v nasprotnem primeru njihova medsebojna konkurenca zniževala cene.

Problem vsake žitne intervencije je problem cen. Pri izvoznikih je torej namen zaščita domačih producentov z dvigom cen nad svetovne. Uvozniki pa želijo z visokimi cenami stimulirati povečanje obsega domače produkcije. Za to obstajajo različni načini, kot so davčne oprostitve in subvencije. Jugoslovanska vlada se zaradi pomanjkanja denarja ni odločila za tako pot, temveč je samo določila nadparitetno ceno, ki so jo pri izvozu omogočali preferencialni sporazumi. Na ta način ni imela nobenih stroškov z intervencijo. PRIZAD je moral vse do leta 1937 intervenirati le ob pričetku žetve. Čim je bil izvozni kontingent prodan ali pa še prej, so se cene osamosvojile in se formirale ne glede na svetovne. Da je PRIZAD izkoristil kontingente, je kupoval pšenico v zimskih mesecih po nadintervencijskih cenah, s čimer je obenem preprečeval tudi preveliko nihanje cen. Z letom 1937 je bil vpeljan nov način določanja cen. Intervencijske cene ni več določala vladna uredba za leto dni vnaprej, temveč sta ceno soglasno odredjela ministri za trgovino in kmetijstvo. Nov način je bil uveden zaradi rasti cen na svetovnem trgu in bojzani, da PRIZAD ne bi mogel po vnaprej določeni ceni dobaviti celotne količine preferencialnih kontingentov. S takšno - gibko - intervencijo je jugoslovanskim oblastem uspelo skozi cela trideseta leta obdržati domače cene žitaric nad svetovnimi, kar je bil zelo pomemben dosežek.³⁷

V Sloveniji so bili žitni intervenciji izrazito nenaklonjeni, ker pri žitni produkciji niso bili samozadostni in so zato veliko kupovali v žitorodnih jugoslovanskih krajih. Pri tem so vsako leto plačevali za 50 milijonov dinarjev več kot bi v primeru uvoza žita iz tujine po svetovnih cenah. PRIZAD-u so očitali tudi t.i. "nacionalni moment". PRIZAD je namreč v letih 1934 do 1938 kupil kar 70 do 89 % vse pšenice v Vojvodini (brez Srema), kar so slovenski kmetje še razumeli glede na intencijo, da je kupoval pšenico predvsem za izvoz. Nikakor pa niso mogli razumeti, da je PRIZAD v Slavoniji in Sremu, ki po kvaliteti pridelka nista zaostajala za Vojvodino, nakupil le polovico tistega, kar je v Bosni in Srbiji.

---

nerednih klirinških izplačil, povečanje deleža žitaric v jugoslovanski kmetijski produkciji,...

37 Flere, nav. delo, str. 210 - 215.

Flere je menil, da bi morali v Sloveniji zahtevati poleg določanja minimalnih tudi določanje maksimalnih cen: minimalnih zato, da bi ohranili kupno moč "najnaprednejšega in na tržišče najbolj navezanega dela jugoslovanskega kmetijstva", maksimalnih pa zato, ker je morala Slovenija žito uvažati in slovensko kmetijstvo ni imelo možnosti znatneje povečati donosa pšenice. Obenem naj bi Slovenija zahtevala prilagoditev državne trgovinske politike slovenskim pridelkom, saj so slovenski kmetje po letu 1918 samo izgubljali svoje trge zaradi meja in protekcionistične politike sosednjih držav. Flere je zato menil, da bi morali zahtevati PRIZAD-ovo oziroma državno intervencijo tudi v živinoreji in sadjarstvu, ker sta bili ti dve panogi najpomembnejši za nadaljni razvoj slovenskega kmetijstva.³⁸

5. Kreditiranje kmetijstva

S terminom "kmetijski kredit" ne označujemo vseh virov za kreditiranje kmetijstva, temveč le tisto dejavnost države, ki je želela kmetom na organiziran način prek državnih ali poldržavnih institucij, kot sta bili Direkcija za kmetijski kredit in Privilegirana agrarna banka, zagotoviti poceni kredit. Obe instituciji sta bili plod širše kmetijske politike, ki se je zavedala, da kmetijstvo zaradi daljše amortizacijske dobe nujno potrebuje ugodne dolgoročne kredite. Takih pa v večjem delu države ni bilo mogoče dobiti, kar je veljalo zlasti za Srbijo, ki je slovela po zelo visokih obrestih, v nekaterih primerih naravnost oderuških. Slovenija je bila tozadevno izjema, saj je slovenski kmet zaradi razvejane mreže kreditnih združenj in drugih denarnih zavodov sorazmerno lažje prišel do ugodnejših kreditov. V nadaljevanju si bomo ogledali prizadevanja oblasti za urejen način kreditiranja kmetijstva, pri čemer moramo že tukaj zapisati, da so bila vsa dvajseta leta neuspešna zaradi mehaničnega prevzemanja francoskih vzorcev, ki v jugoslovanskih razmerah žal ni rodilo pričakovanih sadov.

Takoj po prvi svetovni vojni so jugoslovanski kmetje potrebovali zelo veliko sredstev za obnovo med vojno razrušenih ali zanemarjenih kmetij, za nakup opreme za novo nastale kmetije po agrarni reformi, plačevanje davkov, nakup prehrabnih proizvodov in podobno. Ko se je država organizacijsko konsolidirala, si je štela za dolžnost zagotoviti kmetom nujno potrebne poceni kredite. Zato je vlada 1921. leta izdala "Uredbo o poljedelskem kreditu",³⁹ ki je določala ustanovitev Direkcije za poljedelski kredit pri Upravi fondov. Kmetom naj bi

38 Nav. delo, str 207 in 218 - 220.

39 Uradni list deželne vlade za Slovenijo št. 41/1921, str. 219.

tudi v spremenjenih pogojih mednarodne trgovine z žitaricami, ki je zaradi krize bolj ali manj povsod prešla v kompetenco vlad. Trgovinsko politična prizadevanja jugoslovanske vlade in vseh podonavskih izvoznih so imela namen zagotoviti si srednjeevropski trg s pomočjo preferencialov. Srednjeevropske države so ustanovile poldržavne institucije za uvoz žitaric, ki so osredotočile uvoz na enem mestu. Že to je narekovalo podoben ukrep pri izvoznikih. Predvsem je eno samo izvozno organizacijo zahteval sistem preferencialnih kontingentov, ki se je med krizo razvil v tolikšni meri, da je v drugi polovici tridesetih let skoraj ves jugoslovanski izvoz pšenice potekal v tej obliki. Vsi preferenciali so bili količinsko omejeni, zato je morala država oziroma PRIZAD kot njen pooblaščenec, razdeliti kontingente med izvoznike, ker bi v nasprotnem primeru njihova medsebojna konkurenca zniževala cene.

Problem vsake žitne intervencije je problem cen. Pri izvoznikih je torej namen zaščita domačih producentov z dvigom cen nad svetovne. Uvozniki pa želijo z visokimi cenami stimulirati povečanje obsega domače produkcije. Za to obstajajo različni načini, kot so davčne oprostitve in subvencije. Jugoslovanska vlada se zaradi pomanjkanja denarja ni odločila za tako pot, temveč je samo določila nadparitetno ceno, ki so jo pri izvozu omogočali preferencialni sporazumi. Na ta način ni imela nobenih stroškov z intervencijo. PRIZAD je moral vse do leta 1937 intervenirati le ob pričetku žetve. Čim je bil izvozni kontingent prodan ali pa še prej, so se cene osamosvojile in se formirale ne glede na svetovne. Da je PRIZAD izkoristil kontingente, je kupoval pšenico v zimskih mesecih po nadintervencijskih cenah, s čimer je obenem preprečeval tudi preveliko nihanje cen. Z letom 1937 je bil vpeljan nov način določanja cen. Intervencijske cene ni več določala vladna uredba za leto dni vnaprej, temveč sta ceno soglasno odredila ministri za trgovino in kmetijstvo. Nov način je bil uveden zaradi rasti cen na svetovnem trgu in bojzani, da PRIZAD ne bi mogel po vnaprej določeni ceni dobaviti celotne količine preferencialnih kontingentov. S takšno - gibko - intervencijo je jugoslovanskim oblastem uspelo skozi cela trideseta leta obdržati domače cene žitaric nad svetovnimi, kar je bil zelo pomemben dosežek.³⁷

V Sloveniji so bili žitni intervenciji izrazito nenaklonjeni, ker pri žitni produkciji niso bili samozadostni in so zato veliko kupovali v žitorodnih jugoslovanskih krajih. Pri tem so vsako leto plačevali za 50 milijonov dinarjev več kot bi v primeru uvoza žita iz tujine po svetovnih cenah. PRIZAD-u so očitali tudi t.i. "nacionalni moment". PRIZAD je namreč v letih 1934 do 1938 kupil kar 70 do 89 % vse pšenice v Vojvodini (brez Srema), kar so slovenski kmetje še razumeli glede na intencijo, da je kupoval pšenico predvsem za izvoz. Nikakor pa niso mogli razumeti, da je PRIZAD v Slavoniji in Sremu, ki po kvaliteti pridelka nista zaostajala za Vojvodino, nakupil le polovico tistega, kar je v Bosni in Srbiji.

---

nerednih klirinških izplačil, povečanje deleža žitaric v jugoslovanski kmetijski produkciji,...

37 Flere, nav. delo, str. 210 - 215.

sama ni bila prepričana o umestnosti tako koncipiranega kreditiranja kmetijstva, saj je uredbo že naslednje leto preklicala.⁴²

Vladna skrb za zagotovitev poceni kreditov za kmete je bila živa tudi v naslednjih letih. Tako je na začetku 1924. leta kmetijsko ministrstvo pripravilo osnutek zakona o državni kmetijski banki, ki jo je predvidevala že uredba iz 1921. leta. Banka naj bi bila državna ustanova, njen kapital pa državna lastnina, tako da bi država jamčila za njene obveznosti.⁴³ Primerjava uredbe iz 1921. leta in tega osnutka nam pokaže, da se novi projekt ni bistveno oddaljil od prejšnjih določb neuresničene uredbe. Poleg dotlej že ponujanih rešitev so dodali samo še zahtevo po ustanovitvi novih kreditnih zadrug, kar je med zadružniki izzvalo ogorčenje zaradi porajajočega se centralizma in etatizacije na tem področju ter ignoriranja obstoječega razvejanega sistema kreditnih zadrug ne samo v Sloveniji, ampak v vsej državi.⁴⁴

Že naslednje leto se je izkazalo, da je bil zgornji osnutek le priprava na izdelavo novega zakona o kreditiranju kmetijstva, ki je izšel pod imenom "Zakon o kmetijskih kreditih".⁴⁵ Ta zakon je v bistvu združeval izpopolnjena določila uredbe o poljedelskem kreditu in osnutka o državni kmetijski banki, napisan pa je bil po francoskem vzorcu. Z njim so določili ustanovitev novih kreditnih zadrug pod imenom "Krajevne zadruge za kmetijski kredit", organiziranih po teritorialnem principu. V vsakem kraju je lahko najmanj 20 kmetov ustanovilo tako zadrugo z omejeno ali neomejeno zavezo oziroma jamstvom. Zadruga je lahko pričela delovati in njeni člani zaprošati za posojila po vplačilu članskih deležev in po registraciji na sodišču. Poleg članskih deležev so glavnico zadruge tvorile še hranilne vloge, ki so jih zadruge sprejemale ne glede na članstvo, in krediti, ki jih je zadruga najela.

Ta sredstva so bila na razpolago za podeljevanje posojil. Kratkoročna posojila so odobraval na osnovi osebnega jamstva prosilca in treh porokov ali ob zastavljanju vrednostih papirjev. Plačilni rok je potekel po žetvi ali opravljenem namenu in ni bil daljši od enega leta. Srednjeročna posojila so bila odobrena na osnovi doslej naštetih jamstev ali na osnovi zastavitve premičnin in manjših nepremičnin. Te kredite so kmetje morali vrniti v enakih polletnih obrokih skupaj z obrestmi najkasneje v osmih letih. Obresti pri obeh vrstah kreditiranja so morale biti v vsakem primeru večje od obrestovanja članskih deležev, vendar niso smele presežati eskontne stopnje Narodne banke za več kot 4 %.⁴⁶

42 Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo št. 115/1922, str. 804.

43 Narodni gospodar št. 3/1924, str. 47.

44 Narodni gospodar št. 9/1924, str. 125 - 126.

45 Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti št. 66/1925, str. 421 - 426 (odslej Zakon o kmetijskih kreditih, Ur.list št. 66/1925)

46 Nav. delo, str. 422.

Krajevne zadruge so se združevale v "Oblastne zadruge za kmetijski kredit". Oblastna zadruga je podeljevala krajevnim zadrugam za njihove člane kratko in srednjeročne kredite pod zgoraj naštetimi pogoji. Na predlog krajevnih zadrug je dajala tudi dolgoročna posojila na osnovi hipoteke. Obresti so morale biti enake eskontni stopnji Narodne banke. Kreditna sredstva so črpali iz glavnice, ki so jo sestavljali deleži krajevnih zadrug in hranilne vloge. Dodatni viri pa so bili krediti nadrejene Direkcije za kmetijski kredit in vsakoletne dotacije političnih oblasti.⁴⁷

"Direkcija za kmetijski kredit" v Beogradu je bila državna ustanova, saj so v njenem upravnem odboru prevladovali predstavniki državnih institucij, ki jih je imenovala vlada. Osnovna naloga Direkcije je bila gospodariti z denarjem, ki naj bi ji ga po zakonu dodelila vlada, in s tistim, ki so ji ga poverile oblastne zadruge in druge osebe v obliki hranilnih vlog. Drugi sklop pa je obsegal razdeljevanje tako pridobljenega denarja v obliki kreditov med oblastne zadruge in druge kmetijske organizacije.⁴⁸

Člani zadrug zakona niso sprejemali z navdušenjem. Nasprotno, bili so mu izrazito nenaklonjeni. Očitali so mu zanemarjanje obstoječega zadružnega kreditnega sistema, kar ministarstvo za kmetijstvo ni niti skrivalo, saj je bilo iz aprilske številke "Glasnika ministarstva poljoprivrede i voda" v letu 1926 jasno razvidno, da vlade pri sprejetju tega zakona niso vodili predvsem ekonomski motivi, temveč želja po "zatrju plemenskih, verskih in strankarskih teženj" v obstoječem zadružništvu.⁴⁹ Nadalje so zakonu očitali unifikacijo ne glede na krajevne in politične razmere ter zatiranje svobode, samouprave in lastne iniciative. Po njihovem mnenju nove zadruge niso bile samostojne, ker so o dodelitvi kreditov odločali državni uradniki v oblastnih zadrugah in Direkciji, kar je tudi omogočalo zlorabe v politične namene, čeprav je zakonodajalec želel preprečiti ravno tovrstno početje. Okrnitev samostojnosti so zadružniki videli v tem, da krajevna zadruga ni mogla obstajati, če se ni vključila v oblastno zadrugo, saj je bil to pogoj za njeno registracijo. Nove zadruge so imele le malo lastne iniciative, ker so bile ustanovljene le za delitev državnega denarja, ne pa za vzpodbujanje ljudi k samopomoči, varčnosti in odgovornosti. Opozarjali so tudi, da zakon kmetom ne bo zagotovil poceni posojil in tudi ne depolitiziral zadružništva. Povzročil naj bi le zmedo, posledice v obliki povečanega nezaupanja kmetov pa naj bi čutilo predvsem obstoječe zadružništvo.⁵⁰

Ustanavljanje nove zadružne organizacije in vrhovne Direkcije je potekalo silno počasi. Šele dve leti po izdaji zakona so pričeli z ustanavljanjem Direkcije. Po njihni ustanovitvi pa so prišle na vrsto še krajevne in oblastne zadruge.⁵¹ Direkci-

47 Zakon o kmetijskih kreditih, Ur.list št. 66/1925, str. 422.

48 Nav. delo, str. 423 - 426.

49 Ivan Varga, "Zemljoradnički kredit, naše kreditno zadrugarstvo i zakon o poljoprivrednom kreditu", Bankarstvo št. 1/1928, str. 24.

50 Narodni gospodar št. 6/1925, str. 83 - 86.

51 Narodni gospodar št. 11/1927, str. 160.

ja po vzpostavitvi v letu 1927 še ni mogla delovati, ker je imela samo začasen upravni odbor. Da bi postal stalen, bi morale v njem sedeti vsaj pet predstavnikov oblastnih zadrug, ki pa do tedaj še niso bile ustanovljene. Krajevne zadruge so se ustanovljale na iniciativo Direkcije. Do pomladi 1928 so ustanovili 171 krajevnih zadrug, pretežni del v Srbiji in Črni gori,⁵² tam pa zato, ker so v teh pokrajinah obresti dosegale najvišjo mero, neredko kar oderuško, in je bila kreditna stiska največja. V Sloveniji, razen v dveh primerih,⁵³ takih zadrug niso ustanovljali, ker glede na razvejano mrežo kreditnih zadrug članic Zadrुžne zveze in Zveze slovenskih zadrug zanje ni bilo posebnega interesa. Zakon je predvideval ustanovitev oblastnih zadrug za vsako posamezno upravno enoto, ki so jih tedaj imenovali s srbohrvaško besedo "oblast". Od tega načela so odstopili v letu 1928, ker ni bilo dovolj sredstev za njihovo vzdrževanje in ne zadostnega števila krajevnih zadrug.⁵⁴ Direkcija je prva posojila podelila že konec 1927. leta neposredno krajevnim zadrugam. Zaradi lažje kontrole zadrug in ker je njihovo število že precej naraslo, so naslednje leto ustanovili prvo oblastno zadrugo, ki je združevala krajevne zadruge iz srbskih krajev.⁵⁵

Vladi z zakonom o kmetijskih kreditih ni uspelo v zadostni meri preskrbeti kmetijstvu poceni posojil. Večje uspehe so dosegli le tam, kjer kmečkih kreditnih zadrug do tedaj ni bilo ali so bile redke in je vladalo veliko povpraševanje po kreditih. Izgradnja novega kreditnega sistema je zahtevala veliko časa in predvsem finančnih sredstev. Ravno pri dodeljevanju denarja je vlada, glede na njeno veliko željo po zatrtju "plemenskega momenta" v zadrुžnem gibanju, zatajila. Do leta 1928 je vlada na račun Direkcije vplačala komaj tretjino obljubljenih sredstev, zato je bil neuspeh Direkcije več kot razumljiv. Soočeni z neuspehom in odporom obstoječih zadrug so z zakonom o Privilegirani agrarni banki ukinili Direkcijo za kmetijski kredit in spremenili koncept kreditiranja kmetijstva.

Vlada je v aprilu 1929 ustanovila Privilegirano agrarno banko,⁵⁶ ki naj bi v bodoče kreditirala kmetijstvo. Ustanovitev nove banke je pomenila uresničenje ideje o državni kmetijski banki, ki jo je predvidela že uredba iz 1921. leta. Banko so ustanovili kot delniško družbo, večino delnic prve emisije je kupila država in državne finančne ustanove, s čimer si je vlada zagotovila odločilen vpliv. Ostanek delnic je bil na voljo denarnim zavodom, zadrुžništvu in fizičnim osebam. Prva emisija delnic je hitro pošla, zato so emitirali še 4 serije delnic.⁵⁷ V močno

52 Bankarstvo št. 3/1928, str. 138; Narodni gospodar št. 2/1928, str. 30.

53 Narodni gospodar št. 11/1928, str. 174.

54 Narodni gospodar št. 2/1928, str. 30.

55 Narodni gospodar št. 6/1928, str. 95.

56 Zakon o Privilegirani agrarni banki (PAB), Ur.list št. 49/1929, str. 381 - 384.

57 Priviligovana agrarna banka A.D., Poslovni izveštaj za 1930, Beograd 1930, str. 18 (odslej PAB, Poslovni izveštaj za.....).

in široko razvejano propagandno akcijo so vključili tudi državne uradnike - vsak naj bi kupil vsaj eno delnico.⁵⁸

Prodajo delnic so pospeševali z jamstvom države za 6 % dividendo in zagotovilo, da se delnice lahko uporabljajo kot kavcija za nakup državnih vrednostnih papirjev. Kuponi teh delnic so bili oproščeni vseh državnih in samoupravnih davkov ter doklad. Obenem so denarnim zavodom dovolili kupovanje delnic iz rezervnih fondov. Ne samo imetniki delnic, temveč tudi banka sama je ob ustanovitvi dobila državno jamstvo za vse vloge, kar sicer ni bila običajna praksa. Obenem je ta banka imela tudi vse tiste privilegije kot Državna hipotekarna banka, zlasti glede izterjave dolgov. Tako je imela pravico pognati na dražbo tudi t.i. "ohišje", to je tisti del kmetove zemlje, orodja in živine, ki je bil zakonsko zaščiten.⁵⁹

S široko zasnovano akcijo in državnimi zagotovili so uspeli zbrati 700 milijonov dinarjev glavnice. Z dodatnimi krediti Narodne banke, Poštne hranilnice in Državne hipotekarne banke je Privilegirana agrarna banka že na začetku delovanja imela na voljo 1,3 milijarde dinarjev kapitala, kar so bila za tedanji čas znatna sredstva.⁶⁰ S temi sredstvi je nova kmetijska banka začela podpirati vsestranski razvoj kmetijstva oziroma kreditirati kmete neposredno in posredno prek združenih organizacij.

Banka je podeljevala kratko, srednje in dolgoročne kredite tako kmetom kot knečkim združenim organizacijam. Slednjim so podeljevali kratkoročna posojila na podlagi obveznic, menic, zastavitve kmetijskih pridelkov in na osnovi pozitivnega salda na tekočem računu. Dolgoročno posojilo si je prosilec zagotovil samo na osnovi hipoteke. Enaki kriteriji so veljali tudi pri podeljevanju posojil kmetom neposredno.⁶¹ Upravni odbor banke je menil, da je kratkoročno kreditiranje v Jugoslaviji vse premalo razvito. Vzroke so videli v slabi organizaciji trga kmetijskih pridelkov, pomanjkanju skladiščnega prostora in dobrih prometnih povezav, ki bi omogočile vnovčevanje pridelkov po najugodnejših cenah. Zato so pomenili kmetom kratkoročni krediti prehudo breme zadolžitve. Glede srednjeročnega kreditiranja se je banka odločila kreditirati kmete samo prek združništva in to za kupovanje živine, orodja, strojev, majhne melioracije in gradnjo manjših stavb. Največji pomen so dajali dolgoročnemu kreditiranju, za katerega so bili zainteresirani tudi kmetje, da bi se izognili oscilacijam v cenah pridelkov in zemlje. Dolgoročne kredite je banka podeljevala za nakup zemlje, konverzijo starih dolgov, graditev stanovanjskih in gospodarskih poslopij, za melioracije in za nakup strojev.⁶²

58 AS, "Dravska finančna direkcija", neurejeno, Dopis direktorja Finančne direkcije z dne 18. 6. 1929 in Izkaz podpisanih delnic za Agrarno banko uslužbencev v Sloveniji.

59 Zakon o PAB, Ur.list št. 49/1929, str. 383.

60 Mirković, nav. delo, str. 383.

61 Zakon o PAB, Ur.list št. 49/1929, str. 381 - 382.

62 PAB, Poslovni izveštaj za 1930, str. 19 - 20.

Hrvaški gospodarski zgodovinar Mijo Mirković trdi, da je banka hipotekarno kreditirala predvsem večje kmete.⁶³ Njegov očitek je krivičen, ker je prezrl zakonsko določilo, da mora banka zahtevati tudi trdno jamstvo, kajti velikost hipotekarnega posojila je bila omejena s polovico vrednosti zastavljenega zemljišča oziroma 30 % zastavljene stavbe. Zaradi tega načela je bilo logično, da so večja posojila dobili premožnejši kmetje, kar dokazujejo tudi podatki o vrednosti povprečnega posojila. In tudi z vidika državnih interesov je razumljivo, da imajo pri kreditiranju prednost tisti kmetje, ki so sposobni producirati tržne viške. Vendar pa Mirkovićeve trditvi nasprotujejo podatki o strukturi bančnih dolžnikov iz let 1933 in 1936. Do aprila 1933 je Privilegirana agrarna banka odobrila 95 % vseh hipotekarnih posojil. Struktura dolžnikov je razvidna iz tabele 4.

Tabela 4: Struktura hipotekarnih dolžnikov PAB leta 1933⁶⁴

A - velikost kmetije v ha

B - število dolžnikov

C - skupna vsota posojil v din

A	B	%	C	%
do 2	2.498	12,34	15,203.550	2,90
2 - 5	6.690	33,06	80,075.350	15,35
5 - 10	6.124	30,26	125,619.330	24,09
10 - 20	3.423	16,91	125,485.141	24,16
20 - 50	1.256	6,22	105,423.500	20,22
prek 50	245	1,21	69,307.500	13,28

Ti podatki dokazujejo, da je bilo tri četrtine dolžnikov malih kmetov, ki so imeli do 10 ha zemlje. Nizek delež njihovih dolgov v skupni vsoti posojil je razumljiv, ker je bila višina kredita omejena s polovico oziroma 30 % vrednosti zastavljene nepremičnine. Enaka razmerja kot za 1933. leto se navajajo tudi za leto 1936.⁶⁵ Banka je v tem času odobrila le še 101 posojilo, kar ni moglo bistveno spremeniti navedene strukture dolžnikov in njihovega deleža v skupni vsoti dolgov.

Hipotekarne kredite so kmetje najemali neposredno pri banki. V skladu z določili zakona je Privilegirana agrarna banka kreditirala kmete tudi posredno, to je prek zadružnih organizacij in tudi zadružne organizacije same. Pri kreditiranju

63 Mirković, nav. delo, str. 383.

64 PAB, Poslovni izveštaj za 1933, str. 16.

65 PAB, Poslovni izveštaj za 1936, str. 14.

kmetov prek zadrug je podeljevala izključno kratko in srednjeročna posojila. V šestih letih dela je tako kmetijska banka skupno kreditirala 128.000 kmetov in v posojila vložila kar 1.250 milijonov dinarjev, ki so bili razdeljeni tako med kmete kot tudi med zadružne in druge kmetijske organizacije. Zaradi delovanja banke je padla obrestna mera na področjih, kjer je bila banka močnejše prisotna.

Tudi očitke o precej rigoroznem izterjevanju dolgov je potrebno relativizirati, saj je banka do proglasitve moratorija za kmečke dolgove na javnih dražb prisilno izterjala terjatve le pri 0,19 % vseh bančnih dolžnikov. S tem podatkom se je banka zelo hvalila in poudarjala veliko disciplino svojih dolžnikov, ki jo je dokazovala tudi s podatki o plačevanju dolgov.⁶⁶

Če smo zgoraj s podatki problematizirali trditve o privilegiranosti posameznih slojev kmetov, pa moramo pritrditi med zgodovinarji uveljavljeni oceni, da so imeli kmetje v nekaterih pokrajinah večji delež pri odobrenih posojilih. Kar 70 % posojil je bilo namenjeno kmetom v Srbiji in Vojvodini. Ostale pokrajine so imele veliko manjši delež. Daleč najmanj posojil, niti polovico odstotka, je bilo odobrenih v Sloveniji.⁶⁷ Vzrok slabe zastopanosti slovenskih kmetov je bil ekonomske in ne politične narave, kot bi sicer pričakovali. Medtem ko je imela Direkcija za kmetijski kredit na razpolago kapital brezobrestno, ga je morala Privilegirana agrarna banka obrestovati s 6 %, kar je njena posojila podražilo. Banka je zadrugam zaračunavala denar z 8 %, kmetom pa z 10 % obrestmi. Taka obrestna mera je bila v Srbiji glede na običajne obresti nizka, v Sloveniji pa visoka, ker so kreditne zadruge zaračunavale 7 - 8 %, neredko tudi po 6 % obresti za posojila. Vzrok za nižjo obrestno mero ni bil v cenejšem denarju, temveč v dejstvu, da so se kreditne zadruge zadovoljile z 1 - 2 % obrestno razliko.

Drugi razlog pa je bil dolgotrajen in kompliciran postopek. Na začetku delovanja so v beograjski centrali Agrarne banke želeli kreditirati kmete neposredno, kar je bilo nemogoče zaradi obilice prošenj. Zato je banka pri podeljevanju kratko in srednjeročnih posojil zaprosila zadružne organizacije za posredovanje. Kreditne zadruge naj bi zbirale prošnje za posojila in jih opremile s podatki o premoženju prosilca in porokov, obenem pa naj bi podale tudi svoje mnenje. Ko so prošnje podpisali tudi vsi člani upravnega odbora, so jih kreditne zadruge nato poslale banki prek svoje zadružne zveze, da je še ta podala svoje mnenje. Po odobritvi posojila je banka prek zadružnih zvez vrnila sezname zadrugam. Zadruge so morale poskrbeti, da so prosilci in poroki podpisali zadolžnice ter za zemljiškoknjžno zavarovanje kredita. Istočasno so morale tudi same kot porokinje podpisati zadolžnice, ki so jih vmile banki prek zadružne centrale, ki je tudi morala jamčiti za kredit. Banka je nato po odbitku 10 % obresti in morebitnih stroškov poslala denar kreditnim zadrugam, da so ga razdelile med prosilce. V Beogradu so bančni uradniki od posojila odtegnili še odstotek in ga nakazali za-

66 PAB, Poslovni izveštaj za 1935, str. 12-17.

67 Mihajlo Vučković, "Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918-1941, Beograd 1966, str. 81; Ivan Bratko, "Kmeti dolgovi", Tehnika in gospodarstvo št. 6/1940, str. 38.

drugam za njihovo delo in tveganje.⁶⁸ Tako dolgotrajen in zapleten postopek ter s tolikimi poroštvi zavarovano posojilo je bilo za banko nedvomno zanesljivo in varno, nasprotno pa je bilo za slovenskega kmeta, ki je v domačih kreditnih zadrukah prišel do denarja bistveno hitreje in ceneje, precej nepriljučno.

Tretji razlog, da slovenski kmetje niso najemali kreditov pri Privilegirani agrarni banki, lahko iščemo v dejstvu, da banka vse do leta 1936 v Sloveniji ni imela svoje izpostave, kar je postopek pridobitve kredita še podaljšalo, saj so prošnjke romale v Beograd. Privilegirana agrarna banka je v Sloveniji pridobila na pomenu šele v drugi polovici tridesetih let, ko je ob likvidaciji kmečkih dolgov s konverzijo postala upnik vseh kmetov, ki so se zadolžili pri denarnih zavodih. Delovanje banke v tem času pa si bomo ogledali v poglavju o razdolževanju kmetov.

---

68 Zadružni vestnik št. 2/1930, str. 35.

IV.

SLOVENSKA KMETIJSKA POLITIKA

Že uvodoma moramo opozoriti, da je nastanek jugoslovanske države za kmetijske dejavnosti v Sloveniji pomenil veliko večjo prelomnico kot za druge gospodarske panoge. Če se je slednjim tedaj odprl širok in raznovrstnega, predvsem potrošnega, blaga lačen trg, ki je pospeševal razvoj industrije, zlasti predelovalne, in trgovine v Sloveniji, moramo za kmetijstvo ugotoviti ravno nasprotno. Po spremembi državno političnega okvira je bil slovenskemu kmetijstvu otežkočen dostop do tradicionalnih trgov zaradi carinskih barier, ki so bile posledica protekcionistične agrarne politike sosednjih držav. Doma pa je moralo konkurirati pridelkom iz drugih predelov Jugoslavije, kjer je kmetijstvo prevladovalo in je imelo temu primerno ponudbo in cene na tržišču.

Po obravnavi stanja slovenskega kmetijstva v obdobju med vojnama bomo prešli na predstavitev stališč slovenskih političnih strank do kmetijstva, ker je jasno, da se v pretežno agrarni družbi, kar je Slovenija tedaj nedvomno še bila, stranke niso izogibale tako številčni volilni bazi. V zaključku poglavja pa bomo ugotavljali kakšno kmetijsko politiko so stranke izvajale v tedanji jugoslovanski Sloveniji.

1. Socialno-gospodarski oris slovenskega kmetijstva

PREBIVALSTVO

V Sloveniji je v letu 1921 živelo 1,065.000 ljudi, od tega sta se s kmetijstvom preživljali slabi dve tretjini.¹ V desetih letih je prebivalstvo naraslo, če nekoliko zaokrožimo, za skoraj 8 %. Na dohodek od kmetijstva pa je bilo vezano še zmeraj dobrih 60 % prebivalstva. Slovenija je bila torej še vedno pretežno agrarna dežela, čeprav se je kljub povečanju števila prebivalstva delež kmečke populacije že znižal, kar je bila posledica razvoja drugih gospodarskih panog, predvsem industrije in obrti, kjer se je delež zaposlenega prebivalstva povečal s 16 na 22 %.²

Podrobnejši pregled na osnovi podatkov iz leta 1931 pokaže, da je v večini slovenskih okrajev prevladoval kmečki živelj. Le šest okrajev je zaostajalo za povprečnim deležem kmečkega prebivalstva v Sloveniji. Toda v dveh okrajih je bila večina prebivalstva zaposlena v industriji in rudarstvu. To sta okraja Laško in Radovljica, kjer je bilo razvito premogovništvo (Hrastnik, Trbovlje) in železarstvo (Jesenice). Po deležu kmečkega prebivalstva so prednjačili štajerski in prekmurski okraj, za njimi pa belokranjski. Okraj na sredini tabele 5 so imeli razvito lesno industrijo kot v Gornjem gradu, Kočevju, Slovenj Gradcu, Litiji, Logatcu, Celju, Kamniku in Dravogradu. Podrobnejša razvrstitev je razvidna iz tabele 5.

Poleg deleža kmečkega prebivalstva je pomemben tudi podatek o gostoti kmečkega prebivalstva. Svetozar Ilešič je v svoji izčrpnih razpravi ugotovil, da je bila Slovenija agrarno prenaseljena. Tako je pri nas na kvadratnem kilometru obdelovalne površine v povprečju živelo 190 kmečkih prebivalcev, v Jugoslaviji pa le 144. Višjo gostoto prebivalstva so v državi beležili le v Zetski in Primorski banovini, ki pa sta imeli zelo malo obdelovalne zemlje. Poleg tega je bila obljudečnost obdelovalne površine v Sloveniji ena najvišjih v Evropi. Ko so upoštevali še travnike in pašnike, kar je bilo pri zgornjih podatkih izločeno, so v Sloveniji našteji 84 prebivalcev na kvadratni kilometer površine, kar je bilo približno enako jugoslovanskemu povprečju.³ Podrobnejši podatki o gostoti kmečkega prebivalstva po okrajih so razvidni iz tabele 6, ki odraža stanje po popisu prebivalstva iz leta 1931.⁴

1 Fran Erjavec, "Kmetiško vprašanje v Sloveniji", Ljubljana, 1928 str. 12.

2 Svetozar Ilešič, "Agrarna prenaseljenost Slovenije", Tehnika in gospodarstvo št. 3-4/1940, str. 68; "Spominski zbornik Slovenije", Ljubljana, 1939, str. 544.

3 Ilešič, nav. delo, str. str. 62-63.

4 V tabeli 6 se pojavlja okraj Škofja Loka, ki ga v prejšnji tabeli ni bilo, ker je bil ustanovljen šele v letu 1936 z izdvojitvijo iz kranjskega. Izostal pa je metliški okraj, ki je bil združen s črnomeljskim ("Krajevni leksikon Dravske banovine", Ljubljana, 1937, str. 1-4; odslej Krajevni leksikon).

Tabela 5: Delež kmečkega prebivalstva v Sloveniji po okrajih⁵

Lendava	87,2 %	Kočevje	68,1 %
Murska Sobota	87,2 %	Litija	65,7 %
Ptuj	83,2 %	Slovenj gradec	63,9 %
Šmarje p. J.	82,3 %	Logatec	63,7 %
Metlika	82,0 %	Celje	61,5 %
Črnomelj	80,9 %	Kamnik	61,3 %
Ljutomer	80,6 %	Maribor l.b.	79,1 %
Dravograd	59,4 %	Krško	77,8 %
Maribor d.b.	53,9 %	Brežice	75,1 %
Kranj	48,6 %	Konjice	75,0 %
Ljubljana ok.	43,0 %	Novo mesto	73,0 %
Radovljica	37,0 %	Gornji grad	70,1 %
Laško	35,4 %		
SLOVENIJA 60,3 %			

Tabela 6: Gostota kmečkega prebivalstva v Sloveniji po okrajih⁶

A - na kvadratni kilometer obdelovalne površine

B - na kvadratni kilometer vse kmetijske površine

okraj	A	B	okraj	A	B
Brežice	241	126	Ljubljana ok.	159	63
Celje	269	115	Ljutomer	188	128
Črnomelj	161	51	Maribor l.b.	199	113
Lendava	183	128	Maribor d.b.	179	96
Dravograd	179	64	Murska Sobota	154	110
Gornji grad	234	62	Novo mesto	171	82
Kamnik	177	92	Ptuj	168	106
Kočevje	217	41	Radovljica	247	34
Kranj	145	68	Slovenj gradec	197	76
Krško	180	109	Slovenske Konjice	231	117
Laško	216	122	Škofja Loka	248	55
Litija	164	81	Šmarje pri Jelšah	252	121
Logatec	241	43			
SLOVENIJA	190	84			

5 Slovenec, 25.6.1940.

6 Ilešič, nav. delo, str. 61.

S primerjanjem gostote prebivalstva ugotovimo, da so najbolj gosto naseljeni tisti okraji, ki so imeli najvišji delež kmečkega prebivalstva, kot na primer oba prekmurska okraja, ljutomerski, ptujski, šmarski, celjski, brežiški, krški in okraj Maribor-levi breg. V ostalih je bila gostota prebivalstva, ob upoštevanju vse kmetijske zemlje, precej nižja, kar gre na račun velikega obsega pašnikov, zlasti v alpskih in zahodnoslovenskih okrajih.

RENTABILNOST

Pred pričetkom obravnave rentabilnosti kmetijstva v Sloveniji med obema vojnama, si moramo ogledati še posestno strukturo v kmetijstvu, ki je v veliki meri določala uspešnost kmetijske proizvodnje. Po popisu prebivalstva iz leta 1931 je bilo v Sloveniji 154.628 kmetij, ki so se raztezale na 1.278.626 ha.⁷ V tabeli 7 smo kmetije grupirali zaradi lažje preglednosti. Mnogi avtorji so navajali iste kategorije kot v popisu prebivalstva, ki je ločil kar enajst (!) kategorij kmetij.⁸ Taka razdelitev je preveč podrobna in že zato neuporabna. Pri naši razvrstitvi smo se naslanjali na Marentičevo in Erjavčevo delitev. Fran Erjavec je ločil male kmete z do 10 ha zemlje. Tiste, ki so imeli od 10 do 20 ha zemlje, je imenoval srednje kmete. Po njegovi razvrstitvi so trdni kmetje imeli od 20 do 50 ha velike kmetije. Vse tiste, katerih posest je presegala 50 ha, pa je štel med veleposestnike.⁹ Janez Marentič je dodal še eno kategorijo. Tako je kmete z do 2 ha zemlje imenoval bajtarji. Male in srednje kmete je opredelil enako kot Erjavec. Namesto trdni kmet je uporabljal izraza bogati kmetje ali gruntarji. Enako kot Erjavec je vse, ki so imeli nad 50 ha veliko posest, proglasil za veleposestnike.¹⁰

Zaradi podobnosti poimenovanj smo se odločili za kombinacijo obeh razvrstitev, tako da nam bajtarji pomenijo tiste kmete, če njihovo posest sploh lahko označimo za kmetijo, ki so imeli do 2 ha zemlje. Izraz bajtar ima resda nekoliko pejorativen pomen, vendar ga bomo tukaj uporabljali zgolj zaradi praktičnosti, ne da bi mu dajali kakršen koli drug pomen. Samo pri malih kmetih, ki so sicer pri Marentiču in Erjavcu enotna kategorija, bomo ločili tiste z do 5 ha in do 10 ha zemlje. Tako delitev smo našli pri Privilegirani agrarni banki in jo bomo uporabili zato, da nam bo kasneje omogočena ustrežna primerjava. Srednji kmetje so imeli od 10 do 20 ha zemlje. Marentičev izraz gruntarji se nam ni zdel najbolj ustrezen. Zato smo ga nadomestili z Erjavčevim trdni kmetje, ki označuje lastni-

7 Spominski zbornik, str. 327.

8 Aleksander Bilimovič: Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel, Ljubljana, 1939, str. 5; Jože Kerenčič: Študij o naši vasi, Ljubljanski zvon 1936, str. 105; Nikola Vučo: Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941, Beograd, 1958, str. 39.

9 Erjavec, nav. delo, str. 13.

10 Janez Marentič, "Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom", Ljubljana, 1957, str. 167.

ke kmetij od 20 do 50 ha. Vse kmetije, ki so presegle 50 ha, pa bomo poimenovali veleposest, čeprav se zavedamo, da le redke v resnici zaslužijo tako oznako.

Tabela 7: Posestna struktura leta 1931 v Sloveniji¹¹

Kmetije	število	v %	površina	v %
do 2 ha	51.137	33,0	43.437 ha	3,5
2 - 5 ha	37.655	24,4	125.809 ha	9,8
5 - 10 ha	28.832	18,7	207.704 ha	16,2
10 - 20 ha	24.470	15,8	344.021 ha	26,9
20 - 50 ha	10.785	7,0	306.579 ha	24,0
nad 50 ha	1.749	1,1	251.086 ha	19,6

Slovenija je bila dežela majhnih kmetij, saj je bilo skoraj 60 % takih, ki niso presegle 5 ha površine. Opazen je tudi zelo majhen delež velikih kmetij (prek 50 ha zemlje). Teh je bilo le za dober odstotek. Nikakor ne smemo pričakovati, da je tu šlo za obsežne veleposesti, saj je bilo med njimi kar 1.264 takih, ki so obsegale do 100 ha zemlje. Kljub temu pa Slovenija v jugoslovanskem in evropskem kontekstu niti ni imela tako razdrobljenih kmetij, temveč se je uvrščala približno v sredino lestvice, kar kaže tabela 8.

Tabela 8: Povprečne velikosti kmetij¹²

Bolgarija	4,9 ha	Poljska	9,3 ha
Nemčija	5,0 ha	Francija	11,7 ha
Jugoslavija	5,4 ha	Danska	15,6 ha
Italija	6,5 ha	Anglija	25,6 ha
Čehoslovaška	8,2 ha	ZDA	63,5 ha
SLOVENIJA	8,3 ha		

Predstavljena posestna struktura je vplivala na produktivnosti slovenskega kmetijstva in s tem tudi na rentabilnost. Poudariti moramo, da je rentabilnost kmetijstva zelo relativen pojem, ker nanjo vplivajo najrazličnejše okoliščine. Mnoge med njimi so merljive, kot na primer splošne ekonomske razmere, cene, produkcija, kvaliteta zemljišč, bližina mest, uporaba tehničnih sredstev in novih

11 Bilimovič, nav. delo, str. 5.

12 Nav. delo, str. 3-4.

obdelovalnih postopkov, razvitost tržnega gospodarstva in vključenost kmetov vanj. Izven našega dosega pa nam ostaja sama mentaliteta kmetov oziroma umnost gospodarjenja, ki je poleg naštetih elementov nedvomno najbolj vplivala na gospodarski uspeh posameznika.

Novo ustanovljena Kmetijska zbornica za Dravsko banovino je v letu 1938 sprožila zanimivo akcijo za oceno donosnosti slovenskega kmetijstva, kar naj bi dosegli z uvajanjem kmečkega knjigovodstva. Po strokovni obdelavi tako pridobljenih podatkov naj bi pridobili podobo kmetijske ekonomike, socialne strukture, življenjskega standarda kmetov in rentabilnosti kmetovanja v Sloveniji. Tovrstni podatki bi bili tedaj, za zgodovinarje pa tudi danes, izjemnega pomena, saj bi nudili osnovo za ustrezno kmetijsko politiko v Dravski banovini. Podobno delo si je že pred prvo svetovno vojno naložila Kmetijska družba, ki si je zagotovila tudi podporo dunajskega kmetijskega ministrstva, vendar delo iz neznanih vzrokov ni steklo.

Zbornica je bila pripravljena izvajati tak projekt le v sodelovanju z banskimi oblastmi, začetek dela pa je najbolj oviralo pomanjkanje ustreznih strokovnjakov.¹³ Banovina je Kmetijski zbornici ugodila in se obvezala kriti del stroškov, tako da so lahko pristopili k uresničevanju projekta. Jožetu Suhadolcu, referentu stalnih odborov Kmetijske zbornice za poljedelstvo in živinorejo, so odobrili specializacijo na Kmetijsko-gozdarski fakulteti beograjske univerze v maju 1939. V okviru te fakultete je namreč deloval "Zavod za kmetijsko gospodarstvo" (Zavod za poljoprivredno gazdovanje), ki je imel tudi poseben oddelek za kmečko knjigovodstvo. Pod njihovim nadzorom je več kot 400 kmetov iz cele države, med njimi tudi nekaj iz Slovenije, vodilo knjigovodstvo.¹⁴

Po vrnitvi iz Beograda je Suhadolc pripravil referat za predsedstvo Kmetijske zbornice, v katerem je predlagal način izvajanja kmečkega knjigovodstva. Suhadolc je menil, da je slovenskim razmeram primerno t.i. enostavno knjigovodstvo, ki ni zahtevalo veliko dela in bi ga kmetje brez večjih težav obvladali. Osnovni principi tovrstnega dela naj bi bili kontrola imovine, denarnega in naturalnega prometa na kmetiji. Vsakega od teh principov je razdelil na štiri rubrike, in sicer na račun gospodarjenja, skupne prehrane gospodinjstva, postranskega zaslužka in osebne porabe brez prehrane. Na ta način bi posamezen kmet lahko primerjal rezultate lastnega poslovanja s sosedi, natančna evidenca bi ga opozarjala na napake pri kmetovanju, prisiljen bi bil k opazovanju, razmišljanju o sebi in ustreznosti svojega dela s stališča rentabilnosti. Kmet naj bi postal "kmetijski podjetnik s potrebnim trgovskim duhom, ki zna vsakokratni položaj hitro in pravilno presoditi in izkoristiti". Suhadolc je za začetek predvideval spremljanje dela 30 do 40 kmetij s pogojem, da bi se posvetil samo temu delu.¹⁵

13 AS, "Kmetijska zbornica", neurejeno, Dopis glavnega tajnika Kmetijske zbornice dr. Jožeta Lavriča Kraljevski banski upravi Dravske banovine v Ljubljani, (odslej AS, KZ).

14 AS, KZ, Poročilo Jožeta Suhadolca predsedstvu Kmetijske zbornice.

15 AS, KZ, Jože Suhadolc, "Važnost in pomen kmetijskega knjigovodstva".

Z uvajanjem knjigovodstva so res pričeli v letu 1939 in nadaljevali v letu 1940. Žal so se od zbranega gradiva ohranili le drobci, pa še ti večinoma iz leta 1937, neznan nam ostajajo tudi kriteriji izbire in krajevni izvor kmetov. Prav tako se niso ohranili rentabilnostni računi za vse kategorije kmetov, zato lahko iz ohranjenih sklepamo le o gospodarjenju malih, srednjih in trdnih kmetij.¹⁶ Izven našega obzorja nam torej ostajajo najmanjše kmetije in veleposest. Ti podatki nam ne morejo osvetliti rentabilnosti kmetijstva skozi celotno obravnavano obdobje, ker so se ekonomske razmere ciklično spreminjale. Tukaj opravljen poskus analize bo zato nujno nedorečen tudi zaradi pomanjkanja večjega števila rentabilnostnih računov strukturno raznovrstnih kmetij iste kategorije, ki bi bili izdelani po enotnem kriteriju.

Analizirani rentabilnostni računi so vprašljivi iz dveh vidikov. Sestavljali so jih kmetje sami, zato je povsem na mestu dvom v njihovo točnost. Kmetje so pri navajanju dohodkov verjetno marsikaj zamolčali, zlasti postranske zasluzke, ki so znatno vplivali na skupni dohodek kmetije. Obenem so kmetje podcenjevali vrednost lastnih pridelkov. Na trenutke dobimo vtis, kot da so namerno želeli prikazovati izgubo. Nasprotno pa so pri izdatkih v posameznih postavkah močno pretiravali, kot na primer pri stroških za obleko, obutev, delavce in darove. Tako je razumljivo, da so vse obravnavane kmetije, razen ene, beležile primanjkljaj. In ravnokar tukaj naletimo na drugo sporno zadevo. Iz ohranjenih rentabilnostnih računov lahko sklepamo, da so manjše kmetije, zlasti tiste s 5 do 10 ha zemlje, izkazovale uravnoteženo poslovanje in beležile minimalen primanjkljaj, ki so ga brez večjih težav pokrile s postranskim zaslužkom ali povečano prodajo pridelkov. Povsem drugače je s trdnimi kmetijami, ki naj bi po naših podatkih poslovale s tako veliko izgubo, da je ta le malo verjetna. Primanjkljaj v enem letu je namreč možno pokriti z zadolžitvijo, nikakor pa tega ni moč početi skozi več let, ker tovrstno poslovanje slej ko prej privede do bankrota. Zato lahko upravičeno zapišemo, da izguba na tukaj obravnavanih trdnih kmetijah ni bila tako velika oziroma je bila tolikšna, da so jo brez večjih težav pokrili z dodatno prodajo pridelkov, reduciranjem porabe ali s postranskim zaslužkom. V tem nas utrjuje tudi odsotnost anuitet dolgov med izdatki. Tako stanje nas opozarja na neko drugo dejstvo, ki je bilo z narodnogospodarskega vidika zelo negativno. Te kmetije namreč niso dajale tistega presežka v dohodkih, ki bi omogočal povečanje proizvodnje z uvajanjem novih tehnologij in s tem posledično tudi rast dohodka. Potrditev tega sklepa najdemo v primeru 13 ha velike kmetije iz okolice Ptuja, ki je v letih 1929/30 imela ob približno enaki proizvodnji kar za 10.000 dinarjev višji dohodek kot v letih 1936/37.¹⁷ Bolj

---

16 Tukaj smo analizirali poslovanje devetih kmetij oziroma njihove rentabilnostne račune (štiri male kmetije, eno srednjo kmetijo in štiri trdne kmetije), ki smo jih našli v Arhivu Slovenije ("Kmetijska zbornica") in v literaturi (Ivo Pirc, "Prehrana prebivalstva", Socialni problemi slovenske vasi I, Ljubljana, 1938, str. 87-89; Ivan Bratko, "Gibanje cen in naše kmetijstvo", Obzorja 1938, str. 396-397.)

17 Bratko, nav. delo, str. 396-397.

nazorne ilustracije posledic velikega padca cen in težavnega položaja kmetov med krizo in po njej tudi ni potrebno iskati. Vendar je ta kmetija kljub padcu cen še vedno zagotavljala pokrivanje vseh izdatkov z dohodki in celo odplačevanje dolga. Se pravi, da je zaradi krize v bistvu izgubila "samo akumulacijo".

Podatke iz bilanc poslovanja smo zaradi lažje preglednosti in možnosti primerjave strnili v večje skupine, in sicer v treh tabelah, v katerih smo vrednost pridelkov grupirali po panogah (pridelek in prodaja) in po skupinah v primeru izdatkov. V slednjem smo se naslonili na delitev, ki jo je uporabljal Bratko pri navajanju računa donosnosti za srednjo kmetijo.

Tabela 9: Struktura pridelka (donosa)

A - mali kmetje od 2 do 5 ha,

B - srednji kmetje,

C - trdni kmetje

Panoge	A	B	C
poljedelstvo	46,8 %	11,3 %	49,7 %
vinogradništvo	10,7 %	12,7 %	-
sadjarstvo	18,5 %	8,2 %	4,6 %
živinoreja	9,8 %	39,9 %	23,4 %
mlekarstvo	11,2 %	21,2 %	10,3 %
jajca	1,0 %	7,5 %	1,5 %
gozdarstvo	2,0 %	-	10,5 %

Tabela 10: Delež posameznih panog v dohodku

A - mali kmetje od 2 do 5 ha,

B - srednji kmetje

C - trdni kmetje

Panoge	A	B	C
poljedelstvo	1,9 %	11,3 %	5,6 %
vinogradništvo	26,9 %	12,7 %	-
sadjarstvo	11,2 %	8,2 %	4,6 %
živinoreja	26,6 %	39,1 %	51,1 %
mlekarstvo	30,0 %	21,2 %	21,0 %
jajca	3,9 %	7,5 %	3,1 %
gozdarstvo	-	-	14,1 %

Tabela 11: Struktura izdatkov

A - mali kmetje od 2 do 5 ha,
C - srednji kmetje,

B - mali kmetje od 5 do 10 ha
D - trdni kmetje,

Izdatki	A	B	C	D
gospodarstvo	41,8 %	21,3 %	15,3 %	12,1 %
gospodinjstvo	12,3 %	19,8 %	14,1 %	14,6 %
dokup hrane	10,2 %	3,0 %	-	6,7 %
obleka, obutev	19,4 %	48,9 %	31,2 %	26,4 %
delavci	-	-	13,2 %	17,4 %
davek	2,5 %	3,5 %	8,1 %	6,2 %
zavarovalnina	-	3,5 %	4,6 %	2,3 %
dolg	-	-	7,2 %	6,6 %
ostalo	13,8 %	-	6,3 %	7,7 %

Na osnovi analiziranih rentabilnostnih računov lahko sklepamo, da se je pred krizo kmetovanje izplačalo že na malih kmetijah med 5 in 10 ha, kar je seveda bilo od kmeta do kmeta in tudi krajevno različno. Manjše kmetije so morale hrano dokupovati, čeprav so večino donosa ustvarile s poljedelskimi panogami. Zlasti kmetije do 5 hektarjev so bile usmerjene predvsem v proizvodnjo za lastno porabo. Prodajale so predvsem za zadovoljitev najnujnejših potreb po denarju. Glavnino denarnih prejemkov so kmetje dobili s prodajo živine in njenih produktov, v vinorodnih okoliših in gozdnih pokrajinah pa se je temu pridružilo še vino in les. Pri večjih kmetijah je opazna precejšnja usmerjenost v živinorejo, ki se je z velikostjo kmetije še stopnjevala. Kmečke dohodke so močno bremenili izdatki za obleko in obutev, ki so, na kar smo že opozorili, kljub vsemu zagotovo prikazani močno pretirano. Delež izdatkov za gospodarstvo je z velikostjo kmetij padal, kar je razumljivo glede na večjo specializacijo proizvodnje in večji dohodek. Glede na tukaj obravnavane primere davki niso predstavljali prehudega bremena. V izogib nesporazumom moramo poudariti, da mislimo na zemljarino, ki je bila osnovni kmečki davek, če niso imeli še kake druge nekmetijske dejavnosti. Zemljarino pa so že v tedanjem času šteli za znosno in razmeroma nizko.¹⁸ Na malih kmetijah je uspelo gospodarju in njegovi družini postoriti vsa dela brez pomoči

18 Jernej Božič, "Javne datavje in kmetijstvo", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I, Ljubljana, 1938, str. 101.

najetih delavcev. Že srednjim kmetom pa je zmanjkalo delovnih rok in so si občasno v času velikih del morali pomagati z najetimi delavci. Obseg trdnih kmetij pa je bil tolikšen, da brez stalno najete delovne sile niso več zmogli dela.

Sklenemo lahko z ugotovitvijo, da so v letih pred krizo verjetno tudi male kmetije omogočale pokrivanje vseh izdatkov, tiste s prek 10 ha zemlje pa tudi akumulacijo. Velik padec cen v času krize je nedvomno najbolj prizadel male kmete, ki jih je bilo med zadolženimi kmeti največ. Ravno ti kmetje so skupaj z bajtarji postali pereč socialen, gospodarski in političen problem, saj je bilo med slovenskimi kmeti kar 43 % malih kmetov, skupno z bajtarji pa celo tri četrtine. Udarce krize so boleče občutili tudi srednji in trdni kmetje, vendar njihova obstojnost ni bila ogrožena, ker jim je padec cen snedel "samo akumulacijo". Domnevamo, da so njihovi dohodki še nadalje zadostovali za kritje verjetno znatno reduciranih izdatkov. Ob koncu velja še enkrat opozoriti, da so bili poslovni rezultati v znatni meri odvisni od subjektivnega dejavnika, to je kmeta, kar so nazorno pokazali računi gospodarjenja, pa čeprav zelo tendenciozno sestavljeni.

PANOGE

□ Živinoreja

Iz strukture kmetijske zemlje v Sloveniji, kjer so travniki in pašniki predstavljali dobrih 54 % obdelovalne površine, iz konfiguracije terena in spoznanj iz rentabilnostnih računov je razvidno, da je bila živinoreja in na njo vezana proizvodnja najpomembnejša panoga slovenskega kmetijstva. V ta okvir je sodila govedoreja, svinjereja, perutninarstvo in konjereja, nanj pa je vezano tudi mlekarstvo. V Sloveniji so poleg tega gojili tudi čebele in ovce, vendar so jih šteli za manj pomembne panoge. V stranske panoge pa so uvrščali kozjerejo, ribogojstvo in kunčjerejo, ki so imele le malenkosten delež v slovenski živinoreji.¹⁹

Pred prvo svetovno vojno so imeli slovenski kmetje zanesljiv trg na Češkem in v Spodnji Avstriji. Kmalu po vojni pa so se ta tržišča slovenskemu kmetu zaprla, zlasti v času krize in v letih po njej, zaradi protekcionistične politike sosednjih držav. Zaradi ustavljenega izvoza in velikega padca cen se je znižal stalež živine.²⁰

Govedoreja je bila najpomembnejša živinorejska panoga. Vzroki znižanja velikosti črede v tej panogi niso bili samo v izgubi trga in nizkih cenah, temveč tudi

¹⁹ Krajevni leksikon, str. 24.

²⁰ Spominski zbornik, str. 333. Najbolj se je znižal stalež v govedoreji (za 32 %) in ovčereji (za 54 %), pri konjereji je bil padec približno desetinski, v svinjereji pa je bil z 2 % naravnost malenkosten.

v kvalitetnem dvigu govedoreje. V času konjunktore so kmetje brez težav prodajali živino in mleko, kar jim je omogočalo kupovanje močnih krmil in pridelovanje krmilnih rastlin ter s tem posledično rast črede. Predvidevamo lahko, da so z usmerjanjem v živinorejo tudi opuščali pridelavo žitaric in na teh površinah gojili krmilne rastline. Z zapiranjem tržišč in prihajajočo krizo pa so živinorejo opuščali in se ponovno vrnili k drugim poljskim kulturam, da so zmanjšali odvisnost od živinorejskega trga. Kakor hitro so se razmere izboljšale, pa so se kmetje spet več ukvarjali z živinorejo. Poleg teh razlogov moramo upoštevati še kakovostni dvig živine, kot posledico vztrajnega pospeševalnega dela oblasti, kar je padec številčnosti črede nevtraliziralo. Menili so, da je glede na pridelane količine krme število govedi še zmeraj previsoko. Zato naj bi bilo nujno povečati pridelavo krmilnih rastlin in tako izboljšati kvaliteto živali.

Bistveno oviro napredku so videli v prevelikem številu pasem v Sloveniji, ki marsikje niso bile v zadostni meri prilagojene okolju. Tako stanje se ni dalo spremeniti čez noč in tudi pospeševalno delo z dajanji nasvetov in priporočil ni bilo dovolj. Zato je v letu 1938 ministrstvo za kmetijstvo na predlog banskih oblasti določilo za Slovenijo pet pasemskih okolišev, v katerih se ni smelo gojiti drugih živali razen predpisanih.²¹

V tesni povezavi z govedorejo je bilo mlekarstvo, ki je slovenskim kmetom zagotavljalo precejšnje dohodke. V prvih letih po vojni so brez težav prodali vse razpoložljive količine mleka in mlečnih proizvodov v večja središča bivše države. To je trajalo nekako do 1924. leta, ko se je izvoz pričel ustavljati, zlasti dobave svežega mleka na Dunaj. Ko pa je v letu 1926 izvoz svežega mleka popolnoma zastal, kar je bila posledica kakovostnega in količinskega dviga produkcije v sosednjih državah, je slovenskim kmetom ostal na voljo le domači trg. Ta ni imel enake absorpcijske moči, tako da so morali vse viške svežega mleka predelovati v mlečne izdelke, čemur slovenske mlekarne niso bile kos. V drugi polovici tridesetih let so dve tretjini mleka porabili na kmetijah, slabo četrtno so prodali ali predelali v mlečne izdelke, približno desetina mleka pa je ostalo nezbrabljene, namesto da bi ob ustrežnejšem molzenju, predvsem zadostitvi higienskemu kriterijem, zagotavljalo dodaten dohodek. V Sloveniji so ugotavljali nizko molznost krav, vzroke pa so videli v napačni reji molznic, slabi krmi in pomanjkljivi negi.²²

21 Ivan Oblak, "Govedoreja", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II, Ljubljana, 1939, str. 256-260; Krajevni leksikon, str. 24.

22 Jože Erpič, "Razvoj našega mlekarstva", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II, str. 290-310; Spominski zbornik, str. 335 in AS: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za kmetijstvo, Odsek za poljedelstvo in živinorejo, Poročilo o mlekarstvu, (odslej AS: KO,OPŽ,....).

Svinjereja je bila v slovenskih razmerah zaradi prevlade malih kmetij, poleg perutninarstva, pomembna gospodarska dejavnost, kar potrjujejo podatki o številu svinj. Pred prvo svetovno vojno so bili pogoji za svinjerejo ugodnejši kot pozneje, saj so rejci imeli velik trg, po vojni pa so se prodajne možnosti zelo skrčile. Od skupnega števila svinj v državi so jih na slovenskih kmetijah redili kar desetinno. Medtem ko je bilo mesa več kot dovolj, je v slovenskih pokrajinah primanjkovalo masti in so jo uvažali iz drugih jugoslovanskih predelov.²³

Perutninarstvo v gospodarskem pogledu ni veliko zaostajalo za svinjerejo, glede izvoza jo je celo presegalo. Izvažali so predvsem jajca in v ta namen selekcionirali posebno vrsto kokoši, ki so jo poimenovali kot domačo štajersko kokoš. Perutninarstvo je bilo tedaj rentabilno samo kot dopolnilna panoga in je moralo biti prilagojeno obsegu kmetije, da so se živali lahko prehranile s pašo in raznovrstnimi odpadki.²⁴

Pravih pogojev za razvoj konjereje v Sloveniji ni bilo, čeprav so kmetje imeli relativno veliko konj, predvsem za delo, kjer so konji uspešno izpodrivali vole v vpregah. Zelo malo je bilo takih kmetov, ki bi gojili plemenske živali. Za njihovo vzrejo je bila potrebna večja kmetija, na kateri je mogoče pridelati dovolj dobre krme. Zato ni presenetljivo, da je bila kvaliteta črede zelo slaba, posamezni konji pa marsikdaj "prav žalostne pojave".²⁵

□ Poljedelstvo

V tem času so imeli slovenski kmetje na voljo približno 310.000 ha njiv, kar je pomenilo le 37 % kmetijske površine. Po podatkih, ki jih je objavil Erjavec, je bila v prvi polovici dvajsetih let večina slovenskih njiv zasejana z zrnatimi, koreninastimi, gomoljastimi in krmilnimi rastlinami.²⁶ Približno deset let kasneje ugotovimo, da se je površina žitaric nekoliko zmanjšala, povečala pa površina namenjena gomoljastim in krmilnim rastlinam, kar potrjuje vedno večjo usmerjenost slovenskih kmetij v živinorejo.²⁷ Podatki o povprečnem pridelku na hektar površine kažejo, da je bila kmetijsko pospeševalna služba uspešna pri svojem delu in da so uspeli s primernimi ukrepi dvigniti raven produkcije v slovenskem

23 Ivan Oblak, "Svinjereja", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II, str. 362-367; Krajevni leksikon, str. 25.

24 Lavoslav Gosak, "Perutninarstvo", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II, str. 341-345; Krajevni leksikon, str. 26.

25 Ivan Oblak, "Konjereja", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II, str. 279-280; Krajevni leksikon, str. 26-27.

26 Erjavec, nav. delo, str. 16.

27 Krajevni leksikon, str. 19-20.

kmetijstvu. Kako je potekal ta proces, si bomo ogledali na primeru nekaterih najpomembnejših pridelkov.

Tabela 12: Povprečen hektarski donos med vojnama²⁸

PRIDELEK	1920-1925	1930-1935	indeks
pšenica	8,4 q/ha	9,6 q/ha	114
rž	7,2 q/ha	9,2 q/ha	128
koruza	11,4 q/ha	13,0 q/ha	114
ječmen	8,1 q/ha	9,7 q/ha	119
krompir	63,6q/ha	66,7 q/ha	105
zelje	64,4 q/ha	77,3 q/ha	120

Dosežen napredek je bil vsekakor razveseljiv, a se žal pokaže v drugačni luči, ko ga umestimo v širši evropski prostor, kar nam ponuja tabela 13.

Tabela 13: Povprečni hektarski donos v nekaterih evropskih državah v prvi polovici dvajsetih let v indeksih²⁹

A - pšenica, 100 = 8,4 q/ha,

B - rž, 100 = 7,2 q/ha

C - koruza, 100 = 11,4 q/ha,

D - ječmen, 100 = 8,1 q/ha

E - krompir, 100 = 63,6 q/ha,

F - zelje, 100 = 64,4 q/ha

DRŽAVA	A	B	C	D	E	F
Slovenija	100	100	100	100	100	100
Jugoslavija	98	97	118	93	72	78
Avstrija	152	172	121	118	106	248
Češka	176	183	139	174	153	310
Nemčija	233	222	-	187	183	621
Francija	161	147	84	145	133	543
Nizozemska	266	-	-	-	251	776
Belgija	280	294	-	329	264	-
Danska	330	211	-	280	237	-
Anglija	253	-	-	203	212	-
Kanada	156	119	286	158	160	-

28 Erjavec, nav. delo, str. 34, Krajevni leksikon, str. 20. Indeks smo izračunali sami na osnovi citiranih podatkov.

29 Erjavec, nav. delo, str. 34. Erjavec je podal numerične podatke, tako da smo relativnostna razmerja preračunali sami.

Slovensko kmetijstvo je bilo v primerjavi z jugoslovanskim resda veliko bolj učinkovito, vendar je na drugi strani kazalo precej klavrne rezultate v primerjavi s kmetijsko in tudi sicer razvitimi deželami. Čeprav so slovenski in jugoslovanski kmetje v desetih letih opazno povečali npr. pridelek pšenice, s tem še daleč niso dosegali povprečnega evropskega pridelka. Slovenija in Jugoslavija sta bili v spodnjem delu lestvice v družbi s Španijo, Portugalsko, Romunijo, Bolgarijo, Grčijo in Turčijo. Sredi lestvice so se nahajale vzhodnoevropske države, medtem ko so srednje in zahodno evropske države imele nadpovprečno učinkovito kmetijsko proizvodnjo. Kot primer navedimo, da so Danska, Nizozemska in Belgija, ki so že dotedaj imele najvišji hektarski donos v Evropi, le tega v tridesetih letih še povečale.³⁰

Dvig hektarskega donosa Sloveniji ni omogočil samooskrbe in je morala še vedno uvažati znatne količine žitaric, predvsem pšenice, medtem ko je bila pri ostalih prehrabnenih artiklih samozadostna. Nizek hektarski donos je bil posledica majhne uporabe novih obdelovalnih postopkov in pretežno ročnega dela, kajti opremljenost slovenskih kmetij s stroji je bila zelo skromna.³¹ Bogo Grafenauer trdi, da je bilo tako stanje posledica prenaseljenosti slovenskega podeželja,³² ker je ob obilici delovnih rok izostal vzvod, ki bi kmete prisiljeval k uvajanju mehanizacije. Preobljudenost slovenskega podeželja pa je spet posledica nezadostnega razvoja drugih gospodarskih panog, ki niso zmogle zaposliti vsega odvečnega prebivalstva na podeželju.

□ Vinogradništvo

Vinogradništvo je bilo precej pomembna kmetijska panoga v Sloveniji. Trto so resda gojili le na 3 % obdelovalne površine, vendar več pove dejstvo, da je to visoko intenzivna panoga, ki preživlja na enaki površini večje število prebivalstva kot druge kulture v plodni ravnini, in to na zemlji, na kateri bi drugo le slabo uspevalo. Tako je v Sloveniji od vinogradništva živelo kar 300.000 ljudi.

V tem času so ločili dva kakovostna razreda, in sicer severovzhodni predel s kvalitetno produkcijo vin ter vzhodni in jugovzhodni del z izrazito količinsko proizvodnjo. V tridesetih letih je kmetijska uprava v sodelovanju s strokovnjaki določila trinajst vinarskih okolišev,³³ v katerih so gojili razmeram najustreznejše trte. Kvalitetno vino so izvažali predvsem v Avstrijo, Češko in Poljsko, domači potrošniki pa so v pretežni meri kupovali bizeljska in dolenska vina.

30 Bilten Priviligovane agrarne banke, št. 3-4/1937.

31 Erjavec, nav. delo, str. 17, 37.

32 Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I, Ljubljana, 1970, str. 218.

33 Ti okoliši so bili sledeči: Pohorje, zahodne in srednje Slovenske gorice, ormoško-ljutomerske gorice, gornjeradgonske gorice, prekmurske gorice, šmarsko-rogaško-kozjanski in celjski, drameljsko-savinjski, novomeško-mokronoški in črnomeljsko-metliški okoliš.

Z nastankom jugoslovanske države so se tuja tržišča, tako kot za ves slovenski agrarni izvoz, tudi za vino počasi zapirala. Problem prodaje se je zaostрил zlasti v času krize, dodatno pa je razmere otežil še velik padec cen. Vzrok je bil v velikem upadu potrošnje, kar je bila posledica brezposelnosti in znižanih plač zaposlenih. Poleg tega so ravno v času krize pričeli trgovci uvažati znatne količine cenejšega vina iz Banata in Dalmacije, ki so vsled znižanega standarda prebivalstva uspešno izpodrivala domača vina. Tak tok dogodkov je najbolj prizadel štajerske vinogradnike, ki so navkljub precej znižanim cenam le s težavo prodajali pridelek.

Vendar cene niso bile edina nadloga s katero so se oteпали vinogradniki v Sloveniji. Zaskrbljujoče je bilo stanje vinogradov, saj so sredi tridesetih let ugotovili, da jih je kar dve tretjini starih in izčrpanih ter zato potrebnih temeljite obnove, kar je zahtevalo veliko denarja. V to zagato je 1938. leta vskočila banovina z ustanovitvijo sklada za obnovo vinogradov, iz katerega je podeljevala manj premožnim vinogradnikom brezobrestna posojila.³⁴

□ Sadjarstvo

V predvojnem času je bilo sadjarstvo močno razvito, kar kaže npr. veliko število sadnih dreves, predvsem jablan, ki so predstavljale tretjino vseh v Jugoslaviji. Slovenija je bila glede jabolčnih vrst razdeljena na sedem okrožij, ker je standardizacija tipov jabolk omogočala višjo kakovost in s tem lajšala izvoz. Slovenski sadjarji so največje odjemalce našli v Nemčiji, čeprav ni bil zanemarljiv tudi izvoz v Čehoslovaško, Francijo in Italijo.

Navkljub precejšnjemu gospodarskemu pomenu in trudu pospeševalne službe stanje sadovnjakov ni bilo zadovoljivo. Strokovnjaki so opozarjali predvsem na pregosto saditev dreves, slabo vzdrževanje in premajhno pozornost pri škropljenju, kar je povzročalo razširjenost sadnih škodljivcev in bolezni.³⁵

---

34 Krajevni leksikon, str. 28-30; Spominski zbornik, str. 336- 338; Vladimir Kuret, "Vinarstvo", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II, str. 221-214; AS: KO, Poročilo o vinarstvu in Dopis kmetijskega oddelka Delavski zbornici za Dravsko banovino z dne 7.3.1938.

35 Martin Humek, "Povojni razvoj sadjarstva v Sloveniji", Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II, str. 232-239; Krajevni leksikon, str. 31-33.

2. Slovenske stranke in kmetijstvo

Slovenska ljudska stranka (SLS) je imela izoblikovan kmetijski program že iz Krekovih časov in ga je v novi državi le prilagodila spremenjenim razmeram. Da bi preprečili odhod kmečkega krila, so v okviru enotne stranke dovolili stanovske politične organizacije. Kmetom, kot "stebru države, ki mu pripada odločilna beseda", so kot stanovsko organizacijo namenili Kmečko zvezo.³⁶ V programu z naslovom "Zahteve Kmečke zveze" iz leta 1919 so v okviru političnih zahtev izpostavili avtonomijo Slovenije, češ da bi samo tako lahko uspešno podpirali kmetijstvo in ga ščitili pred konkurenco iz drugih jugoslovanskih predelov. Na državnem nivoju naj bi se enotno urejale le vojaške, monetarne in prometne zadeve. Zahtevali so tudi volilno pravico za ženske ter državne in občinske volitve, ker naj bi si občinski možje tekom prve svetovne vojne zapravili zaupanje prebivalstva.³⁷ V poglavju o denarnih zadevah so zapisali, da je nujno porazdeliti davčno breme enakomerno med vse družbene sloje. Kmetje naj bi plačevali le zemljiški davek, ki bi ga "pravično" odmerili strokovnjaki in ne, kakor so zapisali, "špicelni". Zahtevali so tudi "znatno znižanje", če že ne odpravo, carin za izdelke, ki jih je v državi primanjkovalo, da bi preprečili nepravilno bogatenje nekaterih. Najpomembneje se jim je zdelo zagotoviti trden neinflacijski denar, ki bi moral biti "priznan tudi v tujini" (konvertibilnost!). Odločno so se zavzeli tudi za agrarno reformo, da bi zemlja pripadala tistemu, "ki jo obdeluje, ali hoče obdelovati sam". Veleposesti naj bi poddržavili in nato razdelili zainteresiranim, ki bi morali razlaščenec plačati odškodnino "v doglednem času, brez prevelikega truda".

Glede šolstva so pri SLS oziroma Kmečki zvezi zahtevali, da država financira tudi ljudske šole, kar so tedaj še počele občine. V njihove programe bi morali vnesti osnovna kmetijska znanja. Ljudska šola bi morala izobraževati "dobre in razumne gospodarje in gospodinje, ne pa jezikoslovcev in umetnic v pletenju in vezenju". Osnovno kmetijsko izobrazbo, pridobljeno v ljudskih šolah, bi morali nadgraditi z državnimi kmetijskimi in gospodinjstvenimi šolami. Nadalje so zahtevali še obvezno zavarovanje kmetov in njihovih kmetij, pri čemer bi morala država predpisati znesek, ki bi ustrezal "resnični vrednosti" kmetovega premoženja. Poleg tega bi bila nujna sprememba prometne politike, ki bi z intenzivno gradnjo cest in železnic omogočila kmetom plasman pridelkov na tržišče. S

36 Miroslav Stiplovšek, "Programska in organizacijska prizadevanja slovenskih političnih strank za pridobitev kmečkih množic 1918-1920", Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja št. 1-2/1974, str. 62.

37 Slovenski gospodar, 25.9. 1919; Stiplovšek, nav. delo, str. 64.

tem bi kmetje, ob znižanih cenah prevoza, lahko sami neposredno prodajali potrošnikom, ne pa da so prisiljeni prodajati prekupčevalcem po zelo nizkih cenah. Od države so terjali tudi regulacijo rek, potokov in hudournikov, saj so vsakoletne poplave povzročale kmetom obilo škode. V svojih zahtevah niso pozabili niti na lovstvo, kjer naj bi država uveljavila svobodo lova in ribolova, da bi kmetje nemoteno in legalno uničili škodljivo divjačino.³⁸ V novih časih se niso odrekli tudi starim zahtevam po zaščiti stalnih domov in državni podpori združništvu kot najustreznejši obliki gospodarskega udejstvovanja kmetov. Za reprezentiranje kmečkih interesov pa so zahtevali kmetijsko zbornico.³⁹ Vse te zahteve so bile dolgoročno usmerjene. Kot kratkoročni cilj pa so zahtevali dvig osnove, od katere se je odmerjal dohodninski davek, ker naj bi bila dotedanja praksa "pravi socialni in gospodarski rop slovenskega kmeta".⁴⁰ S tem so - dolgoročno gledano - v bistvu zahtevali znižanje davkov za kmete.

Ta program SLS je v naslednjem desetletju ostal stalnica, le da mu je Kmečka zveza v letu 1930 dodala še zahtevo po ukrepih, ki naj bi omogočili intenziviranje in racionalizacijo v Sloveniji prevladujoče malokmetske proizvodnje ter s tem tudi kakovostni in količinski dvig pridelkov. Država naj bi tudi zagotovila dolgoročno brezobrestna posojila za obnovo vinogradov. Obenem so predlagali tudi ukrepe kmetijske politike, ki sta jih že vsebovala zakona o pospeševanju kmetijstva in živinoreje iz leta 1929, to je predvsem subvencioniranje kmetijske proizvodnje. Nova pa je bila zahteva, da je nujno potrebno v septembru in oktobru skrajšati pouk, ker je takrat na kmetijah največ dela in ni moč pogrešati niti otroških rok.⁴¹

Liberalni politiki so po nastanku jugoslovanske države začeli posvečati kmetijstvu in kmetom, kot najštevilnejšemu sloju v Sloveniji, večjo pozornost, ker so želeli tudi na tem področju parirati vplivu Slovenske ljudske stranke na podeželju. Po ustanovitvi Samostojne kmetijske stranke (SKS) je **Jugoslovanska demokratska stranka (JDS - pozneje tudi Samostojna demokratska stranka)** želela ustaviti odliv svojega članstva v konkurenčne vrste. Zato so na zboru zaupnikov, teden dni po ustanovnem zboru SKS, sklenili ustanoviti "kmečki svet", kot organ zastopanja kmečkih stanovskih interesov v okviru JDS. Izvršilno nalogo so namenili "kmečkemu tajništvu JDS", ki naj bi bilo posrednik med člani in svetom oziroma vodstvom stranke. V svetu bi bile zastopane vse okrajne organizacije vsaj z enim predstavnikom. Tak ustroj so opravičevali s strukturo članstva, saj naj bi bilo med 20.000 člani JDS kar tri četrtine "pripadnikov kmetskega stanu". Že pred izoblikovanjem strankinega kmetijskega programa so demokrati poudar-

38 Slovenski gospodar, 25.9.1919.

39 Stiplovšek, nav. delo, str. 69.

40 Slovenski gospodar, 25.9.1919.

41 Slovenski gospodar 2.7.1930.

jali potrebo po agrarni reformi in bili njen odločni zagovornik. Miroslav Stiplovšek, ki se je podrobno ukvarjal s temi vprašanji, je zapisal, da so bili demokrati celo med radikalnejšimi zagovorniki agrarne reforme.⁴² Vendar samo zavzemanje za agrarno reformo ni bilo dovolj za pridobivanje kmetov. Zato so na omenjenem zborovanju sprejeli tudi osnutek resolucije za kmečki program, ki jo je pripravil agrarni odsek stranke. Na osnovi sprejetega osnutka naj bi kmečki svet izoblikoval dokončni program, kar pa se ni zgodilo.

V uvodnem delu resolucije so demokrati izhajali iz stališča, da je kmet "najvažnejši, državo ohranjujoči del naroda in sicer kot najštevilnejši, kot lastnik zemlje, kot edini proizvajalec živil in surovin in kot najštevilnejši porabljevalec industrijskih in drugih izdelkov". Te narodnogospodarske vidike so upoštevali pri koncipiranju programa. Zato so zahtevali, da mora kmet zaslužiti najmanj toliko oziroma več kot "tovarniški delavec", ker je v bistvu podjetnik. Preprečiti bi morali prodajanje pridelkov "pod najnižjo mejo cene", to je pod dejanskimi stroški kmetovanja. Posebej so izpostavili, da kmetijstvo v Sloveniji ni imelo enakih pogojev za razvoj kot v drugih jugoslovanskih predelih in je zato preti nevarnost izrinjanja domačih pridelkov s slovenskega trga. Zato bi morala država s primernimi ukrepi zaščititi slovensko kmetijstvo in mu omogočiti enakovreden nastop na trgu. To bi najlažje storili z dvigom izobrazbenega nivoja kmetov, pri čemer bi morali biti že učni programi podeželskih ljudskih šol prilagojeni kmetijstvu. Vsem zainteresiranim kmečkim otrokom, in ne samo premožnim, bi morali omogočiti tudi nadaljevanje šolanja na srednjih in visokih kmetijskih šolah doma in v tujini. Ker je bila to zahteva dolgoročne narave, izobrazbeni nivo pa je bilo potrebno dvigniti tudi pri aktivnih gospodarjih, so predlagali prirejanje raznih enoletnih ali večmesečnih zimskih strokovnih tečajev. Materialne pogoje in primerne učitelje bi seveda morala zagotoviti država.

Po mnenju agrarnega krila demokratske stranke je bil kmet podjetnik. Zato je razumljiva zahteva po "komercializaciji, to je osnovanju kmetijskega gospodarstva na nekako bolj trgovski podlagi". Kmet naj bi torej pričel proizvajati po tržnih načelih. Tak prehod bi najlažje zagotovili z uvajanjem kmečkega knjigovodstva, za začetek le na boljših kmetijah, tako pridobljena spoznanja pa bi omogočila ustreznejše državne ukrepe. Zavedali so se, da tržnosti ni mogoče uvajati na vseh kmetijah, ker so majhni kmetje za lastno preživetje prisiljeni pridelovati vse po malem in je bila specializacija izključena. Takim bi vključevanje na trg omogočale proizvodne zadruge, medtem ko bi kreditne zadruge morale imeti široko ponudbo poceni dolgoročnih kreditov. Zadrugištvo naj bi bilo nadstrankarsko in neideološko. Umnejše in tržno usmerjeno kmetovanje bi moralo kljub slabšim naravnim pogojem, prenaseljenosti pokrajine in malim kmetijam, omogočiti konkurenčnost slovenskih pridelkov na jugoslovanskem trgu. Če pa bi uspešno uredili še vprašanje delovne sile, bi po mnenju demokratov lahko celo

---

42 Domovina, 18.7. 1919; Stiplovšek, nav. delo, str. 71.

imeli prednost. Prepričani so bili, da na podeželju primanjkuje delovnih rok. Za tako stanje so krivili prenizke dne, kar je bila posledica nizkih cen pridelkov in ne "objestnosti kmetovalcev". Zato so kmečki delavci raje odhajali v mesta, kjer so bili neprimerno bolje plačani. Da bi ostali na deželi, ni odtehtala niti "primer-na hrana, boljše življenje, zdravo in zanimivo delo, prijateljsko razmerje z gospodarjem". Zato so demokrati terjali ureditev socialnega položaja kmetijskih delavcev, pri čemer naj bi upoštevali "stališče družbene pravičnosti in človečnosti", vendar o tem niso izoblikovali konkretnega predloga.

V bolj konkretnih zahtevah po ureditvi razmer v posameznih panogah so demokrati poudarjali veliko vlogo države, ki bi morala s subvencijami zagotoviti skladen razvoj kmetijstva. Pomembno vlogo so pripisovali tudi carinski, trgovinski in tarifni politiki v prometu. Navedimo le nekaj najzanimivejših točk tega dela programa. V Sloveniji bi morali nujno zgraditi tovarne kmetijskih strojev in zaščitnih sredstev, poleg tega pa razvijati še prehrambeno in lesno industrijo, saj so se zavedali, da samo s surovinami in polizdelki ni mogoče dosegati velikega dohodka. Pri vinogradništvu so posebej izpostavili prizadevanje za kakovostni dvig vin, predvsem buteljčnih. Razmišljali pa so tudi o širitvi ponudbe s "produciranjem finega konjaka".⁴³ Navedeni program je bil zelo obsežen, tako da ga v kasnejših letih niti ni bilo potrebno dopolnjevati. V predvolilnih kampanjah so demokrati samo poudarjali različne točke, pač glede na vsakokratne razmere in razpoloženje javnosti.

Od **Samostojne kmetijske stranke (SKS)** kot novega političnega dejavnika bi pričakovali natančno izdelan kmetijski program, podobno kot pri demokratih, vendar do tega ni prišlo. V programu, sprejetem na ustanovnem zboru prvega dne junija 1919 v Ljubljani, so prevladovale predvsem politične zahteve, izražene v geslu "Kmet, pomagaj si sam in svoje stališče v državi uravnajaj si sam". To je pomenilo, da so želeli združiti vse kmete in skrbeti za njihovo vsestransko strokovno in politično izobrazbo. Kljub temu naj bi stranka podpirala tudi "upravičene" (!) zahteve drugih slojev, predvsem obrtnikov. Tako kot SLS in JDS so zahtevali vključitev osnovnih kmetijskih znanj v učne načrte ljudskih šol in izboljšanje prometnih povezav. Podržavili naj bi železniško omrežje in znižali tarife za prevoz kmetijskih pridelkov, predvsem v izvozu. Kmetov interes bi moral biti varovan tudi s carinskimi in trgovskimi sporazumi z drugimi državami, pri čemer bi morali sodelovati tudi predstavniki kmetov. Nadalje so v program zapisali še zahteve za enakomerno obdavčenje, ustanavljanje vseh stopenj kmetijskih šol, zavarovanje kmetijskih pridelkov in živine, starostno in nezgodno zavarovanje kmetov ter njihovih delavcev. Agrarno reformo so očitno jemali kot dejstvo in so terjali le sodelovanje kmetov in strokovnjakov pri izved-

---

43 Domovina, 18.7. - 15.8.1919.

bi.⁴⁴ Mogoče je taki skromni zahtevi botrovalo tudi mnenje Ivana Belleta, ravnatelja Kmetijske šole, ki je v strankinem glasilu zapisal, da je agrarna reforma za uspešnost kmetijstva postranskega pomena, kajti najpomembneje je zagotoviti intenziviranje proizvodnje in "komercializacijo" oziroma tržno naravnost kmetij,⁴⁵ česar agrarna reforma z drobitvijo obširnih posesti nikakor ni zagotavljala.

Zaradi pomanjkljivo izdelanega gospodarskega dela so morali pri SKS v naslednjih letih program dopolnjevati. Tako so glede davkov zahtevali poenostavitve ter znižanje ali celo odpravo dohodnine. Kmet naj bi plačeval le davek iz čistega dohodka. Obenem so terjali tudi izenačenje neposrednih davkov za celo državo. Po njihovem mnenju, v čemer so si bili enotni tudi z drugimi strankami, je liberalni kapitalizem ogrožal obstoj slovenskega kmeta. Najlažje bi se mu zoperstavili z razvitim združništvom, opredeljenim kot "naše kardinalno sredstvo za dosego osamosvojitve podeželskega delovnega ljudstva", ki poleg poceni posojil zagotavlja tudi prodajo pridelkov brez posrednikov. Kmetijci so bili prepričani, da kmečke interese lahko zastopa samo "stanovska stranka", za kar so se sami šteli, vendar so kmalu spoznali, da slovenski kmet poleg strank, za zastopanje stanovskih interesov, potrebuje še Kmetijsko zbornico.⁴⁶

Jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS) kot delavska stranka je zaradi idejne dediščine pričela precej pozno posvečati pozornost kmetom in kmetijstvu. Prepričani so bili, da so mali kmetje in obrtniki "glavna ovira proletarski stranki, ker nimajo razrednega smisla", zlasti kmetom pa naj ne bi bilo mogoče pomagati.⁴⁷ Z nastankom jugoslovanske države so se otesli takih nazorov in spoznali, da na podeželju živi "mnogo ljudi iz rok v usta",⁴⁸ ki jim druge stranke namenjajo pozornost le ob volitvah, torej bi morali za zastopanje njihovih interesov poskrbeti socialdemokrati.⁴⁹ Te ljudi je Vladislav Fabjančič prepoznal v hlapcih, deklah, poljedelskih delavcih, kajžarjih, bajtarjih in v vseh tistih malih kmetih, ki nimajo dovolj zemlje za preživetje. Označil jih je za "brezpravno rajo", katere položaj je slabši od mezdnih delavcev.⁵⁰

Socialdemokrati so se končno na enem svojih zborovanj, na dan "vseh svetih" 1919. leta, s posebno resolucijo opredelili do kmetov in kmetijstva. Zahtevali so razlastitev vseh velikih posestev, ki bi se morala spremeniti v poljedelske zadruge. Obvezne bi bile za vse male kmete, ker bi jih le tako obvarovali pred kapitalizmom oziroma propadanjem. V izjemnih primerih bi posamezniki lahko samo-

44 Kmetijski list, 17.7.1919; Stiplovšek, nav. delo, str. 72-73.

45 Kmetijski list, 4.3.1920.

46 Kmetijski list, 26.8.1920, 27.4.1922, 25.10.1922, 13.5.1925.

47 Stiplovšek, nav. delo, str. 76.

48 Naprej, 29.1.1919.

49 Naprej, 12.7.1919.

50 Naprej, 25.8.1919.

stojno kmetovali izven zadrug, vendar samo tam, kjer bi to zahtevala racionalnost proizvodnje. Gozdov naj ne bi delili, temveč bi po razlastitvi še naprej ostali organizirani kot "veleobrati".

Pri konkretnih zahtevah so socialdemokrati izpostavljali uvedbo najširše samouprave, državno skrb za količinski in kakovostni dvig kmetijske proizvodnje, zakonsko prepoved prisilne prodaje malih in srednjih kmetij, starostno in bolniško zavarovanje poljedelskih delavcev in kmetov. Kmečke posle naj bi glede socialnega položaja izenačili z mezdnimi delavci. Tudi socialdemokrati so, tako kot vse stranke dosedaj, poudarjali pomen zadružništva kot združljivega s stanovsko in politično organiziranostjo kmetov. Prepričani so bili, da je nujno obdavčiti "mrtvi kapital" namesto dela. Ravno tako kot druge stranke so terjali večjo strokovno izobrazbo kmetov in zavarovanje kmetovega doma. Glede agrarne reforme so v resoluciji zapisali, da mora vsak kmet dobiti za preživetje potrebno površino zemlje.⁵¹

Komunistična partija je bila zaradi prepovedi javnega delovanja potisnjena v ilegalo. Temu primerno je bilo tudi njeno članstvo in vpliv med kmeti. O jasnem kmetijskem programu v smislu gospodarskih ukrepov pri komunistih ne moremo govoriti, ker so imeli že izdelan vzorec v Sovjetski zvezi. Ravno zaverovanost in nekritično sprejemanje tega vzorca jih je omejevalo, oziroma jim preprečevalo razmišljanje o ukrepih za utrditev gospodarskega položaja kmetov. Zato tudi ni presenetljivo, da so komunisti ves čas prve jugoslovanske države izoblikovali samo en program, ki so ga sprejeli na vukovarskem kongresu leta 1920. Slednji je v bistvu ponudil, točneje rečeno, razrešil ideološko in doktrinarno dilemo o vključevanju kmetov v lastne vrste, ker je bilo jasno, da morajo v pretežno agrarni državi pritegniti tudi kmete zaradi njihovega "revolucionarnega potenciala".⁵²

Izhajajoč iz stališča o naravnem zavezništvu med delavskim razredom in kmeti, so komunisti v tridesetih letih zaradi krize in zelo težkega položaja kmetov letem posvečali veliko pozornosti. Smernice za tovrstno delo je podal Kardelj na konferenci v Goričanah 1934. leta, kjer je kmečko vprašanje umestil v širši okvir slovenskega nacionalnega vprašanja.⁵³ V skladu z navodili so se komunisti, omenimo le najvidnejše pisce, kot so bili Ivan Bratko, Jože Kerenčič in Janez Marentič, lotili "znanstvenega" (marksističnega) tolmačenja težkega položaja kmetov, oziroma "razkrinkavanja izkoriščevalske narave kapitalizma". V tem okviru so posebej pozorno obdelovali problem viničarjev, ki so bili glede na svoj položaj zelo blizu mezdnim delavcem. Vendar v teh razpravah, med katerimi so bile ne-

51 Miroslav Stiplovšek, "Slovenske politične stranke in njihovi kmečki programi", *Jugoslovanski istorijski časopis* 3-4/1973, str. 200-201.

52 Zdenko Čepič, "Agrarno in kmečko vprašanje v programih KPJ/ZKJ", *Borec* št. 10/1988, str. 936-948.

53 Edvard Kardelj, "Zbrana dela 1", Ljubljana 1989, str. 289-313.

katere na visokem strokovnem nivoju, komunisti niso prišli dalj od kritike obstoječega sistema in je bilo izpostavljanje težavnih razmer v kmetijstvu le v funkciji širitve njihovih idej in vpliva na podeželju, predvsem med malimi kmeti in viničarji. Tudi kmečke dolgove so umestili v širši okvir "izkoriščevalske narave" obstoječega družbenega reda, pri čemer so imeli v mislih predvsem "banke in druge oderuhe", in so zato terjali črtanje vseh kmečkih dolgov.⁵⁴

3. Pospeševanje kmetijstva

Kakšno kmetijsko politiko so izvajali v Sloveniji tega časa, bomo spoznali na primeru dela banovinskega kmetijskega oddelka v drugi polovici tridesetih let.⁵⁵ Že tukaj velja poudariti načelno odločitev banske uprave s konca tridesetih let, naj bi v bodoče prenesli težišče podpiranja kmetijstva s kmetov-posameznikov, kar so pretežno počeli dotedaj, na "podpiranje in pospeševanje kmetijstva, združeno v organizacijah, predvsem zadrugah". Glavnino ukrepov pa naj bi usmerili v "čim popolnejšo kmečko stanovsko in kmetijsko strokovno izobrazbo".⁵⁶

Kmetijsko izobrazbo so dajale stalne kmetijske in gospodinjske šole, devetmesečne viničarske šole, združna šola, kmečko in gospodinjsko nadaljevalne šole, strokovni kmetijski in gospodinjski tečaji, številni krajši tečaji in predavanja. Za tista dekleta, ki niso imela materialnih možnosti za obiskovanje gospodinjskih šol, so prirejali trimesečne tečaje, kar jim je z denarnimi podporami omogočala banovina. Opazen je bil tudi napredek pri kmetijskih šolah. Tako je banska uprava kupila za vinarsko in sadjarsko šolo v Mariboru posestvo Racendvor. Ustanovili so dve novi kmetijski šoli v Rakičanu pri Murški Soboti in v Poljčah na Gorenjskem. Za potrebe kmetijskega šolstva je banovina kupila posestvo v Svečini, na katerem so uredili kmetijsko-gospodinjsko šolo. Za potrebe gorenjske kmetijske šole v Poljčah so kupili posestvo v obsegu 90 ha. Kupili so tudi graščinsko posestvo z gradom in jezerom na Bledu. Jezero s pritoki je bilo dodeljeno v upravo Banovinskemu ribogojnemu zavodu v Bohinjski Bistrici, posestvo pa naj bi preuredili v semenogojno postajo in dodelili kmetijski šoli v Poljčah. Na posestvu v Vinomeru v Beli Krajini in pri Sv.Barbari v Halozah so uredili novi trsnici in drevesnici za Belo Krajino in Haloze. Z ureditvijo teh pose-

54 J. B. Tito, "Zbrana dela", knjiga 6, str. 114-118.

55 Arhiv Slovenije, "Banski svet Dravske banovine", Poročilo o delu oddelka za kmetijstvo z dne 4. februarja 1939, fasc. 14 (odslej AS, BSDB).

56 AS, BSDB, Poročilo o delu kmetijskega oddelka z dne 4.2. 1939, str. 1-2, fasc 14.

stev so hoteli kmetom praktično demonstrirati nove tehnologije v vinogradništvu in sadjarstvu, proizvajati trse za obnovo vinogradov in nenazadnje z dohodki pokrivati izdatke za kmetijske institucije, ki so širile kmetijsko izobrazbo.⁵⁷

V Sloveniji so se zavedali, da je pri **poljedelstvu in travništvu** še veliko neizrabljenih potencialov. Zato so podpirali zamenjavo domačih semen z drugimi, ki so jih kupovali v tujini in v drugih krajih Jugoslavije. Obenem so vzpodbujali pridelavo kvalitetnih semen doma, tako da jih je banovina kmetom brezplačno delila. Da bi izboljšali seme domačega krompirja, je banska uprava uvedla selekcijo krompirja, ki so jo izvajali vzorni kmetje iz vseh krajev Slovenije. Dolgoročno in načrtno naj bi to opravljali na kmetijski šoli v Poljčah. Tudi razvoj travništva so podpirali z delitvijo travnega semena po polovični ceni.

Za skladen razvoj živinoreje so pomembni silosi. Tudi tu je bil dosežen precejšen napredek, saj so kmetje v treh letih z bansko denarno pomočjo zgradili precej silosov. Veliko pozornost so posvečali tudi gradnji gnojišč in gnojničnih jam, ker je bilo znano, da se je na slovenskih kmetijah veliko gnoja izgubilo. Menili so, da ni smotno v večji meri navduševati kmetov za uporabo umetnih gnojil, dokler je dovolj domačega hlevskega gnoja. Banovina je seveda tudi to dejavnost subvencionirala, saj je krila približno tretjino cene cementa. Obenem so pomagali kmetom pri nakupu gnojničnih črpalk s kritjem polovice stroškov. Kljub vsem naporom od leta 1928 dalje, ko so pričeli subvencionirati gradnjo gnojišč, je do 1938. leta, se pravi v desetih letih, le 8 % slovenskih kmetij uredilo gnojišča. Na tem področju bi potrebovali 120.000 gnojišč, toda če bi jih želeli zgraditi v dvajsetih letih s polovičnim prispevkom oblasti, bi morala banovina vsako leto samo v ta namen nameniti kar celotni proračun kmetijskega oddelka Dravske banovine. Ker so vedeli, da tolikšnih sredstev ne bodo mogli zbrati, so se odločili sprožiti akcijo za odpravo trošarine na cement in vzpodbujati kmete h gradnji gnojišč iz lastnih sredstev.⁵⁸

Pospeševanje živinoreje je bilo usmerjeno predvsem na kakovostno izboljšanje živine. Pri govedoreji so to izvajali prek živinorejskih selekcijskih organizacij. Občinam in posameznim kmetom so subvencionirali nakup plemenske živine. Poleg tega pa so vsako leto prirejali živinske sejme oziroma razstave, na katerih so podeljevali nagrade najboljšim živinorejcem. Na enak način kot živinorejo so pospeševali tudi prašičerejo.

Pri pospeševanju konjereje so predvsem podpirali domačo vzrejo žrebcev z odkupom vseh dobrih, na kmetih vzrejenih žrebcev. V sodelovanju z državno

---

57 Nav. delo, str. 2-6.

58 Nav. delo, str. 7-8.

konjarno in konjarejskim društvom so pričeli popisovati in označevati najboljše plemenske konje v Sloveniji. Banovini je v letu 1938 uspelo prepričati kmetijsko ministrstvo, da je prevzelo banovinsko žrebčarno, kar je omogočilo prihranek milijona dinarjev.

Pri perutinarstvu so pospeševali uvajanje domače štajerske kokoši. Selekcijsko delo so opravljala rejska središča. Zanimanim kmetom so za tretjino nabavne cene prodajali valilna jajca, za petino cene pa plemenske peteline in jarkice. Najodličnejše primerke štajerske kokoši so v letu 1936 poslali na mednarodno razstavo v Leipzig, kjer so bile zelo dobro ocenjene. Na državni kmetijski razstavi v Beogradu naslednjega leta pa so z njimi pobrali večino nagrad v tej panogi.

Ovčerejo so pričeli intenzivno pospeševati šele po letu 1935. Želeli so izboljšati kvaliteto avtohtone solčavsko-jezerske ovce. V okolici Solčave so ustanovili nekaj selekcijskih središč. Vsako leto so organizirali dva plemenska sejma, na katerih je banovina odkupovale plemenske živali in jih nato dobavljala zainteresiranim kmetom po ceni, ki je glede na kakovost živali predstavljala od 15 do 30 % nabavne cene.

Čebelarstvo so pospeševali s prirejanjem tečajev na kmetijskih zavodih in po podeželju, s podeljevanjem prispevkov za nabavo potrebnih strojev, orodja in panjev. Banovina je tudi obljubljala urediti do tedaj zelo sporno vprašanje ajdnih pasišč in ustanovitev središč za rejo čiste kranjske čebele.

Ribogojništvo so vzpodbujali z vlaganjem ribjega zaroda v slovenske vode, kar pa je imelo le polovični uspeh, kljub temu da so v treh letih vložili več zaroda kakor v celih desetih letih prej. Skoraj dve tretjini zaroda je dobavil banovinski ribogojni zavod iz Bohinjske Bistrice. Ribarskim upravičencem so zarod dali za 40 % nabavne cene. Ker se je že od leta 1935 po slovenskih vodah naglo širila pižmovka, ki je priplavala iz Madžarske, so za vsako ubito žival izplačevali znatne denarne nagrade. Mnogokrat je bil ves trud ribičev izničen zaradi industrijskih odpadkov, ki so pomorile ves vloženi ribji zarod. Da bi to preprečili, so v letu 1937 izdali poseben pravilnik, ki je onesnaževalce zavezal h gradnji čistilnih naprav in že v letu 1938 je 18 podjetij zgradilo čistilne naprave. Tega resda niso storili največji onesnaževalci, vendar so upali, da bodo to dosegli že v naslednjih letih.⁵⁹

Gospodarska kriza je v slovenskih pokrajinah zelo prizadela mlekarstvo, ki je bilo tehnično zaostalo in je zaposlovalo neustrezne kadre. Ko se je po letu 1926 ustavila prodaja svežega mleka v druge države, je mlekarjem ostal samo še domači trg, ki ni zmožal konzumirati vseh količin mleka. Zato so se usmerili v predelavo mleka v mlečne proizvode, ki pa so bili zaradi neustreznih in zastarele tehnologije ter neizobraženih kadrov slabe kvalitete. Izobraževanje mlekarskih delavcev so podpirali s podporami za šolanje na državni mlekarski šoli v Škofji Lo-

---

59 Nav. delo, str. 9 - 14.

ki. Ravno tako je banovina podpirala zamenjavo zastarele tehnologije. Največja akcija je zgraditev prve sodobne slovenske mlekarnе v Kranju leta 1938, ki naj bi služila tudi mlekarski šoli za praktični pouk učencev. Stroške gradnje mlekarnе so si delili kmetijsko ministrstvo (40 %), banovina (35 %) in kmetje, združeni v Gorenjski mlekarski zadrugi (25 %).⁶⁰

V krizi je bilo tudi **vinogradništvo**. Vzroki niso bili samo v splošni gospodar-ski krizi in uvozu cenejših vin, ampak predvsem domači. Najpomembnejši so bili: velik obseg samorodnice, obdelovanje starih, dotrajanih, malo rodovitnih in s tem nerentabilnih vinogradov ter pomanjkljiva organizacija prodaje vin. Bolj ali manj so bili vinogradi potrebni temeljite obnove, kar je bilo zvezano z veliki stroški,⁶¹ ki jih je zmogel le redko kateri kmet. Zato je banska uprava v letu 1938 ustanovila sklad za podeljevanje brezobrestnih posojil za obnovo vinogradov, ki je bil v pretežni meri namenjen revnejšim vinogradnikom. Za potrebno količino kvalitetnega trsnega materiala, ki so ga kmetje kupovali po regresirani ceni, naj bi skrbele že omenjene trsnice v Vinomerju, Sv.Barbari in Virštajnu. Veliko sredstev, tako kot pri drugih panogah, so vložili v izobraževanje.

Da bi omogočili pravočasno zatiranje peronosporе, je banovina od leta 1935 dalje plačevala vinogradnikom obresti za posojila, ki so bila najeta za nakup modre galice in sprožila uspešno akcijo za znižanje njene cene. Obenem so ustanovili antiperonosporne in vremenske postaje, ki so vinogradnike pravočasno opozarjale na čas izvajanja ukrepov za preprečitev škode. Banovina je z občasnimi podporami pomagala posameznikom pri nakupih novega orodja in strojev.

V Sloveniji je bila samorodnica precej razširjena, čeprav so se njenih škodljivih posledic vsi zavedali. Banska uprava je zato kontinuirano podpirala iztrebljanje samorodnice in nadomeščanje z žlahtno trto. Kmetom, ki so izkrcili samorodnico, so brezplačno delili žlahtne cepljenke. Podeljevali pa so tudi denarne nagrade za precepljene trse šmarnice. S tem se je površina samorodnic v vinorodnih krajih občutno zmanjšala.

Za pospeševanje prodaje vina so prirejali vinske razstave in sejme, kjer so najboljše razstavljalce nagradili. Na vinskem trgu v Sloveniji so se pojavljale velike količine vina sumljive kakovosti. Zato je banska uprava poostrila nadzor pri gostilničarjih, trgovcih in producentih. V sumljivih primerih so vzeli vzorce in jih poslali v analizo na Vinski in sadjarski zavod v Maribor, da bi ugotovili, če ustrezajo predpisom zakona o vinu. Poleg kontrole so prirejali tudi številna predavanja in tečaje o pravilni negi in hranjenju vina (kletarjenje) tako za producen-te kot gostilničarje. Ta prizadevanja so le malenkostno pripomogla k višji kvali-

60 Nav. delo, str. 15 - 16.

61 AS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za kmetijstvo, Odsek za poljedelstvo in živinorejo, neurejeno, Dopis kmetijskega oddelka Delavski zbornici za Dravsko banovino z dne 7.3.1938.

teti vina v gostilnah. Zelo razširjeno je bilo slajenje mošta, četudi za to ni bilo dejanske potrebe in dovoljenja oblasti.⁶²

V okviru sadjarstva je banovina podpirala gradnjo sadnih sušilnic. Sadjarjem je regresirala nabavo zaščitnih sredstev in novih dreves za obnovo že precej starih sadovnjakov. Poostrila je tudi kontrolo nad drevesnicami, ki so marsikdaj prodajale nekvalitetno blago. Pričeli so z akcijo za kvalitetni sadni izbor z delovnim načelom "malo sort, toda enotne in najboljše kakovosti". Ker se je veliko sadja poškovalo med prevozom, so poostriili nadzor pri prevozu in natovarjanju sadja. Obenem so zaradi pomanjkanja primernih skladišč storili prve korake za začetek gradnje velikega sadnega skladišča v Mariboru.⁶³

V letu 1938 je banska uprava, ki jo je vodila Slovenska ljudska stranka, izdatno podprla razvoj oziroma sanacijo **zadružništva**. Ideološko sorodni Zadružni zvezi je namreč posodila znatna sredstva, da bi le ta lahko normalizirala poslovanje svojih članic. Prizadevali so si okrepiti razvoj blagovnih zadrug, ki so jim obljubili večjo finančno pomoč. Istočasno so skrbeli za izobraževanje zadružnih kadrov s podeljevanjem štipendij učencem Zadružne šole v Ljubljani. Banska uprava se je zavezala, kar je že dotedaj počela, vendar v manjšem obsegu, da bo v bodoče podpirala pretežno kmetijske in kmečke organizacije in ne posameznike. S podpiranjem skupnih ustanov so želeli položaj kmetov okrepiti v tolikšni meri, da bi lahko kmetje pokrivali investicije iz lastnih dohodkov, ne pa da so skoraj vsako večjo investicijo prosili banovino za pomoč.⁶⁴

Delokrog kmetijskega oddelka za Dravsko banovino se ni omejeval samo na navedene kmetijske panoge. Pri **veterinarstvu** so bila prizadevanja usmerjena v zagotavljanje sredstev za zaposlene in nastavitev novih veterinarjev. Do tedaj so veterinarsko službo opravljali izključno državni veterinarji, ki pa jih je bilo premalo in mnogi so zelo hitro našli drugo boljšo zaposlitev. Zato je banska uprava v letu 1936/37 in 1938 zaposlila vsakič po 9 novih banovinskih veterinarjev. Število 18 banovinskih veterinarjev so šteli za primerno slovenskim potrebam.⁶⁵

Pri **gozdarstvu** je banovina sicer nadzirala sečnjo gozdov, kar ni preprečevalo neracionalnega izsekavanja mladih gozdov. Zato je z bansko naredbo ponovno

62 AS, BSDB, Poročilo o delu kmetijskega oddelka z dne 4.2.1939, str. 16 - 19, fasc. 14.

63 Nav. delo, str. 19 - 20.

64 Nav. delo, str. 20 - 25.

65 AS, BSDB, Zapisnik 1. seje 13.2.1939, str. 47, fasc. 13.

avedla prijavo sečenj, da bi tako početje omejila. Za obnavljanje gozdov je banovina, tako kot pri drugih panogah, dobavljala drevesa po nižani ceni, revnim kmetom so jih delili brezplačno. Zanimanje za pogozdovanje je bilo tolikšno, da banovinske drevesnice niso mogle zadostiti povpraševanju. Podpirali so tudi pogozdovanje slaborodnih in kraških tal.⁶⁶

K urejanju hudournikov in regulaciji rek, zlasti tam, kjer so običajno poplavljale, so pristopili z velikom elanom, saj so v treh letih za dela v trinajstih okrajih porabili kar 11 milijonov dinarjev.⁶⁷

Odsek za agrarnopravne operacije je imel v drugi polovici tridesetih let obilo dela, saj se je močno povečalo zanimanje kmetov za komasacije zemljišč. Urejevali pa so tudi skupne pašnike in gozdove. Istočasno s temi dejavnostmi so vodili tudi gradnjo cest, izsuševalnih jarkov in vodnih zajetij. Banovina je za ta dela prispevala nekaj več kot tretjino stroškov, ostalo pa lastniki zemljišč, na katerih so se dela izvajala.⁶⁸

Prikazana dejavnost kmetijskega oddelka Dravske banovine in načrtno delo okrajnih kmetijskih odborov kaže, da je bilo v tridesetih letih veliko narejenega za kakovostni in kvantitativni dvig slovenskega kmetijstva ter da so slovenske oblasti imele jasen načrt razvoja kmetijstva. Ta načrt lahko strnemo v nekaj točk: dvigniti izobrazbeni nivo podeželja, izkoristiti vse notranje rezerve in postopno uvajati nove kulture in tehnologije s subvencijami, ki naj omogočijo višji nivo kakovosti in donosnosti kmetijske produkcije. Rezultatov seveda ni bilo mogoče pričakovati v kratkem času. Nedvomno pa lahko ugotovimo, da se je podoba slovenskega podeželja v tem času vendarle spreminjala in da se je kmetijska produkcija počasi modernizirala. Nemajhne zasluge je imela banska uprava, ki je ne glede na politično usmerjenost skozi celo desetletje izvajala enako kmetijsko politiko. Ta je bila v skladu z določili zakonov o pospeševanju kmetijstva in živinoreje, s katerimi je država, kot smo že pojasnili, vpeljala izrazito decentralizacijo, sama pa si je pridržala le tisto, kar je bilo vsedržavnega pomena oziroma je presegalo pokrajinski značaj.

---

66 Nav. delo, str. 48 - 49.

67 Nav. delo, str. 50-53.

68 Nav. delo, str. 54-55.

V.

KMEČKI DOLGOVI V JUGOSLOVANSKI DOBI

Proces zadolževanja kmetov v obdobju med vojnama lahko razdelimo na tri obdobja. Tako razdelitev nam poleg splošne gospodarske situacije narekujejo tudi intabulacije kmečkih dolgov v zemljiško knjigo. Raziskava, ki je bila opravljena na primeru šestih vzorčnih katastrskih občin, in je zajela relevanten vzorec polovice odstotka kmetij v Sloveniji tega časa s primerljivo posestno strukturo, je pokazala, da je rast dolgov spremljala gospodarski položaj.¹

Prvo obdobje, ki ga bomo poimenovali **ponovna rast kmečkega zadolževanja**, lociramo v prvo polovico dvajsetih let. Ta čas sovpada z inflacijsko rastjo jugoslovanskega in s tem tudi slovenskega gospodarstva. Denarja je bilo v izobilju, obrestne mere pa nizke, kar je vzpodbujalo najemanje novih kreditov, tako za potrošnjo kot tudi za financiranje tekoče proizvodnje ali novih investicij. Tedaj so bili kmečki dolgovi še majhni in v narodnogospodarskem pogledu še prav nič zaskrbljujoči. Zato ne preseneča, da so bili daleč od oči in zanimanja javnosti. V času gospodarskega poleta in vsesplošnega optimizma pač nihče, razen zelo redkih posameznikov, ni opazil naraščajočega procesa nove zadolženosti kmetov.

S problemom precejšnje zadolženosti kmetov, tako slovenskih in še bolj jugoslovanskih, se soočijo v drugem obdobju, imenovanem **na poti v dolžniško krizo**, ki ga umeščamo v čas druge polovice dvajsetih let. To obdobje karakterizira

---

1 Žarko Lazarevič, "Analiza kmečkih dolgov v Sloveniji 1918-1941", Prispевki za novejšo zgodovino št.2/1989, str. 357-370.

restriktivna monetarna politika doma in zapiranje zahodnoevropskih tržišč za pridelke iz kmetijskih držav jugovzhodne Evrope. Oba elementa skupaj sta imela deflacijski učinek. Inflacijsko napihnjene cene so pričele padati, vendar ne samo kmetijske, temveč tudi industrijske, čeprav v manjši meri, kar povzroči padec kupne moči kmetov. V razmerah zmanjšane dohodka počasi ne zmorejo več pokrivati svojih izdatkov, kot so servisiranja inflacijskih dolgov, nove investicije, marsikdaj pa tudi nakup vsakdanjih potrebščin. Zato se zatečejo v zadolževanje, kljub povečanim obrestnim meram. V tem obdobju se zaradi višine in števila zadolženih v javnosti pričnejo razprave o tem problemu, vendar vlada še ne predlaga pomembnejših ukrepov.

To se zgodi šele v tretjem obdobju na začetku tridesetih let, imenovanem **kmečka dolžniška kriza**, ko kmečki dolgovi z vso silovitostjo opozorijo na razdiralne učinke velike gospodarske krize, ki je najprej pokazala zobe prav v kmetijstvu. Vlada je prisiljena ukrepati, saj kmečki dolgovi pretijo, da skupaj z drugimi posledicami krize povzročijo popoln zlom finančnega sistema in v drugi fazi posledično tudi celotnega gospodarskega kompleksa.

Kmetje so se zadolževali tudi v drugi polovici tridesetih let, vendar je bil obseg nove zadolžitve zelo majhen. To so povzročile negativne izkušnje z moratorijem, kar je veljalo zlasti za privatne upnike, in nelikvidnost, oziroma skorajda tiha likvidacija kmečkih kreditnih zadrug, ki so bile, vsaj v Sloveniji, poglavitni kreditodajalec med finančnimi institucijami. Zelo majhen obseg nove zadolžitve nam potrjujejo tudi intabulacije novih dolgov v zemljiški knjigi.² Več kot očitno je, da so kmečki dolgovi v tesni zvezi z razvojem gospodarske situacije. V času konjunktore so dolgovi neopazni, čeprav se je večina nabrala ravno takrat. S slabšanjem gospodarske aktivnosti se dolgovi nadalje kopičijo, z izbruhom gospodarske krize postanejo v pretežno agrarni državi akuten ekonomski, kmetje pa socialno-političen problem.

1. Ponovna rast kmečkenga zadolževanja

Slovenski kmetje so se prvič srečali z dolgovi, in marsikateri tudi s prezdolženostjo, že v drugi polovici devetnajstega stoletja. Teža dolgov je, skladno z izboljševanjem gospodarske situacije, na začetku dvajsetega stoletja popustila. Čeprav se sliši paradoksalno, je prva svetovna vojna poleg vseh negativnih učinkov prinesla kmetom tudi nekatere koristi. V tem času je namreč prišlo do samodejne razdolžitve kmetov, kar je bila posledica visokih kmetijskih cen med vojno in povojne inflacije. Vendar je bil to le kratkotrajen predah, saj so se kmetje kmalu pričeli ponovno zadolževati. Nujno je bilo obnoviti med vojno zanemarje-

---

2 Ravno tam.

ne in poškodovane kmetije, nakupiti inventar, plačevati davke, nakupiti manjka-
joče prehranske in tekstilne proizvode in podobno.³

Tako so sredi prve polovice dvajsetih let opazili ponovno rast kmečkega za-
dolževanja. Ob nastanku jugoslovanske države naj bi kmečki dolgovi v Sloveniji
znašali 16 milijonov dinarjev, štiri leta pozneje pa so jih cenili že na 50 milijo-
nov.⁴ Dovolj zgovorno opozorilo je bilo tudi skokovito naraščanje števila prisil-
nih dražb. Alojzij Trstenjak je na osnovi razglasov v uradnih listih ugotovil, da
so na javnih dražbah, se pravi po odloku sodišča na zahtevo upnikov, v letu 1922
prisilno prodali 37 kmetij. Že naslednje leto se je število podvojilo, da bi v letu
1924 razpisali kar 210 prisilnih javnih prodaj.⁵

Kot vemo, je na slovenskem podeželju vladala velika "lakota za zemljo". Tako
ni nikakršno presenečenje, da so kmetje v tem času najemali posojila predvsem
za nakup zemlje. Vzrok temu je bilo upravičeno pričakovanje nadaljnjega raz-
vrednotenja denarja v inflacijskih razmerah, kar bi kmetom omogočilo z lahkoto
vračati najeta posojila.

Uprava Zadrुžne zveze je svoje članice opozarjala, naj kmetom ne odobravajo
večjih posojil, ker bo slej ko prej prišlo do stabilizacije valute, to pa bo položaj
kmetov z večjimi krediti znauno otežilo.⁶ Večina kreditnih zadrug svaril in nasve-
tov ni jemala resno, kar nam potrjujejo prošnje za zaščito v času moratorija. Iz
njih je razvidno, da je večina zadrug, predvsem podeželskih, vložila tudi do 90 %
in več svojega kapitala v kmečka posojila, velikokrat tudi ne glede na kmetovo
kreditno sposobnost.⁷

Da bi dobil čimbolj točne podatke o obsegu kmečkih dolgov, je Oddelek za
kmetijstvo pri Pokrajinski upravi za Slovenijo konec leta 1923 želel izvesti anke-
to o višini kmečke zadolžitve. V ta namen so okrajnim glavarstvom poslali
vprašalnike, ki naj bi jih posredovali naprej denarnim zavodom.⁸ Anketa se je
ponesrečila, saj denarni zavodi niso želeli sodelovati, ker so podatke o dolžnikih
šteli za poslovno skrivnost. Kljub prepričevanju Pokrajinske uprave v časopisju,
da je potrebno navesti le višino dolga, velikost kmetije in občino, ne pa ime
dolžnika in naslov, ni bil odziv nič boljši.⁹

---

3 Nikola Vučo, "Agrarna kriza u Jugoslaviji", Beograd, 1968, str. 111-112; Alojzij Trsten-
jak, "Zadolževanje na kmetih v Sloveniji", Socialna misel št. 7-8/1926, str. 159; Narodni
gospodar št. 7/1921, str. 131; Črtomir Nagode, "Gospodarstvo Slovencev v jugoslovanski
državi in pa v slovenski banovini", Misel in delo št. 8-9/1940, str. 197; Fran Gabrovšek,
"Kmetijski kredit", Za izboljšanje življenskih pogojev našega kmetijstva I, Ljubljana,
1938, str. 90-91.

4 Kmetijski list, 14.5.1924.

5 Trstenjak, nav. delo, str. 164.

6 Narodni gospodar št. 4/1923, str. 57-58.

7 AS, "Zadrुžna zveza", neurejeno, Prošnje za zaščito kreditnih zadrug, (odslej AS, ZZ).

8 AS, "Oddelek za kmetijstvo Pokrajinske uprave za Slovenijo", Index za leto 1923 in 1924.

9 Narodni gospodar št. 12/1923, str. 190-191.

2. Na poti v dolžniško krizo

V drugi polovici dvajsetih let je prišlo do prehoda z inflacijske na deflacijsko ekonomsko politiko in do stabilizacije dinarja. Istočasno je pričela pešati tudi konjunktura v kmetijstvu, saj so se cene pridelkov (in s tem tudi zemlje) po letu 1926 zniževale zaradi zapiranja tujih tržišč. Na široko so se začele odpirati škarje cen v škodo kmetijstva. Vse to je privedlo do izrazitega poslabšanja položaja kmetov. Dolgovi, obresti, davki in druge dajatve, ki so ostale na inflacijski ravni ali so se celo povečale, so postajale neznosno breme za kmeta, ker jih ob padanju lastnih dohodkov ni zmožgal več sproti servisirati.¹⁰ Zgodilo se je torej natančno tisto, pred čemer je svarila Zadružna zveza.

Tako stanje je izzvalo novo zadolževanje, ki se je vsaj v Sloveniji prekrivalo s povečano ponudbo denarja na trgu s strani kreditnih zadrug. Vzrok temu je bila maksimirana obrestna mera, ki so jo uvedle slovenske banke tekom leta 1926. Tako so vpogledne vloge obrestovale z največ 5 %, vezane depozite pa z največ 7 %, kar je bila logična posledica stabilizacije dinarja. Kreditne zadruge so zato umaknile svoje naložbe iz bank, kjer so se dotedaj obrestovale z 8 - 10 % stopnjo, v neredkih primerih celo z 12 %, in jih plasirale med posojil željne kmete v obliki kreditov. Pri tem so seveda zaračunavale višje obresti, kot so bile bančne za vloge, in tako ustvarjale profit. Nasprotno pa banke niso maksimirale obrestne mere pri posojilih, kar je glede na kreditno lakoto opravičljivo. Še naprej so ostale precej višje od zadružnih, tako da je razumljivo bilo veliko zanimanje za zadružna posojila.

Maksimiranje obrestnih mer za vloge pri slovenskih bankah je imelo tudi slabo plat, ker je privabilo hrvaške banke. Le te so ponujale za pol odstotka višje obresti in so zaupani denar seveda angažirale na Hrvaškem, kjer je bila potreba po kapitalu veliko večja kot v Sloveniji in tudi temu primerno obrestovanje. Slovenske banke in zadružne centrale so namesto konkuriranja z enako ali višjo obrestno mero raje trkale na nacionalno zavest prebivalstva. Varčevalce so opozarjali, naj ne nasedajo obljubam hrvaških bank. Slednje so obtoževali, da želijo "izvabiti slovenski ljudski denar" in ga uporabiti za krepitev hrvaškega gospodarstva.¹¹

Kmečki dolgovi so v tem času nezadržno naraščali. V javnosti se je pričelo o tem veliko pisati in govoriti, pri tem pa so krožile zelo različne številke. Ministrstvu za trgovino in kmetijstvo sta, da bi prišli do pravih podatkov, vsako zase izvedli anketo o kmečkih dolgovih, vendar jima je spodletelo, saj so se tudi njuni rezultati preveč razhajali. Ministrstvo za kmetijstvo se je pri tem preprosto s tele-

¹⁰ Vučo, nav. delo, str. 112.

¹¹ Narodni gospodar št. 4/1926, str. 49-51.

grami obrnilo na okrajne načelnike in jih prosilo za podatke o kmečkih dolgovih. Na tak način so ocenili višino kmečkih dolgov v državi na približno dve milijardi dinarjev.¹²

Ti podatki so bili že zaradi načina izvedbe močno vprašljivi. Zato je Ministrstvo za trgovino in industrijo ubralo drugačno pot. Podatke so zbirali s pomočjo velikih županov pri denarnih zavodih. Uporabili so enako metodo kot Pokrajinska uprava za Slovenijo v letu 1924. Tokrat slovenski denarni zavodi niso imeli pomislekov in so zahtevane podatke posredovali. Seveda so s tako metodo zbrali samo dolgove pri denarnih institucijah, nikakor pa ne pri privatnih upnikih, katerih višina je ostala še naprej neznanka in prepuščena različnim razlagam. Dognali so, da je bilo v državi zadolženih nekoliko čez 400.000 kmetov, ki so skupno dolgovali slabe tri milijarde dinarjev, slovenski kmetje so prispevali približno 7 % te vsote. Povprečni dolg jugoslovanske kmetije je bil 6.921 dinarjev.¹³ V tem je prednjačil kmet iz sremske oblasti z 8.427 dinarji dolga na kmetijo. Z dobrim tisočakom dolga so med najmanj zadolžene sodili kmetje iz skopske oblasti.¹⁴ Povprečnega dolga v Sloveniji ne poznamo, saj ga ne navaja niti Bankarstvo niti Komadinić, po vsej verjetnosti pa so v tem času sodili med manj zadolžene. Očitno so si večino dolgov, ki so jih v letu 1932 uvrščali med najbolj zadolžene, nakopičili proti koncu dvajsetih let.¹⁵

V tedanjem času je v Jugoslaviji vladalo prepričanje, da se slovenskemu kmetu godi najbolje, ker je imel zaradi razvejanega sistema kreditnih zadrug na voljo posojila z mnogo manjšo obrestno mero kot v drugih predelih države. Komadinić je tako zapisal, da se obresti v Sloveniji gibljejo med 6 in 12 %, ¹⁶ Bajkić pa je govoril o povprečju pri 10 %.¹⁷ Tovrstne obrestne mere potrjujejo tudi intabulacije v zemljiški knjigi¹⁸ in sodobnik Fran Trček, sicer ravnatelj Zveze slovenskih zadrug. Gibanje obrestne mere si bomo ogledali v tabeli 14.

Trček pravi, da je bil kredit v celotnem obdobju drag. Po ceni denarja naj bi zlasti izstopale mestne zadruge in drugi denarni zavodi, ki se niso zadovoljili samo z zaslužkom za pokritje režijskih stroškov (kot vaške kreditne zadruge), temveč so prvenstveno zasledovali dobiček. Zlasti je izpostavil prekmurske kreditodajalce, ki jih je dobesedno obtožil oderuštva. Medtem ko je bila pri vaških zadrugah razlika med obrestno mero za vloge in kredite 1,5 do 3 %, pa so mestni denarni zavodi zaračunavali tudi dvakrat toliko.¹⁹ V tem času so v južnih predelih države denarni zavodi zaračunavali 16 do 20 %, ponekod celo 30 do 50 %

12 Milan Komadinić, "Problem seljačkih dugova", Beograd, 1934, cir., str. 37.

13 Vučo, nav. delo, str. 113; Bankarstvo št. 1/1928, str. 38; Komadinić, nav. delo, str. 37.

14 Bankarstvo 1/1928, str. 38.

15 Lazarevič, nav. delo, str. 357 - 360.

16 Ravno tam.

17 Bajkić, "Seljački kredit", Beograd, 1928, cir., str. 24.

18 Lazarevič, nav. delo, str. 370.

19 Ravno tam.

obresti. Pri oderuštvi so prednjačili privatni upniki, ki so v posameznih dokumentiranih primerih zahtevali celo 100 % obresti.²⁰

Tabela 14: Cena denarja v Sloveniji v letih 1920 - 1936²¹

A - pri vaških kreditnih zadrugah

B - pri mestnih kreditnih zadrugah in drugih denarnih zavodih

Leto	A	B
1920 - 1923	4 - 6 %	5 - 10 %
1924 - 1926	6 - 10 %	8 - 18 %
1926 - 1930	5 - 8 %	8 - 14 %
1930 - 1933	5 - 7 %	8 - 12 %
1933 - 1936	5 - 6 %	6 - 8 %

Z anketo so dognali, da se je največ kmetov zadolžilo pri bankah in šele nato pri kreditnih zadrugah. Pomemben delež naj bi imeli trgovci in drugi zasebniki, vendar so bile to le predpostavke, saj ankete niso zasnovali tako, da bi zajela tudi te upnike. Podatki o uporabi kreditov so bili več kot zaskrbljujoči, ker so kmetje večino kreditov porabili v neproduktivne namene, predvsem za vsakdanje potrebe, kot na primer za nakup hrane, obleke in podobno. Le manjši del je bil produktivno naložen v nakupovanje zemlje, semen, živine, orodja, strojev, graditev stanovanjskih stavb in gospodarskih poslopij.²²

3. Kmečka dolžniška kriza

Katastrofalni padec cen žitaric, ki je bil znanilec vesplošnega padca cen kmetijskih pridelkov na začetku tridesetih let, je pahnil zadolžene kmete, vendar ne samo njih, tako rekoč na rob propada. V takih razmerah so se množili predlogi za izhod iz krize, čeprav nihče ni poznal obsega dolgov, ker rezultati ankete iz 1927. leta, ki so bili že v času izvedbe vprašljivi, nikakor niso bili več merodajni. V javnosti so krožile različne ocene, pač prilagojene interesu ocenjevalca.

Slovenska Kmetijska družba je tako cenila dolgove kmetov v Dravski banovini na natančno milijardo dinarjev. Kmetje naj bi kar tri četrtine dolgov ustvarili pri zadrugah in slabih 14 % pri regulativnih hranilnicah. Le dobro desetino pa naj

20 Bankarstvo 1/1928, str. 38; Vučo, nav. delo, str 113-114; Narodni gospodar št. 10/1927, str. 160.

21 Fran Trček, "Kmečki dolgovi v preteklosti", Kmečki glas št. 43/1963.

22 Ravno tam.

bi si sposodili pri bankah in privatnih upnikih. Jugoslovansko združenje bank je na osnovi lastnih podatkov, zbranih s pomočjo ankete, v marcu 1932 oznanilo javnosti, da kmetje v vsej državi dolgujejo denarnim zavodom 3,5 milijarde dinarjev. Dolg slovenskih kmetov so ocenili na 886 milijonov dinarjev, pri čemer naj bi kmetje pri zadrugah ustvarili 81,5 %, pri regulativnih hranilnicah 15,5 % in pri bankah le 3 % dolgov.²³

Tako različne ocene in pritisk javnosti so vlado prisilili, da je z zakonom proglasila moratorij za kmečke dolgove,²⁴ ne da bi natančno poznala dejansko višino in strukturo dolgov. Zaradi tega je ministrstvo za kmetijstvo naročilo pri Privilegirani agrarni banki anketo o kmečkih dolgovih. To pot so ubrali drugačen način zbiranja podatkov. Namesto, da bi zbirali podatke pri upnikih, ki so jih sporočali glede na lasten interes, so anketo zasnovali na zbiranju informacij neposredno pri dolžnikih. Na tak način so zajeli tudi dolgove pri zasebnikih oziroma privatnih upnikih.

Zbiranje podatkov je potekalo tako, da so dolžniki na občini izpolnili posebne obrazce. Ugotovili so, da je bilo v Jugoslaviji na tak ali drugačen način zadolženih 709.525 kmetov, v skupni vsoti slabih 7 milijard. Po mnenju nekaterih avtorjev so dolgovi zanesljivo presejali to vsoto, ker marsikateri kmet ni izpolnil vprašalne pole, zlasti še v bolj odročnih krajih. Poleg tega nekatere občine, kljub izrecnemu ukazu, niso bile voljne sodelovati pri anketi, oziroma so zelo površno opravile delo²⁵. Spet drugi so opozarjali, da kmetje niso prijavili vseh dolgov ali so prijavili manjše vsote od dejanskih. To se je dogajalo bodisi iz nezaupanja, občutka sramu, zaradi pritiska privatnih upnikov, ki so se bali obdavčitve obresti, in iz strahu, da si bodo s prijavo dolgov onemogočili najetje novih kreditov.²⁶ Na splošno je bila anketa ocenjena kot uspešna, čeprav je spodbudila različne komentarje, kot na primer vzpodbujanje pričakovanj o črtanju dolgov,²⁷ kar je kmete nedvomno motiviralo prijavljati vse svoje dolgove. Po analizi zbranih podatkov so ugotovili razporeditev dolgov po banovinah, ki je prikazana v tabeli 15.

Na osnovi primerjalnih vrednosti iz tabele lahko zaključimo, da so bili slovenski kmetje med najbolj zadolženimi v Jugoslaviji. To kaže tako višina dolga kot tudi stopnje zadolženosti glede na vrednost zemljišč in na hektar ali kmetijo. Tudi že citirani Mijo Mirković je na podlagi primerjave med dohodki in dolgovi zapisal, da so slovenski kmetje ustvarili šestino jugoslovanskih dolgov, na drugi strani pa so prispevali k državnemu dohodku iz poljedelstva le 7 % in v živinoreji slabo desetino.²⁸

23 Komadinić, nav. delo, str. 37.

24 Zakon o zaščiti kmetov in o uveljavitvi poedinih predpisov zakona o izvršbi in zavarovanju, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine št. 33/1932, str. 653-655.

25 Komadinić, nav. delo, str. 38.

26 Vučo, nav. delo, str. 200-201.

27 Jože Lavrič, "Organizacija statistike v Jugoslaviji", Čas 1934/35, str. 85.

28 Mijo Mirković, "Ekonomska historija Jugoslavije", Zagreb, 1958, str. 380.

Tabela 15: Dolgovi in stopnje zadolženosti kmetov v Jugoslaviji 1932. leta²⁹.

A - delež prebivalstva po banovinah.

B - delež kmečkih dolgov po banovinah v skupnem dolgu kmetov v državi.

C - stopnja zadolženosti glede na vrednost zemljišč zadolženih kmetov.

D - povprečna zadolženost hektarja obdelovalne zemlje v din.

E - povprečna zadolženost ene kmetije v din.

Banovina	A	B	C	D	E
Donavska	17,5 %	24,0 %	21 %	3.272	19.014
Dravska	8,4 %	18,6 %	46 %	5.485	19.386
Savska	19,8 %	17,0 %	36 %	2.740	7.444
Primorska	6,6 %	12,0 %	16 %	7.528	12.976
Drinska	11,2 %	9,0 %	34 %	1.488	6.676
Zetska	6,7 %	7,1 %	95 %	2.960	8.638
Vrbaska	7,6 %	4,7 %	20 %	931	3.852
Moravska	10,5 %	4,6 %	28 %	1.628	5.591
Vardarska	11,5 %	3,0 %	30 %	1.040	6.371
Jugoslavija	100 %	100 %	36 %	2.591	9.812

Pri zadolženosti na hektar moramo biti pozorni, ker se nanaša samo na obdelovalno zemljo, kamor so prištevali njive, travnike, sadovnjake, vrtove in vinograde. Zaradi tega so stopnje zadolženosti višje, kot bi bile, če bi upoštevali vso površino v lasti kmetov, saj so tudi pašniki in še zlasti gozdovi zagotavljali precejšen dohodek. V Sloveniji bi se obremenjenost po takem izračunu znižala za polovico. Tudi drugače moramo biti previdni, saj sta obe primerjavi zelo relativni, tako stopnja zadolženosti na hektar kot na kmetijo. Odvisni sta od višine dolga, posestne strukture, deleža posameznih kategorij kmetov med zadolženimi, površine obdelovalne zemlje in števila kmetij. Vsi ti elementi so bili od pokrajine do pokrajine oziroma banovine zelo različni. Za primer navedimo le Donavsko banovino, ki je obsegala kar 2,213.000 ha obdelovalne zemlje. Zadolženi kmetje pa so imeli v svojih rokah četrtno te površine, kar je bilo več, kot so imele Dravska, Primorska in Zetska banovina skupaj obdelovalne zemlje in je približno enakovredno celotni površini obdelovalne zemlje v Vrbaski banovini.³⁰ Ob tolikšni obdelovalni površini so vojvodinski kmetje, čeprav ne samo oni, ker je Donavska

29 Komadinić, nav. delo, str. 59; Vučo, nav. delo, str. 200-201. Jozo Tomasevich, "Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia", Stanford-London, 1955, str. 300. Bilten Priviligovane agrarne banke (PA

30 Tomasevich, nav. delo, str. 322.

banovina segala na jugu do Požarevca, ustvarili le za 400.000 dinarjev več dolga kot slovenski kmetje.

Uslužbenci Privilegirane agrarne banke so iz zbranih podatkov izračunali tudi delež posameznih kategorij kmetov v skupnem številu zadolženih, o čemer govori tabela 16.

Tabela 16: Delež posameznih vrst kmetov med dolžniki v letu 1932³¹

A - bajtarji, B - mali kmetje (2-5 ha), C - mali kmetje (5-10 ha)

D - srednji kmetje, E - trdni kmetje, F - veleposestniki

pokrajina	A	B	C	D	E	F	skupaj
Sev. Srbija	17,36	33,82	27,56	16,30	4,57	0,30	100 %
Juž. Srbija	-	4,23	22,53	60,56	11,27	1,41	100 %
Hrvaška	55,70	39,56	3,61	0,57	0,28	0,28	100 %
SLOVENIJA	15,86	19,66	23,79	27,93	12,41	0,35	100 %
Vojvodina	36,12	27,69	20,68	11,31	3,61	0,59	100 %
Dalmacija	77,25	14,90	5,10	2,75	-	-	100 %
Črna Gora	51,41	41,36	6,42	0,80	-	-	100 %
BiH	51,88	31,35	12,36	3,97	0,44	-	100 %
Jugoslavija	30,32	31,70	21,30	12,57	3,68	0,43	100 %

V jugoslovanskem povprečju so med zadolženimi prevladovali tisti, ki so imeli do 5 ha zemlje in so predstavljali dve tretjini zadolženih kmetov. Drugače je bilo v Sloveniji, kjer so tovrstni kmetje pomenili dobro tretjino zadolženih. V naših krajih je bilo težišče zadolženosti na malih (do 10 ha zemlje) in na srednjih kmetih, ki jih je bilo med zadolženimi nekaj čez polovico.

Komadinić nam v svojem delu nudi na ogled tudi podatke o deležu dolga posameznih tipov kmetij v skupnem dolgu določene pokrajine, o čemer govori tabela 17.

Tukaj gre za obratno sliko, kot smo jo spoznali pri tabeli 15, vendar le v jugoslovanskem okviru. Izkaže se, da visok delež posamezne kategorije kmetov v okviru skupnega števila zadolženih ni pomenil tudi ustreznega deleža v skupni vsoti dolgov. Tako so v jugoslovanskem povprečju bajtarji in mali kmetje predstavljali dve tretjini zadolženih, njihov dolg pa le dobro tretjino. Malih kmetov z do 10 ha zemlje in srednjih kmetov je bilo med zadolženimi za tretjino; k državnemu kmečkemu dolgu pa so prispevali dobrih 43 %. To nesorazmerje je najbolj vidno pri trdnih kmetih in veleposestnikih, ki so s 4 % deležem med zadolženimi

31 Komadinić, nav. delo, str. 63.

ustvarili za slabo četrtino dolgov. Nizek delež bajtarjev in malih kmetov do 5 ha zemlje je razumljiv, ker niso imeli dovolj trdnega jamstva za najetje večjih posojil. Ne smemo pa zanemariti pokrajinskih različnosti, kar je jasno razvidno iz tabel 15 in 16, pri čemer Slovenija zelo izstopa iz jugoslovanskega povprečja. Delež malih kmetov do 10 ha in srednjih kmetov je namreč približno enak tako v skupnem številu dolžnikov kot v vsoti dolgov. Podobno lahko ugotovljamo tudi za veleposestnike, pri katerih se deleža približno ujemata. Opazna je razlika pri bajtarjih in malih kmetih, ki so imeli do 5 ha zemlje, ter trdnih kmetih, kjer je nesorazmerje precejšnje in ga tudi lahko pojasnimo z ugotovitvijo o trdnosti jamstva.

Tabela 17: Delež dolga posameznih kategorij kmetov v skupnem dolgu leta 1932³²

A - bajtarji, B - mali kmetje (2-5 ha), C - mali kmetje (5-10 ha)
D - srednji kmetje, E - trdni kmetje, F - veleposestniki

Pokrajina	A	B	C	D	E	F	skupaj
Sev. Srbija	6,52	19,24	24,69	29,43	16,30	3,82	100 %
Juž. Srbija	-	0,90	9,75	70,64	17,04	1,67	100 %
Hrvaška	34,36	31,58	6,11	2,25	4,81	20,88	100 %
SLOVENIJA	7,79	12,42	21,15	37,71	20,38	0,56	100 %
Vojvodina	12,51	16,32	21,58	20,86	19,84	8,88	100 %
Dalmacija	67,68	21,15	7,13	4,04	-	-	100 %
Črna Gora	30,55	50,45	14,97	4,03	-	-	100 %
BiH	27,79	34,21	10,55	18,94	8,47	-	100 %
Jugoslavija	13,97	19,29	20,85	22,57	16,37	6,95	100 %

Poleg razporeditve dolgov med kmete je bila, morda še bolj, pomembna tudi struktura upnikov, saj so bili dotedaj dolgovi pri privatnih upnikih zaviti v tančico skrivnosti in so zato dopuščali obilo možnosti za špekulacije, pač glede na interese ocenjevalca.

³² Ravno tam.

Tabela 18: Struktura kmetovih upnikov leta 1932³³

A - Državna hipotekarna banka, B - Privilegirana agrarna banka,
C - druge banke, D - kreditne zadruge, E - privatni upniki

Banovina	A	B	C	D	E	skupaj
DRAVSKA	0,50	-	18,19	33,02	48,29	100 %
Drinska	3,45	16,73	30,50	8,61	40,71	100 %
Donavska	2,71	14,47	52,83	8,39	21,60	100 %
Moravska	1,73	10,86	52,60	11,04	23,77	100 %
Primorska	5,40	2,49	16,24	4,60	71,27	100 %
Savska	1,60	2,79	29,69	8,34	57,65	100 %
Vardarska	5,01	6,42	37,39	9,58	41,60	100 %
Vrbaska	3,52	6,64	33,36	9,49	46,99	100 %
Zetska	7,69	4,59	16,62	4,30	66,80	100 %
Jugoslavija	2,96	7,25	32,43	12,08	45,28	100 %

Izkazalo se je, da so bili dolgovi pri privatnikih mnogo večji, kot so pričakovali tudi največji pesimisti, in to velja za vse banovine. Poleg privatnih upnikov so v slovenskem kmečkem dolgu izdatneje s tretjinskim deležem sodelovale kreditne zadruge. To je bil daleč najvišji delež v državi in je potrjeval pomen slovenskega kreditnega združništva. Le slaba petina dolga, kar je bilo krepko pod državnim povprečjem, je izvirala iz zadolževanja pri bančnih institucijah. Opozoriti je potrebno, da so v to rubriko poleg bank vštete še regulativne hranilnice, pri katerih so kmetje ustvarili večino dolgov iz te rubrike, na banke pa je odpadlo le dobre 3 %. Slovenski kmetje se pri Državni hipotekarni in Privilegirani agrarni banki skorajda niso zadolževali, kar je bila posledica odsotnosti njihovih poslovalnic v Dravski banovini in ponudbe ugodnejših kreditov pri domačih ustanovah, kakor je že bilo navedeno.

Anketa o kmečkih dolgovih bi ostala nedorečena, če ne bi zajela tudi vzrokov zadolževanja. V ta namen so si izbrali tri okraje, za katere so domnevali, da so dovolj reprezentativni. Tako so proučili novomeški, posavski in masuriški okraj. Nas seveda podrobneje zanima samo novomeški okraj. Tabela 19 prikazuje vzroke zadolžitve glede na produktivnost.

33 Komadinič, nav. delo, str. 64.

Tabela 19: Vzroki zadolževanja³⁴

A - novomeški, B - posavski, C - masuriški okraj

Vzrok	A	B	C
produktivno	50,63 %	45,03 %	43,75 %
neproduktivno	8,29 %	35,73 %	36,44 %
nasledstvo	25,37 %	0,15 %	0,85 %
konzum	8,40 %	11,94 %	18,34 %
razno	7,31 %	7,15 %	0,64 %

Že na prvi pogled je jasno, da je bila polovica posojil v Sloveniji najeta za neproduktivne namene. Izstopajo zlasti dediščine in dote, ki so botrovale kar četrtini dolgov. Delež neproduktivne zadolžitve je bil verjetno še višji, saj zidanje poslopij in nakupovanje zemlje še ne prinaša dohodka samo po sebi. Ravno ti dve postavki pa sta precej visoki. Prava investicija za povečanje proizvodnje in dohodka je bila, v kombinaciji z zgornjima postavkama, nakup živine, orodja in strojev. Takih investicij pa je bilo bore malo.

V slovenskem javnem mnenju, politični propagandi tedanjega časa in kasneje je veljalo, da "izjemno visoki" davki najbolj prizadenejo kmeta. Vendar podatki o vzroku zadolžitve tega ne potrjujejo. Tudi podatki, ki smo jih spoznali pri rentabilnostnih računih, in podatki iz zemljiških knjig³⁵ ne potrjujejo takega stereotipa. Ob tem nikakor ne bi smeli dobiti vtisa, da davki niso bremenili kmetov, zlasti zadolženih, vendar zagotovo ne v tolikšni meri, kot se je poudarjalo v času med obema vojnoma. Poleg potreb, ki so kmete vodile v zadolževanje, je zanimiva tudi dejanska poraba posojil. Z odgovorom nam bo postregla tabela 20.

Tabela 20: Poraba posojil po kategorijah kmetov³⁶

A - investicije (nakup zemlje in živine, graditev poslopij in izboljšanje proizvodnje).

B - vzdrževanje doma in razdolžitev.

C - nakup manjkajoče hrane.

Kmetija	A	B	C	skupaj
0 - 2 ha	40,66	27,70	31,64	100 %
2 - 5 ha	51,26	28,15	20,59	100 %
5 - 10 ha	54,95	36,37	8,71	100 %
10 - 20 ha	55,49	31,75	12,76	100 %
20 - 50 ha	67,87	30,29	1,84	100 %
nad 50 ha	96,01	3,95	0,04	100 %

34 Ivan Bratko, "Kmetijski dolgovi", Tehnika in gospodarstvo št. 5/1939, str. 232.

35 Lazarevič, nav. delo, str. 377

36 Bratko, nav. delo, str. 233.

Očitno je, da vzporedno z velikostjo kmetije rastejo tudi deleži posojil, ki so namenjeni investicijam, in da pada delež dolgov zaradi kupovanja hrane. Tabela 20 je že sama po sebi dovolj zgovorna, da ne potrebuje dodatnega komentarja.

Sedaj si nekoliko podrobneje oglejmo stanje zadolženosti v Sloveniji, ki ga prikazuje tabela 21.

Tabela 21: Stopnje zadolženosti v Sloveniji 1932. leta³⁷

A - vsota dolga zadolženih kmetov v dinarjih.

B - površina zemlje v lasti zadolženih kmetov v hektarjih.

C - število zadolženih kmetov.

D - vsota dolga na kmetijo v dinarjih.

E - vsota dolga na hektar v dinarjih.

kmetija	A	B	C	D	E
0 - 2 ha	100,553.080	9.886	9.755	10.313	10.171
2 - 5 ha	160,316.980	39.652	12.090	13.260	4.043
5 - 10 ha	273,003.560	140.443	14.630	18.660	2.613
10 - 20 ha	486,759.540	182.381	17.175	28.314	2.686
20 - 50 ha	263,064.420	179.856	7.630	34.477	1.462
nad 50 ha	7,228.463	9.676	210	34.421	747

V Sloveniji je bilo zadolženih slabih 40 % vseh kmetov. Med bajtarji je bila zadolžena slaba petina, med malimi kmeti tretjina oziroma točno polovica. Najvišji delež zadolženih je bil med srednjimi in trdnimi kmeti, kjer je bilo zadolženih kar 70 %. Najmanjši delež pa je bil med veleposestniki, le 12 %. Nikakor nas ne sme presenetiti, da z velikostjo kmetij, razen pri veleposestnikih, narašča delež zadolženih in vsota dolga na kmetijo. Večje kmetije so skoraj vse dohodke realizirale v kmetijskih dejavnostih in v veliki meri že proizvajale za trg. Le redko kdaj so imeli lastniki še dodaten zaslužek s postranskim delom, kar je bilo pri bajtarjih in malih kmetih običajno. Ravno zaradi tega so bile investicije, in s tem potrebe po dodatnem kapitalu, pri kolikor toliko tržno usmerjenih kmetih večje. Potrditev tega najdemo v podatkih o porabi posojil, iz katerih je razvidno, da zadolževanje za širitev in intenziviranje proizvodnje raste sorazmerno z velikostjo kmetije.

Ko primerjamo stopnje zadolženosti se izkaže, da so bili kmetje v posameznih okrajih različno zadolženi, pri čemer so prevladovali štajerski in prekmurski okraji, ki so bili veliko bolj agrarnega značaja kot drugi predeli Slovenije. Daleč največji delež zadolženih je bil v okrajih Murska Sobota in Metlika, kjer se je približeval 60 %. Posebno zaskrbljujoče razmere so bile v murskosoboškem

37 Komadinič, nav. delo, str. 63; Aleksander Bilimovič, "Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel", Ljubljana, 1939, str. 5. Izračunano z uporabo relativnostnih razmerij, ki sta jih navedla Komadinič in Bilimovič.

okraju, kjer je delež zadolženega prebivalstva predstavljal kar 92 % kmečkega življa v okraju. Na drugi strani pa so najmanjšo zadolženost zabeležili v okrajih Radovljica in Laško. Veliko število zadolženih pa ni nujno pomenilo tudi največje vsote dolga. Tako so metliški kmetje imeli 2 % dolga, nasprotno pa so celjski, s približno povprečnim deležem zadolženih, imeli kar slabo desetino vseh slovenskih kmečkih dolgov.

Primerjava rubrik o zadolženosti na kmetijo in na hektar zemlje v tabeli 21 kaže velike razlike, ki bi jih lahko razložili, če bi poznali posestno strukturo zadolženih po okrajih. Tako pa lahko le sklepamo, da so v okrajih z visoko nadpovprečno zadolženostjo na kmetijo med dolžniki prevladovali veliki kmetje, kar se je pokazalo v podpovprečnih zadolžitvah na hektar. Izrazit primer je bil dravograjski okraj, kjer lahko nadpovprečno zadolženost hektarja obdelovalne površine opravičimo z geografskimi značilnostmi pokrajine. Ravno obratno je bilo v soboškem okraju, kjer domnevamo, da so med zadolženimi prevladovali mali kmetje, ki so najemali manjša posojila. Od tod nizek podpovprečen dolg na kmetijo, zaradi geografskih razlogov pa tudi daleč podpovprečna stopnja zadolženosti hektarja zemlje, tako vse kot tudi obdelovalne.³⁸

Večino dolgov so kmetje ustvarili pri privatnih upnikih, kar Bogo Grafenauer³⁹ šteje za najslabšo in najtežjo zvrst zadolžitve. Izstopali so zlasti kmetje iz okraja Šmarje pri Jelšah, ki so kar 70 % dolgov imeli pri privatnih upnikih, kar je bila posledica predvsem slabo organiziranega združništva. Najmanjši delež so imeli kmetje iz okolice Ljubljane, ki so pri zadolževanju imeli večjo izbiro glede na veliko koncentracijo denarnih zavodov v tem koncu Slovenije. Več kot očitno je, da slovenske banke, in z njimi tudi državne, kot sta bili Državna hipotekarna in Privilegirana agrarna banka, niso izdatneje kreditirale naših kmetov. Pri bankah so kredite najverjetneje najemali samo trdni kmetje in veleposestniki, ki so bili zmožni plačati večje obresti in so imeli dovolj trdno jamstvo. Izjeme so bile samo v soboškem okraju, kjer je delež bank v kmečkem dolgu v primerjavi z drugimi izjemno visok. Preostalim kmetom pa so bile na voljo kreditne zadruge in regulativne oziroma samoupravne hranilnice, ki so posojale denar pod ugodnejšimi pogoji kot banke.

Vsi ohranjeni in navedeni podatki pa nam še vedno ne pokažejo podrobnejše strukture privatnih upnikov oziroma odgovora na vprašanje, kateri je bil tisti sloj na slovenskem podeželju, ki je v največji meri kreditiral kmete. Ker tovrstnih podatkov v uradnih statistikah ni moč najti, bomo na pomoč poklicali zemljiško knjigo, kjer je iz intabuliranih terjatev jasno razvidna tudi sestava privatnih upnikov, ki smo jih označili z istimi imeni, kot so jih beležili sodni uradniki.

---

38 Komadinić, nav. delo, Priloge - Dravska banovina.

39 Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I, Ljubljana, 1970, str. 644.

Tabela 22: Struktura privatnih upnikov⁴⁰

A - bajtarji (0-2 ha), B - mali kmetje (2-10 ha),
 C - srednji kmetje (10-20 ha), D - trdni kmetje (20-50 ha),
 E - veleposestniki (nad 50 ha)

Upniki	A	B	C	D	E	skupaj
posestniki	56,7 %	26,1 %	35,3 %	60,0 %	-	34,7 %
zasebniki	6,7 %	11,9 %	-	-	-	9,0 %
gostilničarji	3,4 %	1,2 %	-	-	-	1,4 %
obrniki	3,3 %	3,2 %	-	20,0 %	-	3,5 %
trgovci	16,6 %	39,2 %	41,2 %	20,0 %	-	34,0 %
odvetniki	13,3 %	14,1 %	23,5 %	-	-	14,6 %
javni notarji	-	3,2 %	-	-	-	2,1 %
zdravniki	-	1,1 %	-	-	-	0,7 %

Kmetje so se največ zadolževali pri posestnikih (najverjetneje so bili to veleposestniki in deloma tudi trdni kmetje). Enak delež so imeli tudi trgovci, pri katerih so se kmetje najbrž zadolževali zaradi nakupov raznovrstnega blaga na kredit, marsikateri med njimi pa si je verjetno sposodil tudi gotovino. S precej visokim deležem sledijo odvetniki, kar potrjuje znani stereotip o slovenskih kmetih kot "strastnih pravdarjih". Odvetniške terjatve so bile praviloma knjižene ob raznih dražbenih ali drugih sodnih postopkih. Razen zasebnikov drugi upniki niso izdatneje kreditirali kmetov. Kot zasebnike so označevali vse tiste, ki se niso mogli uvrstiti v nobeno od v tabeli 22 naštetih rubrik. To so bili delavci vseh vrst, hišni posestniki, dekle, posli, razni uslužbenci in podobni. Med obrtniki so prevladovali zidarji. Ugibamo lahko, da so jim kmetje ostajali dolžni po izvršitvi raznih gradbenih del. Pri javnih notarjih so se zadolževali ob sestavljanju dednih, ženitnih in izročilnih pogodb ter raznih drugih podobnih opravilih, verjetno pa so si tako od obrtnikov kot od notarjev sposojali tudi gotovino. Delež gostilničarjev je presenetljivo nizek, kar je verjetno "majhna statistična prevara". Vaški gostilničar je ponavadi imel tudi večjo ali manjšo zemljiško posest, ponekod pa tudi trgovino. Zato upravičeno sklepamo, da je bilo takih dolgov več, le da so se gostilničarji deklarirali bodisi kot posestniki bodisi kot trgovci. Zanimljivo malo terjatev so imeli zdravniki. Domnevamo lahko, da so kmetje tovrstne usluge sproti poravnavali ali v gotovini ali v pridelkih.⁴¹

⁴⁰ Lazarevič, nav. delo, str. 375.

⁴¹ Lazarevič, nav. delo, str. 376.

4. Kmečki dolžniški krizi na rob

Jugoslovanski kmečki dolgovi so v letu 1932 dosegali skoraj 7 milijard, slovenski pa približno 1,3 milijarde dinarjev. V času vrhunca krize je bilo v državi zadolženih 709.525 kmetov ali dobra tretjina vseh. Od tega jih je bilo v Sloveniji 61.490 ali slabih 9 % jugoslovanskih, kar je v slovenskih razmerah pomenilo skoraj 40 % vseh kmetov. Kmečki dolgovi v Jugoslaviji se niti ne zdijo tako visoki glede na razmerje z letno vrednostjo poljedelske in živinorejske produkcije. V letu 1931 je bila na primer vrednost poljedelske in živinorejske produkcije ocenjena na 15 milijard dinarjev. Torej so dolgovi predstavljali polovico narodnega dohodka le od teh dveh panog. Verjetno je bil delež dolgov še višji, ker so se cene pridelkov v letu 1932 močno znižale. V letu 1936 se je vrednost kmetijske produkcije zaradi izboljšanja gospodarskih razmer dvignila, tako da naj bi dolgovi predstavljali tretjino narodnega dohodka od poljedelstva in živinoreje. V času največje zadolženosti kmetov je vrednost izvoza desetih poglavitnih kmetijskih panog dosegla 1,4 milijarde dinarjev, se pravi petino vseh kmečkih dolgov v Jugoslaviji. V drugih evropskih in ameriških državah, kjer so kmetje v večji meri poslovali s krediti, so bile stopnje zadolženosti glede na narodni dohodek iz kmetijstva in izvoz mnogo višje. Ponekod, kot na primer na Danskem in v ZDA, so bili kmečki dolgovi enaki letnemu narodnemu dohodku iz poljedelstva in živinoreje (ZDA), ali so jih celo presejali (Danska).

Kljub navidez ugodnemu razmerju so bili dolgovi za jugoslovanske, in s tem tudi slovenske, kmete preveliko breme. To se pokaže, ko soočimo dohodek zadolženih kmetov z vsoto dolgov. Leta 1932 so jugoslovanski kmetje proizvedli za 4 milijarde dinarjev pridelkov, vendar so več kot polovico tega porabili za lastno preživetje. Na trgu so prodali le za slabi dve milijardi dinarjev pridelkov⁴² in samo ta sredstva so bila na razpolago za vračanje starih dolgov ter investicije. Istočasno so kmetje dolgovali skoraj 7 milijard, kar pomeni, da so bili zadolženi za veliko več, kot je bila vrednost njihovega enoletnega pridelka. Poleg tega so razmere znatno oteževale posesna struktura, neenakomerna zadolženost, obresti in v večini primerov neproduktivna poraba posojil. Tako so kmetje, ki so imeli do 10 ha zemlje, v jugoslovanskem okviru ustvarili blizu 80 % dolgov. V Sloveniji je bil ta delež nižji, a še vedno visok, saj je dosegal kar dve tretjini kmečkega dolga. Ravno ti kmetje pa so imeli najmanjše kmetije, ki so onemogočale racionalizacijo, modernizacijo in intenziviranje proizvodnje. Znatno breme so predstavljale tudi obresti, saj so znesle milijardo dinarjev, ali več kot polovico čistega dohodka zadolženih kmetov v letu 1932.

---

42 Mirković, nav. delo, str. 381.

Zadolženost slovenskih kmetov v tridesetih letih je bila po mnenju Boga Grafenauerja⁴³ vsekakor manjša kot konec devetnajstega stoletja, ko so se prvič soočili z dolžniško krizo. Do takšne ugotovitve je prišel s primerjavo čistega katastrskega dohodka Slovenije z vsoto hipotekarnih dolgov. Poudaril je, da je bila zadolženost v tridesetih letih dosežena zelo hitro, medtem ko je prejšnja počasi naraščala skozi pol stoletja. Dejansko so se dolgovi slovenskih kmetov nakopičili v prvem desetletju novonastale jugoslovanske države, se pravi v času kmetijstvu bolj ali manj naklonjenih gospodarskih razmer. Nova zadolžitev je bila tudi težja, ker so bile rezerve v kreditnem združenstvu, ki je pri omiljenju prve dolžniške krize odigralo vidno vlogo, izčrpane, kmečki prihranki pa nedosegljivi zaradi zaščite denarnih zavodov. Istočasno so razmere poslabševale tudi škarje cen, ki so se zaradi krize iz leta v leto vedno bolj odpirale v škodo kmetijstva. Samo od leta 1931 dalje, ko so škarje cen dosegale 10 %, so se do leta 1934 razprle na slabih 35 % v škodo kmetijstva.⁴⁴

Glede na dosedaj povedano je razumljivo, da so uslužbenci Privilegirane agrarne banke pesimistično strnili spoznanja iz ankete o kmečkih dolgovih v treh točkah, v katerih so zapisali:

- da v takih razmerah ni moč niti pomisliti na odplačevanje glavnice dolgov, dokler obresti in davki predstavljajo tako veliko obremenitev;
- da je kupna moč in plačilna sposobnost kmečkega prebivalstva nična;
- da je s konverzijo kmečkih dolgov moč razdolžiti le posamezna kmečka gospodarstva, nikakor pa ne vseh, kajti dokler prevladujejo zelo nizke cene kmetijskih pridelkov, bodo obstajali, oziroma delovali tudi vsi tisti elementi, ki kmete silijo v zadolževanje.⁴⁵

---

43 Gospodarska in družbena zgodovina, Zgodovina agrarnih panog I, str. 644.

44 Bilten Privilegirane agrarne banke št. 19/1935, Prilog br. 14: Kriza zemljoradnje i njena zaduženost u svetlu privredne statistike.

45 Mirkovič, nav. delo, str. 381.

VI.

RAZDOLŽEVANJE KMETOV PO JUGOSLOVANSKO

Razdolževanje kmetov je bilo najpomembnejše gospodarsko in socialno politično vprašanje v tridesetih letih. Že večkrat smo omenili, da so kmečki dolgovi hromili celotno gospodarsko aktivnost v državi, zato je bila rešitev tega problema več kot nujna. Jugoslovanske oblasti pri tem niso bile hitre in učinkovite, temveč so precej okorno reagirale in pustile problem tleti kar štiri leta in pol; od aprila 1932 s proglasitvijo moratorija pa vse do septembra 1936, ko so izdali uredbo o likvidaciji kmečkih dolgov. Omahovanje je po svoje tudi razumljivo, saj je izvedba razdolžitve dolgotrajen večleten proces, ki zahteva temeljito pripravo in upoštevanje številnih stranskih učinkov. Tako kot dolgovi niso nastali naenkrat, se tudi razdolžitve ni dalo izvesti čez noč. Pregled tega dogajanja bomo pričeli z orisom razdolževanja v nekaterih evropskih državah in nato prešli na jugoslovanske predloge. Tretji sklop bo zajemal jugoslovansko zakonodajo o zaščiti kmetov od aprila 1932 do izdaje zadnje uredbe v letu 1936. Temu razdelku bo sledila obravnava načel uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov in plačevanju anuitet oziroma rezultatov začetega razdolževanja. V petem delu pa se bomo seznanili s stališči slovenskih političnih akterjev do kmečkih dolgov in razdolževanja.

1. Razdolževanje kmetov v Evropi

Tudi druge evropske države, zlasti tiste s podobno gospodarsko in posestno strukturo kot Jugoslavija, so se z izbruhom velike gospodarske krize srečale z enakimi tegobami v gospodarskem življenju, v kmetijstvu pa predvsem s problemom velike zadolženosti kmečkega življa. V državah, ki so imele pretežno agrarni značaj in razdrobljeno posest, kot so bile Bolgarija, Romunija, Madžarska in Poljska, je bil problem zadolženosti bolj izrazit in je temu primerno zahteval radikalnejše ukrepe. Nasprotno pa je v industrijsko razvitih zahodnoevropskih državah zadostovalo že blažje ukrepanje v obliki raznih olajšav kmetom.

Jugoslavija, Bolgarija in Romunija so vse na isti dan, to je 19. aprila 1932, uveljavile moratorij za kmečke dolgove, kar je verjetno posledica skupnega udeleževanja teh držav v "Agrarnem bloku" podonavskih dežel. Od tu naprej pa so se njihove poti reševanja problema ločile. **Bolgari** so čez dobro poldrugo leto izdali zakon o razdolžitvi v obliki konverzije, ki pa ni zajemal samo kmetov, temveč tudi zadolžene obrtnike in trgovce. Linearno so znižali obrestno mero in glavnico dolga za 40 % do določene višine dolga. Dolgove so kmetje odplačevali dolgoročno, dolžina odplačevanja pa se je določala v odvisnosti od višine dolga od 2 do 10 let, v primerih izjemno visokih dolgov pa tudi do 15 let. Ves postopek so vodile za ta namen ustanovljene likvidacijske komisije, v katerih so bili tudi predstavniki kmetov. Dolgove je prevzemala novo formirana Amortizacijska blagajna v sklopu Direkcije državnih dolgov, ki je upnike izplačala z obveznicami, z dvajsetletno amortizacijsko dobo.

V **Romuniji** so že leto dni po proglasitvi moratorija pripravili zakon o razdolževanju, ki pa ga je ustavno sodišče razveljavilo. Zato se je dejansko razdolževanje pričelo šele v letu 1934. Romuni niso posegali v dolžniško upniška razmerja, ampak so ohranili dotedanja. Postopek razdolžitve so vodila sodišča, ki so izračunavala posamezne dolgove in jih nato linearno zniževala za polovico. Kmetje naj bi jih odplačali v 17 letih; na začetku so sicer predvideli nizke anuitete, ki pa so v kasnejših letih naglo naraščale. V primeru predčasnih plačil so sodišča še dodatno zniževala kmečke dolgove.

Tudi **Madžari** so v letu 1932 proglasili moratorij za kmečke dolgove. Na tem koncu Evrope so nato prvi prešli z linearne zaščite kmetov, kar je pomenil moratorij, na individualno obravnavo in že čez pol leta pričeli izvajati razdolžitev kmetov. To so poverili sodiščem, ki so določala modalitete razdolževanja za vsakega kmeta posebej. Odpisi dolgov in roki odplačevanja so se določali v odvisnosti od stopnje zadolženosti, ki so jo presojali na podlagi katastrskega donosa kmetije in temu ustrezne plačilne sposobnosti dolžnikov. Tudi madžarsko raz-

dolževanje je imelo značaj konverzije, le da je dolgove prevzemalo finančno ministrstvo samo, ki je nato v dvajsetih letih izplačalo upniške terjatve.

Med vzhodno-evropskimi državami, ki so v letu 1932 storile prve večje korake pri zaščiti kmetov, je bila tudi **Poljska**. V decembru 1932 so izdali zakon o razdolžitvi kmetijstva in obenem uvedli triletni moratorij za odplačevanje dolgov. Pri tem so ločili tri tipe zadolženih kmetij, glede na velikost. Poleg tega pa so upoštevali še stopnje zadolženosti kmetije, kar so računali z razmerjem med prometno vrednostjo zemlje in dolgovi. Za vse tipe zadolženih kmetij je bilo skupno znižanje obrestne mere in podaljšani odplačilni roki. Uresničevanje zakona so poverili Državni likvidacijski banki, ki je sama zelo redko prevzemala dolgove. Njena naloga je bila določiti postopek razdolžitve za vsakega kmeta posebej in kriti polovico izgub, ki so jih utrpeli upniki zaradi znižanja obrestne mere in dolgoročnega odplačevanja.

Precej samosvoj način razdolževanja so si v letu 1933 omislili **Nemci**. Vsi kmetje, katerih dolgovi so presegali dve tretjini prometne vrednosti njihovega imetja, so bili deležni polovičnega odpisa glavnice dolga, drugim pa so linearno znižali obrestne mere. Zanimivo je, da niso ustanavljali novih institucij za konverzijo kmečkih dolgov, temveč je to nalogo lahko opravila vsaka državna ali javna finančna institucija, ki je imela pooblastilo kmetijskega ministrstva. Dolžnik si je nato sam izbiral ustanovo, pri kateri naj bi izvedli njegovo razdolžitve (pod pogojem, da ga je bila pripravljena sprejeti), kar je bilo edinstveno v Evropi. Taka ustanova je nato izplačevala upnikom tekom odplačilne dobe le obresti za njihovo terjatev, glavnico pa naj bi dobili povrnjeno šele po koncu odplačevanja. Razliko med obrestnimi merami je krila država, breme znižane glavnice pa je šlo na račun upnikov. V primeru, da so upniki zaradi odpisov zašli v likvidnostne težave, ki bi lahko ogrozile njihov obstoj, jih je državna Rent banka v celoti izplačala z obveznicami. Slednje so bile vnovčljive potom lombardiranja.

V **Čehoslovaški** kmečkim dolgovom niso posvečali velike pozornosti. Država je posredovala le v primeru dražb, ko so sodišča morala odrediti odložitev prisilne izterjave. **Švicarji** so od leta 1932 dalje finančno pomagali kmetom, katerih ekonomski obstoj so ogrožale prisilne izterjave. Ker je bilo potencialnih kmečkih bankrotov veliko, so dve leti kasneje vsem zadolženim kmetom linearno odložili plačevanje glavnice in znižali obresti. Tudi na **Švedskem in Norveškem** je država finančno pomagala kmetom pri prisilnih izterjavah, tako da je odkupovala njihove dolgove po ceni, ki je bila za 40 % nižja od nominalne vrednosti. V primerih, ko ni posredovala, je lahko upnik prisilno izterjal ravno tako samo 60 % vrednosti dolga; se pravi, da so dejansko prezadolženim znižali dolgove. Kmetom, katerih dolgove so odkupili, so nato znižali obresti in podaljšali odplačilne roke.

V **Združenih državah Amerike** je vladna administracija problem kmečkih dolgov obravnavala skozi optiko likvidnosti bank, ki so kreditirale kmetijstvo. Da bi izboljšala njihovo likvidnost, je vlada dala državnim agrarnim bankam ve-

like kredite, s katerimi so odkupovale kmečke dolgove pri privatnih bankah. Za okrepitev rentabilnosti ameriškega kmetovanja in gospodarstva kot celote so z ukrepi monetarne politike, kot je bila enkratna devalvacija nacionalne valute (prehod na srebrno podlago) in kasnejša dozirana inflacija, želeli dvigniti vse cene na predkrizni nivo iz leta 1929.

Ukrepe, izvedene v navedenih državah, lahko posplošimo in izpostavimo nekaj skupnih točk. V prvo skupino spadajo ukrepi **splošne finančne politike**. Značilnost teh je razvrednotenje denarnih enot, da bi s tem dosegli dvig cen, po možnosti na nivo iz predkriznih let (1928 in 1929). Najbolj konsekventno so tako politiko denarnega manipuliranja izvedli v Združenih državah Amerike.

V drugo skupino uvrščamo ukrepe **splošne agrarne politike**, ki so ravno tako težili k dvigu cen, vendar brez devalvacije nacionalne valute. V državah uvoznikah kmetijskih pridelkov so z visokimi carinami drastično omejili uvoz in tako dvignili cene domačih pridelkov. Seveda državam izvoznicam, med njimi tudi Jugoslaviji, ni bila na voljo tako lahka pot, ker so na notranjem tržišču lahko obdržale visoke cene le z odpravo viška produkcije. To so največkrat storile s prodajo presežka pridelkov v tujino po "dumpinških" cenah. Razliko oziroma izgubo, ki je ob tem nastala, so pokrivali domači potrošniki s povečanjem prometnih davkov in drugih davčnih oblik.

Tretja skupina zajema ukrepe **posebne agrarne politike**, ki jo delimo v tri etape. V prvi država preprečuje prisilne poravnave. Na začetku je zaščita linearna in nato v kratkem času preide na individualno, ko država ščiti samo tiste kmete, ki so izrazili izrecno željo po tem. V drugi etapi zakonodajalec definira in nato ščiti samo prezadolžene kmete, ki jim zniža glavnico dolgov, ostalim zadolženim pa zniža obresti in podaljša odplačilne roke, s tem da so prvih nekaj let oproščeni plačevanja. V nekaterih državah, kot sta Bolgarija in Romunija, so odredili linearno zmanjšanje dolga za vse zadolžene kmete.

V tretji etapi je treba poskrbeti za upnike, ki so zaradi odložitve plačil zašli v likvidnostne težave. Zadolženim kmetom je bilo vseeno, komu dolgujejo: ali dotedanjemu upniku ali državi (državni banki oziroma drugim institucijam). Zato je država ali pooblaščenca institucija prevzela terjatve denarnih zavodov in se obvezala pokriti upnikom izgube, ki so jih utrpeli zaradi znižanja obrestne mere ali/in glavnice. V skladu z obljubo je morala izplačati tudi upniške terjatve pri kmetih. Največkrat so to storili z obveznicami v nekem daljšem časovnem obdobju, s tem da so ponekod pokrili izgube v celoti, ponekod pa deloma. Prejete obveznice so upniki lahko lombardirali, običajno pri državnih institucijah, in tako prišli do prepotrebnihih likvidnostnih sredstev.¹ Konverzijo dolgov so torej izvajali, kar je potrebno izrecno poudariti, v korist upnikov in ne dolžnikov. Skozi vse tukaj na-

---

1 Bilten Priviligovane agrarne banke št. 15-16/1935, Prilog br. 13: Kako su zemljoradnički dugovi regulisani na strani, str. 3-14.

vedene faze je šla tudi Jugoslavija, le da je bila bolj počasna pri prehajanju, kar si bomo ogledali v nadaljevanju.

2. Pogledi na kmečke dolgove v Jugoslaviji

Prvi projekti o razdolžitvi kmetov so se pojavili v letu 1928 po anketi ministrstev za kmetijstvo ter trgovino in industrijo, ko so ugotovili nezadržno rast kmečkih dolgov. Takrat se je v Srbiji začelo gibanje za razdolžitev kmetijstva, ki je od vlade zahtevalo odločne ukrepe. Gibanje so vzpodbudili in vodili predstavniki raznih srbskih podeželskih bank, ki so vložile znatna sredstva v kmečka posojila po naravnost oderuških obrestnih merah. S prihajajočo krizo in padanjem kupne moči kmetov so vedno težje izterjevale plačila. Razdolževanje kmetov so si zamislili kot reševanje likvidnostnih težav omenjenih bank. Po načrtu poslanca **Nastasa Petrovića**, ki je predložil 30 členov dolg zakon, naj bi se odplačilni roki podaljšali, vendar samo pri meničnih dolgovih. Za kriterij je vzel višino dolga, ne da bi upošteval kmetovo plačilno sposobnost. Tako naj bi dolgove do 5.000 dinarjev odplačali v petih letih, do 8.000 v osmih letih in nad to vsoto v desetih letih, in sicer v enakih polletnih obrokih z 12 % obrestno mero. Predvideval je tudi uvedbo posebnih ustanov za kreditiranje kmetov. Do takrat naj bi ministrstvu za finance in kmetijstvo prepričali Narodno banko ali Državno hipotekarno banko, da bi izdatneje kreditirali denarne zavode ne glede na višino kapitala na osnovi reeskonta kmečkih menic. Šlo je torej za interese srbskih podeželskih bank, ki so želele z reeskontom težko izterljive dolgove predati Narodni ali Hipotekarni banki in se tako znebiti nezanesljivih dolžnikov.²

Drugi projekt, za katerim je stala tudi Zemljoradniška stranka, je obelodanil **Miloš Tupanjanin**. Beograjski profesor Bajkić je komentiral ta projekt z besedami, da se predlagatelj v svojih naporih za rešitev kmetov iz objema dolgov ni preveč utrudil, da pa sicer tudi ob večjem naporu ne bi mogel v svoji "legislatorski kovačiji sproducirati" nič kvalitetnejšega.³ Bajkićeva kritika je bila neupravičena, saj se je kasneje izkazalo, da je bil Tupanjanin s predlagano ustanovitvijo državne likvidacijske banke, ki bi prevzela vse kmečke dolgove in upnike izplačala v 7 % obveznicah, precej blizu rešitvi, po kateri se je izvedla razdolžitev

2 Milan Komadinić, "Problem seljačkih dugova", Beograd 1934, cir., str. 28; Vladimir Pušenjak: Razdolžitev kmečkega stanu, Domoljub št. 34/1928, str. 528-529; Velimir Bajkić, "Seljački kredit", Beograd, 1928, cir., str. 83-93; Bankarstvo št. 12/1928, str. 401-404.

3 Bajkić, nav. delo, str. 93.

kmetov v nekaj evropskih državah in nenazadnje tudi v Jugoslaviji. Obveznice, za katere bi jamčila država, bi bile izplačljive v dvajsetih letih. Po predaji dolgov likvidacijski banki bi upnik jamčil za dolžnika še dve leti v primeru, da dolg ne bi presegal tretjino vrednosti dolžnikovega imetja, oziroma do konca odplačilne dobe v primeru večje stopnje zadolžitve. Z določitvijo obrestne mere obveznic je Tupanjanin dejansko maksimiral obresti na 7 %. Komadinić ni bil tako odklonilen kot Bajkić, temveč je zapisal, da je šlo za nedodelan predlog, ki ni upošteval problema v celoti, ampak je reševal samo problem likvidnosti bank, ki bi obveznice zagotovo prodale na trgu, čeprav pod nominalno vrednostjo. Kmetu, razen spremembe upnika, ta predlog ni prinašal ničesar.⁴

Oba predloga sta prišla iz opozicijskih vrst in že zato imela le malo možnosti za uvrstitev v skupščinsko razpravo.⁵ In res sta predloga prišla le do posebnega skupščinskega odbora, ki je oba odklonil, kmetijski minister pa je nato obljubil, da bo vprašanje kmečkih dolgov dal temeljito preučiti.⁶

Opozicijsko razmišljanje o kmečkih dolgovih je navsezadnje vzpodbudilo tudi pozicijskega poslanca Demokratske stranke **Kosto Timotijevića**, da je razgmil javnosti svoj zakonski načrt.⁷ Ta zakon naj bi nastal v soglasju z vlado, podenj pa se je podpisala vrsta poslancev vladne večine.⁸ Velimir Bajkić je ocenil, da naj bi ta predlog imel več možnosti, vsaj za razpravo v parlamentarnih klopeh, ker je izhajal iz pozicijskih vrst. S strokovnega stališča pa ga je označil kot zbir najslabših rešitev, pobranih iz zgomjnih dveh projektov, čeprav je priznal, da je nekaj pretiravanj vendarle omilil.⁹

Timotijević je predlagal odplačilo kmečkih dolgov v petih letih, tako da bi se vsako leto odplačala petina glavnice in obresti v dveh polletnih obrokih. Obresti pri denarnih zavodih naj bi maksimirali na 14 %, pri privatnih upnikih pa na 12 %. Predlog zakona je izvzemal terjatve Državne hipotekarne banke, Narodne banke, Poštne hranilnice, kmečkih kreditnih zadrug in zadrug za kmetijski kredit. Denarni zavodi bi morali sestaviti seznam vseh meničnih dolžnikov v treh izvodih. Enega bi obdržali sami, po enega pa poslali sodišču in Državni hipotekarni banki. Sodišča bi morala na podlagi spiskov dolžnikov odrediti intabulacijo začasne predznambe na dolžnikove nepremičnine. Pri privatnih upnikih sodišča ne bi odrejala predznambe. Proces razdolževanja bi izvajala Državna hipotekarna banka, ki naj bi denarnim zavodom odprla tekoči račun v višini 80 % portfelja

4 Komadinić, nav. delo, str. 28-29. Bajkić, nav. delo, str. 93-95.

5 Bajkić, nav. delo, str. 83.

6 Vladimir Pušenjak, "Ali je kmečki stan v naši državi prezadolžen?", Domoljub št. 36/1928, str. 565.

7 Bankarstvo št. 7/1928, str. 292-296.

8 Komadinić, nav. delo, str. 29.

9 Bajkić, nav. delo, str. 83.

kmečkih menic s 5 % obrestmi. Ta posojila bi denarni zavodi vrnili v sedmih letih. Ker je bilo splošno znano, da banka ne premore toliko denarja, je Timotijević predlagal, naj manjkajoča sredstva zbere z zadolževanjem v tujini in pri Narodni banki ter z izdajo lastnih obveznic, seveda z državnim jamstvom.

Po tako izvršeni razdolžitvi bi še zmeraj obstajala možnost, da kmetje ponovno pridejo v roke oderuhov. Da bi to preprečili, je predlog predvideval nadaljne zadolževanje kmetov samo pri pooblaščenih ustanovah, ki bi smele zaračunavati največ 14 % obresti. Sistemsko pa naj bi nadaljne zadolževanje rešili z ustanovitvijo fonda za kmetijski kredit pri Državni hipotekarni banki, v katerega naj bi se stekala od države dodeljena sredstva.¹⁰

Vsi trije predlogi so v javnosti, z izjemo kmetov, zlasti pa med strokovnjaki doživeli silovit odpor, saj so jih šteli za diletantske in razmeram popolnoma neustrezne, očitali so jim tudi demagogijo. Njihovo sprejetje naj bi v narodno gospodarskem pogledu povzročilo nepotrebno zmedo, pa tudi kmetom samim ne bi prineslo potrebnega olajšanja. Svetozar Stanković, tedanji kmetijski minister iz Radikalne stranke, je držal obljubo in tik pred poletjem leta 1928 sklical na posvet strokovnjake, ki so razpravljali o kmečkih dolgovih in o potrebi radikalnega ukrepanja za razdolžitve. Ti so soglasno ugotovili, da jugoslovanski kmetje niso prezadolženi in zato niso potrebni kakršnikoli izredni zakonski ukrepi, ki bi spreminjali pravne in kreditne odnose v državi in imeli zelo negativne učinke na druge gospodarske veje. Strinjali pa so se, da kmet nima veliko možnosti najemanja poceni dolgoročnih hipotekarnih posojil. Zato so vladi priporočali, naj več pozornosti posveti temu vprašanju, bodisi da finančno izdatneje podpre obstoječo Direkcijo za kmetijski kredit, česar do tedaj ni počela, bodisi da poišče kakšen drug način. Času in razmeram primerna ponudba poceni dolgoročnih posojil bi po njihovem mnenju zagotovo odpravila tudi oderuštvo, s katerim so imeli opravka predvsem v južnih predelih države.¹¹

Minister je takšno argumentacijo seveda sprejel, saj vlada ni čutila posebne potrebe za radikalno ukrepanje. Zlasti zato ne, ker kmečki dolgovi v tem času še niso dosegali obsega, ki bi ne samo pretil, temveč tudi dejansko povzročal velike gospodarske pretrese. Poleg tega je bila gospodarska situacija v celoti še relativno ugodna. Pomembno je bilo tudi mnenje uglednega profesorja Velimirja Bajkića, ki je trdil, da slaba žetev aktualizira problem kmečkih dolgov, dobra pa ga odpravi z dnevnega reda.¹² Dejansko je bil pridelek v letih 1927 in 1928 pičel zaradi močne in dolgotrajne suše, že naslednje leto pa prav izdaten, oziroma eden najboljših tako po kakovosti kot količini v vsem času obstoja prve jugoslovanske države. In res so že v letu 1928, zlasti pa 1929, utihnili vsi, ki so dotedaj glasno

10 Pušenjak, nav. delo, Domoljub 34/1928, str. 528-529; Komadinić, nav. delo, str. 29.

11 Pušenjak, nav. delo, Domoljub 36/1928, str. 565.

12 Bajkić, nav. delo, str. 28.

zahtevali razdolžitev kmetijstva. Vzrok ni bil samo v dobri žetvi, kakor bi komentiral Bajkić, temveč v zaostrenih političnih razmerah kot posledici znanih dogodkov v skupščini,¹³ ki so zanimanje javnosti za gospodarska vprašanja potisnili v drugi plan. Najpomembnejše je nato vplivala uveljavitev šestojanuarske diktature, ko so bile prepovedane stranke in politična zborovanja, na katerih se je prej, predvsem v Srbiji, glasno in silovito zahtevala razdolžitev kmetov.¹⁴ Vendar tudi diktatura ni mogla zatreti razpoloženja javnosti, zlasti na podeželju, ki je še naprej pričakovala razdolžitev, oziroma brisanje dela dolgov. Vsi navedeni zakonski projekti in pritisk javnosti pa vendarle niso ostali brez odziva. Država je v letu 1929 ustanovila Privilegirano agrarno banko, katere naloga je bila dolgoročno poceni kreditirati kmete.

Vsakršno misel na razdolževanje kmetov so ostro zavračali **bančniki**, ki so močno dvomili v prezadolženost kmetov. Menili so, da kmetje večinoma sproti poravnajo svoje obveznosti. Tistemu majhnemu delu prezadolženih pa ni potrebno posvečati nobene pozornosti, ker naj bi se zadolžili zaradi lenobe, slabega gospodarjenja in razsipnosti. Bančniki so svojo tezo o znosni zadolženosti kmetov dokazovali s podatki o vrednosti kmečke zemlje in inventarja. Ta naj bi v letu 1928 dosegal 70 milijard dinarjev, kmečki dolgovi pa niti dvajsetino kapitala v kmetijstvu. V prid tej tezi so govorile tudi kmečke vloge pri bankah, kreditnih združenjih in hranilnicah, ki so presegle njihove dolgove. Pri tem so "pozabili" povedati, da so za kmeta šteli vsakogar, ki je prebival na podeželju, četudi je dohodek ustvarjal v drugih dejavnostih in se ni ukvarjal s kmetijstvom.

Bančniki so menili, da moratorij in konverzija dolgov ne prideta v poštev, ker bi tako oškodovali vlagatelje, saj so banke njihov denar vložile v kmečka posojila. Vzrok zadolženosti kmetov so videli predvsem v premajhni donosnosti kmetijstva. Zato so predlagali ukrepe, ki naj bi omogočili intenziviranje kmetovanja in s tem dvig dohodkov, tako da bi kmetje lahko brez težav pokrivali vse svoje izdatke. Ko je v letu 1932 vendarle prišlo do moratorija in se je pričelo govoriti o konverziji kot dejstvu, so banke zastopale stališče, naj jo izvaja Privilegirana agrarna banka in naj se konvertirajo le dolgovi, ki so dosegali 30 do 60 % vrednosti kmetije. Nadalje naj bi se dolgovi odplačali v šestih letih z obrestmi, ki bi bile enake dvakratni eskontni stopnji Narodne banke. Privatni upniki pa naj bi dobili svoje terjatve v desetih letih s 7 % obrestmi. Izgube, ki bi nastale pri konverziji, naj bi pokrila država prek Agrarne banke s pravim denarjem in ne z nadomestnimi papirji, kot so obveznice ali boni, ker naj bi to imelo silovite inflacijske učinke.¹⁵

13 Politična kriza v državi se je silno zaostрила po atentatu na Stjepana Radića, vodjo najpomembnejše hrvaške stranke "Hrvatske seljačke stranke" (HSS).

14 Komadinić, nav. delo, str. 30.

15 Komadinić, nav. delo, str. 71-73; Bankarstvo št. 7/1928, str. 328-329; Nikola Vučo:

V zvezi s tem vprašanjem je z leti, zlasti v letu 1935, med bančniki in finančnimi strokovnjaki prišlo do razkola. Izoblikovale so se tri struje, ki so bile bolj ali manj pokrajinsko razdeljene. Seveda tudi te niso bile monolitne, temveč so poleg prevladujočega obstajala še drugačna mnenja. Zagrebški in vojvodinski denarni zavodi so zahtevali, naj država prevzame vse kmečke dolgove in izplača upnike v gotovini z državnimi bankovci (pravi denar!), ki bi jih izdala vlada in ne Narodna banka. Enako mnenje so delili tudi poslanci vladne večine v parlamentu. Tak način izplačila upnikov bi v državi zagotovo povzročil inflacijo. Državni denar se je tedaj običajno izdajal v obliki kovancev ali bankovcev za manjše zneske, ki so bili nujno potrebni za nemoten potek plačilnega prometa. Tak denar je v Jugoslaviji že krožil. Zato bi morala vlada oziroma država izdati samo državne bankovce za 100, 500 in 1.000 dinarjev, ki jih je že izdajala Narodna banka. Nujno bi morali določiti prisilni tečaj, ker bi v primeru neenake kupne moči med njimi prišlo do prevelikega nesorazmerja. Če pa bi bila vrednost in kupna moč obeh vrst bankovcev enaka, bi navsenazadnje bilo vseeno, ali jih izdaja nacionalna emisijska ustanova ali vlada, ker bi bil v obeh primerih zaradi odsotnosti realnega kritja rezultat enak, to je inflacija. Ravno zaradi inflacijskih učinkov so beograjski finančni krogi ostro nasprotovali taki konverziji in poudarjali potrebo po neinflacijskem reševanju kmečkih dolgov.

Slovenski finančni krogi so imeli bolj izdelano vizijo konverzije, izoblikovano po vzoru ukrepov v Nemčiji, Avstriji in ZDA. Izhajali so iz stališča, da je vzrok kmečke dolžniške krize padec kmetijskih cen, kar je znižalo dohodek kmetov. Zato je bilo nujno vzpostaviti prejšnjo vrednost dolgov z aktualno vrednostjo denarja. To bi storili z devalvacijo, ki bi dvignila nivo cen in s tem dohodek kmetov, kar bi jim omogočilo redno servisiranje dela dolgov. Preostali odpisani del dolgov bi upnikom nadoknadila država iz razlike, ki bi nastala z valorizacijo zlate in valutne podlage dinarja. Če bi dinar devalvirali za 40 %, bi v državi poleg višjih cen dobili še 800 milijonov dinarjev, ki bi jih država porabila za odplačilo kmečkih dolgov pri denarnih zavodih. Ta denar bi se verjetno kaj kmalu ponovno pojavil na tržišču in iskal kratkoročne aranžmaje. Država bi morala nato izdati kratkoročno izplačljive bone, da bi ta višek sredstev absorbirala, ker bi v nasprotnem primeru imel inflacijske učinke. S prodajo bonov dobljeni denar bi ponovno uporabili za izplačilo kmečkih dolgov. Tako bi postopoma izplačali vse upnike brez bistvenega povečanja denarne mase v obtoku. Država bi tako prevzela vse kmečke dolgove in upnike rešila likvidnostnih težav.¹⁶ Vsekakor je bil to eleganten način, da bi ob minimalni inflaciji izvedli z narodnogospodarskega vidika zelo pomembno dejanje, ko bi na eni strani sanirali denarne zavode, na drugi pa olajšali bremena zadolženih kmetov.

Agrarna kriza u Jugoslaviji, Beograd, 1968, str. 112, 202.

16 Bilten PAB št. 1/1936, str.

Glavna zadružna zveza (Glavni zadružni savez), kot centralna zadružna organizacija v državi, je že od vsega začetka kazala negativen odnos do kmečke zaščitne zakonodaje, najbolj izrazito pa od tistega trenutka dalje, ko zadružne terjatve niso bile več med izvzetimi od moratorijskih določil. Zveza je zahtevala ustanovitev centralne zadružne banke, ki naj bi v bodoče kreditirala kmetijstvo. S tem naj bi nadomestili kapital, ki je ostal zamrznjen v kmečkih posojilih. Novosadska Zveza srbskih kmečkih zadrug je od vlade in skupščine zahtevala uzakonitev pravice kmetov do prisilne poravnave z upniki, znižanje obrestne mere in podaljšanje odplačilnih rokov. Zadružniki te zveze so terjali tudi makroekonomске ukrepe, s katerimi naj bi uskladili razmerje med industrijskimi in kmetijskimi cenami ter prilagodili davčno politiko razmeram v kmetijstvu.

V letu 1934 so jugoslovanski zadružniki, sprijaznjeni z moratorijem, prek Glavne zadružne zveze zahtevali takojšnje sprejetje konsistentnega zakona o zaščiti kmetov in reguliranju kmečkih dolgov, da bi rešili težak položaj zadolženih kmetov in kmetijstva ter nasploh institucij, povezanih s tem. Pri tem so poudarili nujnost učinkovite zaščite kmeta, ki naj bi ohranila oziroma povečala kreditno sposobnost kmečkega prebivalstva v državi. Zahtevali so tudi uskladitev obrestne mere s plačilno sposobnostjo kmetov in donosnostjo kmetijske proizvodnje. Zaradi specifične sestave članstva, predvsem kmetov, med katerimi so bili mnogi dolžniki, in zaradi svoje vloge v kmetijstvu so zadruge zase terjale privilegiran položaj. Tako naj bi zakon njihove terjatve izvzel iz moratorija, oziroma naj bi jih reguliral poseben zakon.¹⁷ Ta zahteva je bila nerealna, čeprav je moratorij nedvomno najbolj prizadel ravno njih, ker vlada ni videla utemeljenega razloga, da se sanacija kmečkega kreditnega zadružništva ne bi reševala istočasno in enakovredno s sanacijo drugih denarnih zavodov.

Leto dni kasneje so zadružniki na konferenci zadružnih zvez v Zagrebu sprejeli posebno resolucijo glede razdolževanja kmetov. V uvodu so ugotavljali, da dotedanji način pristopa k temu vprašanju ni prinesel pozitivnih rezultatov, da niso bili zadovoljni niti upniki niti dolžniki. Nasprotno, zaščitna zakonodaja je izničila kreditno sposobnost kmetov, demoralizirala vestne dolžnike, denarne zavode pahnila v nelikvidnost in vzpodbudila nezaupanje vlagateljev v njihovo delo. Poleg tega je začasni značaj ukrepov vnesel v gospodarsko življenje negotovost in zmedo. Zato so terjali takojšnjo in definitivno razdolžitev kmetov.

Ta predlog je vseboval konverzijo in je bil eden tistih, ki bi v primeru urničitve imeli močan inflacijski učinek. Vse kmečke dolgove, nastale do 20. aprila 1932, naj bi prevzela od države določena ustanova in izplačala dotedanje upnike s posebnim, od države izdanim, denarjem. Privatnih upnikov ne bi izplačali v denarju, temveč z 2 % obveznicami, ki bi se amortizirale v petih letih. Kot kritje novega denarja in obveznic bi služile intabulacije na kmetijah, katerih lastniki bi želeli konvertirati dolg. Kmetje bi dolgove odplačali v 25 letnih anuitetah z 2 %

---

¹⁷ Komadinič, nav. delo, str. 74-75.

obrestmi. Konverzijo dolgov bi izvajala sodišča ob prisotnosti predstavnikov upnikov in dolžnikov. Tudi sami predlagatelji so se zavedali, da bi s tako konverzijo prišlo do inflacije, ki pa naj bi bila obvladljiva. Dotok novega denarja bi poživil gospodarsko aktivnost v državi in cene v kmetijstvu bi hitro rastle. Da bi preprečili dvig industrijskih cen, bi nujno morali znižati zaščitne carine, kakršne ustrezajo kmetijstvu.¹⁸

Splošna kmetijska združenja se do kmečkih dolgov niso opredeljevala. Izjemi sta bili le združenji iz Vojvodine in Slovenije, kar je Komadinić razlagal s prevlado velikih kmetov v obeh združenjih. Terjali sta individualno obravnavo odnosov med dolžnikom in upnikom ter poravnavo, ki naj bi jo izvajalo sodišče sporazumno z obema stranema. V primeru nesporazuma naj bi sodišče določilo samo višino dolga, obresti, rok in način odplačevanja dolga. Dolžnost države bi bila, da pokrije vse izgube upnikov in prevzame vse kmečke dolgove. Seveda bi morala upnike tudi izplačati, tako da bi v ta namen izdala posebne bankovce. To je dobesedno isto, za kar so se zavzemali vojvodinski in zagrebški finančni strokovnjaki, in kar smo že označili za inflacijsko pot likvidacije kmečkih dolgov. Strokovna kmetijska združenja, ki so jih sestavljali državni uradniki in posamezni zadružni predstavniki, so si razdolžitev predstavljala tako, da bi kratkoročne kredite spremenili v dolgoročne z nižano obrestno mero. Za prezadolžene bi bilo obvezno prisilno pobotanje, pri čemer bi morali upoštevati dolžnikovo plačilno sposobnost. Možnost črtanja dela dolgov so predvideli le v primerih izjemno visoke zadolženosti.¹⁹

Zanimivo je, da **trgovci** niso čutili potrebe po opredeljevanju do kmečkih dolgov, čeprav so med privatnimi upniki predstavljali znaten delež. Trgovska združenja torej niso sodelovala in se opredeljevala v razpravah o tem. Komadinić je bil prepričan, da je temu vzrok prevlada grosistov v trgovskih združenjih, ki niso imeli neposrednega stika s kmeti. Ko pa so zašli v težave tudi prodajalci blaga na drobno in niso več zmogli plačevati dobavljenega blaga, so tudi trgovske zbornice začutile potrebo po opredelitvi svojih zahtev. Tako je predsednik državne trgovske zbornice izjavil, da bi se kmečki dolgovi morali odplačati v dvajsetih letih z 10 % obrestmi. Milan Komadinić je v komentarju te izjave zapisal, da so bili trgovci celo v primerjavi z razvpitimi bančniki okrutnejši upniki in brez občutka za socialno stisko podeželja. Očitno pa je, da so se trgovci na debelo bali brisanja dela kmečkih dolgov, ker bi se enako lahko zgodilo tudi z njihovimi terjatvami pri podeželskih trgovcih.²⁰

18 Kmetiski list, 21.8.1935.

19 Komadinić, nav. delo, str. 75.

20 Nav. delo, str 75-76.

V **industriji**, ki razen redkih izjem ni imela neposrednega stika s kmeti, o kmečkih dolgovih niso razpravljali. Predstavniki njihove zbornice so le načelno poudarjali, da je nujna solidarnost vseh gospodarskih panog, ker obstaja organska povezanost med kmetijstvom, industrijo in trgovino. Menili so, da je to vprašanje potrebno čimprej rešiti v splošno zadovoljstvo, ker dolgovi hromijo celotno gospodarsko aktivnost v državi. Takemu prepričanju so ostali zvesti celotno obdobje krize.²¹

Kljub različnosti predstavljenih stališč in projektov lahko ugotovimo, da so se vsi bolj ali manj ujemali v zahtevi, naj se dolgovi spremenijo v dolgoročne, naj jih prevzame država in izplača upnike v celoti ali le deloma ter tako izvrši sanacijo denarnih zavodov. Razlike med stališči so nastopale torej le pri načinu izvedbe in v stopnji olajšav, ki jih je potrebno nuditi kmetom.

3. *V objemu moratorija*

Pokazali smo, kako močno je bila razdeljena jugoslovanska javnost pri obravnavi kmečkih dolgov in pod kakšnim političnim pritiskom je bila vlada pri sprejemanju zaščitne zakonodaje. Z začetkom tridesetih let so kmetijske cene močno padle, posledično pa tudi dohodek kmetov, ki enostavno niso zmogli več plačevati starih dolgov, nastalih v razmerah, bolj naklonjenih kmetijstvu. Novih posojil niso več mogli dobiti, ker je zaradi cen padla tudi rentabilnost proizvodnje in s tem tudi vrednost zemljišč. Ravno zemljišča pa so bila edino trdno jamstvo, ki so ga kmetje lahko ponudili za posojilo. Istočasno so zašli v krizo tudi denarni zavodi, ki so omejili izplačila vlog, tako da so v bankah, hranilnicah in zadrugah ostali zamrznjeni še tisti prihranki, ki bi kmetom vsaj kratkoročno lahko pomagali premostiti nastale težave. Izkazalo se je, da bi upniki lahko izterjali kmečke dolgove le z množičnimi prisilnimi dražbami, kar pa ni bilo primerno zaradi gospodarskih in zlasti ne socialnih ter političnih posledic. Zato je bila državna intervencija nujna, čeprav vlada dejansko tedaj še ni poznala stvarnega obsega zadolžitve kmetov.

Po dolгих razpravah in omahovanju je vlada, po zgledu drugih držav in na pritisk javnosti, vendarle dala sredi marca 1932. leta v skupščinsko razpravo predlog "Zakona o zaščiti kmetov", ki je bil že čez en mesec sprejet²² in je pričel

21 Nav. delo, str. 73.

22 Zakon o zaščiti kmetov in uveljavitvi poedinih predpisov zakona o izvršbi in zavarovanju

veljati istočasno s podobnimi zakoni v Bolgariji in Romuniji. S tem je proglasila moratorij za kmečke dolgove, ki so nastali do 20. aprila. Ustavili in preložili so tudi vse prisilne dražbe kmečkih premičnin in nepremičnin, ki so že bile v postopku, eventuelne nove pa prepovedali za dobo pol leta. Prav tako so prepovedali vse prisilne uprave in odvzeme premičnin, ki bi bile izvedene zaradi izvršbe ali zavarovanja terjatev. Določila zakona so se nanašala tudi na poroke zadolženih kmetov, da so tako preprečili izterjavo dolgov prek porokov.

Kakor v drugih državah, so tudi v Jugoslaviji morali definirati status kmeta. Določili so, da je kmet vsakdo, ki je obdeloval zemljo sam ali s svojo družino, če je njegov obdavčen dohodek izviral predvsem iz kmetijstva in če njegova kmetija ni presejala 75 ha za obdelovanje primernih zemljišč (njive, sadovnjaki, vinogradi in travniki). Prav tako so status kmeta priznali vsem, ki so zaradi bolezni ali pomanjkanja delovnih moči na kmetiji najemali delavce. Potrdila o statusu kmeta so na zahtevo zadolženega ali sodišča izdajale občine, v primeru nesporazumov pa je odločalo sodišče.

Že prej smo videli, da so obresti v nekaterih predelih dosegale oderuške stopnje. Zato je vlada maksimirala obresti na 6 % in vsako prekoračitev proglasila za neveljavno. Vendar je dovolila izjemo, če sta se upnik in dolžnik dogovorila o odlogu plačil, ne da bi dolžnik nosil kakršne koli stroške za to, pa tudi v tem primeru obresti niso smele presegati 10 % ne glede na prej dogovorjene obresti. Ker se je dostikrat dogajalo, da je bila obrestna mera sicer nizka, a je bil dolžnik obvezan plačevati še razne druge, običajno naturalne, dajatve upniku, so z zakonom naložili, da morajo upniki v maksimirane obresti všteti tudi postranske dajatve.

Zakon je zaščitil tudi denarne zavode, ki bi v času moratorija zašli v težave zaradi motenih kreditnih odnosov in povečanega dviga hranilnih vlog. Za vsak tak primer je lahko ministrski svet izdal posebno uredbo, s katero so določili daljše roke za izplačilo hranilnih vlog in drugih terjatev. Zakon vseh denarnih zavodov ni obravnaval enako, saj so iz določil izvzeli terjatve Narodne, Privilegirane agrarne in Državne hipotekarne banke ter kreditnih zadrug. Omenjeni zavodi so svoje terjatve lahko nemoteno izterjevali brez vsake omejitve kakor dotlej. Enako je veljalo tudi za javne terjatve (davki,...).²³

Moratorij za kmečke dolgove naj bi veljal samo pol leta. V tem času naj bi vlada ugotovila dejanski obseg zadolženosti in predlagala ustrezne ukrepe. Vendar moramo ugotoviti, da je moratorij položaj kmetov samo trenutno olajšal. Vučo je zapisal, da je zakonodajalec storil napako, ker je linearno zaščitil vse kmete, tako zadolžene kot nezadolžene, ne glede na sposobnost ali željo plačevati dolgove. V ekonomskem pogledu je moratorij kmetom samo škodoval, ker je izničil še tisto malo zaupanja v njihovo plačilno sposobnost, ki je bila že pred tem krepko omajana zaradi drastičnega padca kmetijskih cen in s tem donosnosti

---

in zakona o podaljšanju njegove veljavnosti, Službeni list kraljevske banske uprave za Dravsko banovino št. 33/1932, str. 653-655 (odslej Sl. list...).

23 Ravno tam; Mateja Maček, "Urejanje kmečkih dolgov v stari Jugoslaviji", Zgodovinski časopis št. 3/1989, str. 420-423.

produkcije, posledično pa je znižal tudi vrednost zemlje, njihovega temeljnega jamstva. Kmetu je bilo poslej skorajda onemogočeno najeti tudi najmanjši kredit za najnujnejše potrebe, kar je razumljivo, saj je vladalo veliko pomanjkanje denarja in so kreditodajalci raje vlagali denar v zanesljivejše in donosnejše aranžmaje. Zaradi sprejetih ukrepov je v državi vladalo splošno nezadovoljstvo. Kmetje so oporekali pomanjkanju kreditov, upniki pa prepovedi prisilne izterjave dolgov, ki naj bi slabila poslovno moralo dolžnikov. Denarni zavodi so obenem z zadovoljstvom poudarjali možnost odloga izplačila hranilnih vlog in drugih terjatev svojih upnikov. Poleg tega se je v času polletnega moratorija še naprej slabšal položaj kmetov zaradi padanja cen, ki so se samo od aprila do decembra znižale za slabo osmino. Istočasno pa so industrijske cene poskočile za slabo dvajsetino, kar je škarje cen še bolj razprlo v škodo kmetijstva.²⁴ Zakon ni mogel zadovoljiti nikogar, ker je vsakemu dal nekaj, problema kmečkih dolgov in vprašanja likvidnosti denarnih zavodov pa dolgoročno ni razrešil.

V skladu z dano obljubo je vlada pooblastila Privilegirano agrarno banko, naj izvede anketo o kmečkih dolgovih. Izvajali so jo poleti 1932. leta, podatke pa so obdelovali precej počasi. Tako so bili šele na začetku oktobra znani prvi podatki za 88 % občin v državi. Kmetijski minister je aprila pogojeval novi zakon o konverziji kmečkih dolgov z rezultati ankete o obsegu in strukturi dolgov. V čakanju na te rezultate se je počasi iztekal tudi polletni rok veljavnosti aprilskega zakona. Zato je vlada predlagala podaljšanje omenjenega zakona za nedoločen čas, vendar se je skupščinski odbor za zakonodajo temu uprl in zahteval le dvomesečno podaljšanje, na kar je vlada tudi pristala. Poleg tega so v odboru predlogu zakona dodali amandma, ki je določal, da se obresti nad zakonsko določeno višino, izterjane po 20. aprilu, enostavno odštejejo od glavnice. Vlada je tako dopolnjen predlog zakona poslala skupščini. Tam se je spet razvila burna razprava, v kateri so vladi očitali, da je izneverila pričakovanja poslancev, upnikov in dolžnikov, saj je kmetijski minister Demetrović še aprila obljubljal predložitev zakona o konverziji po izteku šestmesečnega roka. Poslanci so se hitro omehčali, ko jih je nagovoril Demetrović. Ta je ocenil, da ni mogoče razpravljati o konverziji, vse dokler niso znani vsi elementi dolžniške krize. Zagotovil jim je, da vlada že pripravlja osnutek zakona o konverziji, ki naj bi bil izdelan v dveh mesecih. Poslanci so njegovo utemeljitev, začuda glede na začetno razburjenje, sprejeli z razumevanjem²⁵ in zakon o podaljšanju moratorija²⁶ je bil nato brez težav izglasovan.

24 Vučo, nav. delo, str. 204-205.

25 Stenografske beležke Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, knjiga 6/1932, seja z dne 17. oktobra 1932, str. 37-55.

26 Zakon o podaljšanju veljavnosti zakona o zaščiti kmetov in uveljavitvi poedinih predpisov zakona o izvršbi in zavarovanju, Sl. list št. 85/1932, str. 1125.

Čez dva meseca, se je izkazalo, da je kmetijski minister ponovno "snel dan besedo", saj je 12. decembra v parlamentu vnovič predlagal podaljšanje moratorija, a to pot za nedoločen čas. Zakon je bil kljub razburjenju poslancev sprejet z dvema pomembnima novitetama. K aprilskemu zakonu so namreč dodali dopolnilo, ki je odredilo moratorij tudi za terjatve Privilegirane agrarne in Državne hipotekarne banke ter kreditnih zadrug; izvzete so tako ostale le terjatve države in Narodne banke. Razlogov za zadnjo odločitev kmetijski minister Demetrovič ni pojasnil, tako da lahko o motivih samo ugibamo. Po vsej verjetnosti so omenjene institucije izneverile pričakovanja vlade o obzirem ravnanju z dolžniki, ali pa je vlada to storila na pritisk drugih finančnih institucij. Obenem pa so poslanci z enim od členov dali ministrskemu svetu pravico izdajati uredbe z zakonsko močjo in veljavnostjo do največ enega leta. Z uredbami, ki bi bile veljavne takoj po izdaji, bi vlada skupščino predhodno le seznanila. Zakon je pričel veljati z 20. decembrom, ko je bil objavljen v uradnem listu.²⁷

S podaljšanjem moratorija se je zahtevana konverzija kmečkih dolgov pomaknila v megleno prihodnost, to je v čas sprejema novega celovitega zakona o zaščiti kmetov in ureditvi kreditnih razmer. Raztegnitev moratorija tudi na terjatve do tedaj privilegiranih institucij ni povzročila velikega odmeva, razen v primeru Privilegirane agrarne banke. Njeni predstavniki, ki so do decembra zakon o zaščiti kmetov hvalili kot konsistenten in razmeram primeren, so naenkrat spremenili svoje mnenje. Poslej so trdili, da ne ustreza niti upnikom niti dolžnikom, škodljivo pa naj bi vplival tudi na gospodarstvo v celoti.²⁸ Nasprotno so združni krogi v Sloveniji spremembo položaja mirno sprejeli in ugotovili, da so sedaj izenačeni z vsemi upniki, katerim je bila zaukazana ustavitev vseh prisilnih dražbenih postopkov in prepoved novih.²⁹

Vlada je pravico do izdajanja uredb izkoristila že čez dobrega pol leta, ko je v avgustu 1933 nekoliko dopolnila zakon o zaščiti kmetov.³⁰ Z uredbo so iz kmečke zaščite izvzeli dolgove, ki so izviral iz nakupovanja zemlje in kjer je bila kupnina ali njen večji del dogovorjena v določeni količini kmetijskih pridelkov. Še vedno pa je ostal zaščiten tisti del dolga, ki je bil dogovorjen v denarju. Določila te uredbe so uporabili le v primerih, ko so dolžnikovi dohodki omogočali odplačevanje v naturi, ne da bi bila prizadeta eksistenca dolžnika in njegove družine. Seveda je bil bistven pogoj tudi nadaljna dolžnikova sposobnost po-

27 Zakon o podaljšanju veljavnosti zakona o zaščiti kmetov in uveljavitvi poedinih predpisov zakona o izvršbi in zavarovanju, Sl. list št. 104/1932, str. 1269-1270.

28 Vučo, nav. delo, str. 205.

29 Zadržni vestnik št. 12/1932, str. 183.

30 Uredba o dopolnitvah in izpremembah zakona o zaščiti kmetov in uveljavitvi poedinih predpisov zakona o izvršbi in zavarovanju, Sl. list št. 72/1933, str. 871.

ravnovati obveznosti do države v obliki davkov. Ta dopolnitev je bila za slovenske razmere brezpredmetna, ker so se tovrstni nakupi opravljali z denarjem.³¹

Vsi dotedaj sprejeti ukrepi so le malo zalegli. Gospodarska situacija, zlasti v kmetijstvu, kjer so v septembru 1933. leta zabeležili najnižji nivo cen v obdobju krize,³² je bila iz dneva v dan slabša. Zato je bila vlada prisiljena odločneje ukrepati in ponuditi celovit načrt sanacije gospodarstva. To je storila v novembru leta 1933 z izdajo petih uredb, s katerimi je želela stabilizirati, če že ne izboljšati, obupne razmere v državi. Tako je izdala uredbe o "zaščiti kmetov, o izvajanju javnih del, o zaščiti denarnih zavodov in njihovih upnikov, o zaščiti kreditnih zadrug in njihovih zvez ter uredbo o maksimiranju obresti".³³ S slednjo, ki ni bila namenjena kmetom, temveč drugim gospodarskim subjektom, so določili, da obresti pri novo odobrenih posojilih ne smejo presegati eskontne stopnje Narodne banke za več kot 5 %. Obresti na hranilne vloge so morale biti za odstotek nižje od eskontne stopnje omenjene banke. Te obresti so bile obvezne za vse denarne zavode in privatne osebe.

Moratorij je povzročil vsem upnikom veliko težav. Državni organi so bili posebej dovzetni za likvidnostne težave denarnih zavodov in kreditnih zadrug. Po uredbi so imeli le-ti pravico prositi ministrstvo za trgovino in industrijo oziroma kmetijsko ministrstvo, za preložitve izplačil, sanacijo ali izven stečajno likvidacijo, če niso zmogli sproti poravnati obveznosti do vlagateljev. Ministrstvu sta na podlagi odplačilnih načrtov zaščito odobraval največ za dobo petih let. Po odobritvi sta glede na lastno presojo lahko poslali v omenjene institucije tudi komisarje, ki so nadzirali ali prevzeli upravljanje zaščitenih denarnih zavodov in zadrug.³⁴ Slovenske kreditne zadruge so se takšne zaščite precej posluževale. Tako je do leta 1936 kar 136 članic Zadružne zveze, vključno s centralo, uveljavilo pravico do odloga izplačil.³⁵ V naslednjem letu je temu zgledu sledila konkurenčna Zveza slovenskih zadrug, ki si je tudi pridobila zaščito, kot pred tem že približno 100 njenih članic.³⁶

Z "Uredbo o zaščiti kmetov" z dne 23. novembra 1933³⁷ so se končno uredničile Demetrovičeve obljube o zakonskem urejanju konverzije kmečkih dolgov, le da on ni bil več kmetijski minister, temveč je to funkcijo opravljal kar predsednik vlade Milan Srškić. Tako je jugoslovanska zakonodaja prešla iz prve

31 Zadružni vestnik št. 8-9/1933, str. 130.

32 Vučo, nav. delo, str. 205.

33 Sl. list št. 97,99,100/1933, str. 1125-1128, 1137-1139, 1145-1154.

34 Sl. list št. 100/1933, str. 1145-1154.

35 Narodni gospodar št. 6 in 10/1936, str. 81 in 153.

36 AS, "Zveza slovenskih zadrug", neurejeno, Zapisnik seje načelstva z dne 5. septembra 1937 (odslej AS, ZSZ).

37 Sl. list št. 97/1933, str. 1125-1128.

etape, ko so varovali zadolžene kmete pred prisilnimi izterjavami, v drugo etapo, za katero je značilno, da država poslej ščiti samo prezadolžene kmete in določi dolgoročni način odplačevanja dolgov.

Nova uredba je ponovno definirala kmete, na katere se nanašajo določila. Plačevanju dolgov, nastalih pred 20. aprilom, so bili zavezani le kmetje in osebe, ki so imele v času zadolžitve status kmeta. Definicijo kmeta so sedaj razširili, saj so si tak status pridobili tudi tisti, ki so sami ali s svojo družino obdelovali najeta ali tuja zemljišča. Seveda je moralo biti kmetijstvo njihov glavni poklic, čeprav so del dohodka ustvarjali s postranskim delom. To določilo je imelo velik pomen za Slovenijo, saj so tudi kajzarji, bajtarji in viničarji pridobili status zaščitenege kmeta, ki ga do tedaj niso imeli.

Najpomembnejša novost, ki jo je prinesla uredba, je bila določitev načina odplačevanja dolgov v dvanajstih letih po posebnem odplačilnem načrtu. Pri odplačevanju so ločili dolgove pri privatnih upnikih in pri denarnih zavodih: pri prvih so bile maksimirane obrestne mere 3,54 %, pri drugih pa so določili 6,02 % obresti. obroki so bili na začetku odplačevanja majhni in so se z leti povečevali. Vlada je pač računala, da krizne razmere ne morejo trajati v nedogled in da bo v nekaj letih prišlo do izboljšanja. Prvi obrok je zapadel v plačilo takoj, plačan pa je moral biti najkasneje do 15. novembra 1934. leta. Preostale obroke naj bi kmetje plačali vsako leto najkasneje do tega datuma. Tistemu, ki tri leta zapovrstjo ne bi plačal obrokov, je pretila izguba zaščite in bi upniki lahko izterjali dolgove po prisilni poti. Tistim, ki bi uspeli dolg odplačati predčasno, so za vsak obrok priznali 2 % znižanje preostanka dolga.

Kmetje, ki so imeli manj kot 1.200 dinarjev dolga, naj bi ga odplačali v treh enakih letnih obrokih od 23. novembra 1933 dalje. Upniki so v takih primerih smeli zaračunati največ 7 % obresti in v to vsoto všteti vse stranske dajatve. Zadolženi kmet je lahko ta triletni rok podaljshal na pet let, če je dokazal, da ima več dolgov po 1.200 dinarjev, pri čemer skupna vsota ni smela presežati 3.600 dinarjev. Tudi takim kmetom so priznali pravico do znižanja dolga v primeru predčasnega odplačevanja.

Tudi ta uredba je odložila vse prisilne prodaje premoženja zadolženih kmetov, razen privilegiranih terjatev, za prva tri leta odplačevanja dolgov. Načrtovali so tudi projekt sanacije denarnih zavodov, ki pa je bil še precej nedodelan. Terjatve denarnih zavodov do kmetov naj bi imele prednost pri reeskontiranju ali lombardiranju v vseh državnih in privilegiranih finančnih ustanovah po običajnih pogojih do polovice vrednosti terjatve. Vlada se je zavezala priskrbeti potrebni denar v sporazumu z omenjenimi institucijami.³⁸

---

38 Maček, nav. delo, str. 423-425.

Opisani način odplačevanja dolgov ni bil realno zastavljen, saj kmetje niso zmogli plačati niti prvih relativno nizkih obrokov. Vzrok temu je bila nespremenjena plačilna sposobnost kmetov, ker se gospodarska situacija ni popravila. Poljedelske cene so bile v letu 1934 le za 0,2 % višje kot v predhodnem letu, ko so dosegle najnižji nivo v letih krize, živinorejske pa so se celo znižale. Tako zaostrene razmere so vlado prisilile, da je opustila predpisani odplačilni načrt in z "Uredbo o zaščiti kmetov" z dne 27. avgusta 1934³⁹ pripravila novega. Sicer je bila nova uredba pretežno nespremenjena, večinoma je imela celo enako besedilo. Spremembe, ki jih je prinašala, so bile v glavnem v korist upnikov.⁴⁰

Pomembna je bila določba, da je v sporih o statusu kmeta sedaj lahko odločalo sodišče, kar je resda podaljšalo čas dokončne odločbe, vendar so tako temeljiteje raziskali zahteve prizadetih strani. Najbistvenejša sprememba je nastopila pri odplačilnem načrtu. Z novim načrtom so znižali obresti pri denarnih zavodih na 6 %, pri privatnih upnikih pa na 3,5 %, odplačilni rok pa je bil še vedno dvanajstleten. Plačevanje so natančno predvideli z dvema odplačilnima načrtoma, A za denarne zavode in B za privatne upnike, iz katerih je bilo jasno razvidno, koliko mora plačati dolžnik v posameznih letih za vsakih 100 dinarjev dolga. Oba odplačilna načrta sta na začetku predvidevala majhne obroke, ki so se z leti povečevali, pač v skladu s pričakovanim izboljšanjem gospodarskih razmer. Rok za plačilo prve anuitete so zopet pomaknili za leto dni vnaprej, se pravi na 15. november 1935, vse kasnejše pa do istega datuma v naslednjih letih. Odplačevanja obresti uredba ni natančno določila, saj jih je bilo možno poravnati enkratno ali obročno, a najkasneje do srede novembra tekočega leta. Dopusčala je tudi možnost daljšega odplačevanja dolgov, če sta se upnik in dolžnik tako dogovorila, vendar obresti zato niso smele biti nič večje.

Odplačilna načrta sta bila vsekakor enostavnejša, obroki so zmerneje naraščali, kakor po uredbi iz novembra 1933, pa tudi samo izračunavanje je bilo lažje. Tako si je lahko vsak sam izračunal, koliko mora plačati. Uredba je odpravila ugodnosti pri predčasnem plačilu in bila mnogo strožja do dolžnika. Če dolžnik ne bi plačal anuitet v tridesetih dneh po dospelosti v plačilo, jih je upnik lahko izterjal po prisilni poti. Dolžnik, ki bi se mu to zgodilo tri leta zapored, bi izgubil pravico do zaščite.

Do sprememb je prišlo tudi pri obravnavi manjših kmečkih dolgov. Po prejšnji uredbi je bila spodnja meja 1.200 dinarjev, kar je bilo potrebno odplačati v treh, po novi uredbi v štirih enakih letnih obrokih s 6 % obrestmi. Če je seštevek takih dolgov presegal vsoto 2.000 dinarjev, je imel zadolženi kmet, kakor vsi ostali, pravico do dvanajstletnega odplačevanja.⁴¹

39 Sl. list št. 72/1934, str. 745-749.

40 Maček, nav. delo, str. 425.

41 Maček, nav. delo, str 425-428.

Že kmalu je vlada ugotovila, da tudi ta uredba, oziroma odplačilni načrt, ni usklajen z dejansko plačilno sposobnostjo kmetov, saj predpisane obresti niso imele realnega kritija v donosnosti kmetijstva. Zato je vlada že v začetku februarja 1935 izdala dopolnilno uredbo,⁴² s katero so znižali obrestno mero pri denarnih zavodih s 6 na 4,5 %, za druge upnike pa s 3,5 na en odstotek letno. Dolžnikom, ki so dotedaj že plačali višje obresti, naj bi razliko poračunali z znižanjem glavnice za isto vsoto. Pomembno je bilo določilo, ki je izvzetim institucijam ponovno priključilo še kmečke kreditne zadruga in Poštno hranilnico. Dopolnjevanj avgustovske uredbe iz leta 1934 s tem še ni bilo konec, saj je sredi junija izšla nova dopolnilna uredba,⁴³ s katero so dolžnikom, ki so izgubili zaščito ne glede na razlog, dali možnost ponovne pridobitve zaščite, če so do 1. septembra istega leta zamenjali ali obnovili zadolžnice.

Dober teden po izdaji te dopolnitve je vlada Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) pod predsedstvom Bogoljuba Jevtića padla, zamenjala pa jo je vlada Jugoslovanske radikalne skupnosti (JRZ) oziroma prva vlada Milana Stojadinovića, v kateri je resor kmetijstva vodil, že iz dvajsetih let znani, Svetozar Stanković. Nova vlada je bila v precepu, ker je javnost pričakovala, da bo dokončno uredila problem kmečkih dolgov. Prejšnje vlade Jugoslovanske nacionalne stranke namreč razen uvedbe moratorija in neprestanega spreminjanja uredb ravno v trenutkih, ko bi jih morale pričeti uresničevati, niso pustile za seboj kaj dosti oprijemljivega. Poleg tega so z dopolnilno uredbo v februarju 1935. leta znižali obrestno mero, ne da bi temu prilagodili tudi odplačilne načrte. Obenem se je naglo bližal rok, ko bi morali kmetje plačati prvo anuiteto. V sposobnost in voljo kmetov za plačilo, ki so zaradi različnih govoric in dotedanjih izkušenj pričakovali črtanje dela dolgov, pa je le redkokdo verjel. Verjetno se je vlada zato odločila, da izda novo uredbo, s katero je dopolnila tisto iz leta 1934, in tako pridobi leto dni časa za temeljito pripravo konverzije kmečkih dolgov, čeprav je že v letu 1935 obljubljala trajno rešitev.

Nova "Uredba o zaščiti kmetov" je izšla zadnjega dne septembra 1935. leta⁴⁴ in je bila le deloma spremenjena, saj je večino določil dobesedno povzemala iz prejšnje uredbe. Vendar je prinesla pomembno novost v možnosti znižanja dolga, saj se je pokazalo, da kmetje ne bodo zmogli nikdar v celoti plačati vseh dolgov. Znižanje so uveljavljali le tisti, katerih dolgovi, nastali pred 20. aprilom 1932, so presegali polovico vrednosti celotnega premoženja. Postopek so na prošnjo dolžnika, ki je moral predložiti verodostojne dokaze o vrednosti premoženja, vo-

---

42 Uredba o izpremembah in dopolnitvi Uredbe o zaščiti kmetov z dne 3. avgusta 1934, Sl. list št. 13/1935, str. 109.

43 Uredba o izpremembi člena 3. Uredbe o izpremembah in dopolnitvah uredbe o zaščiti kmetov z dne 3. avgusta 1934., izdane 2. februarja 1935., Sl. list št. 51/1935, str. 519.

44 Uredba o zaščiti kmetov z dne 30. septembra 1935, Sl. list št. 82/1935, str. 775-780.

dila sodišča. Če so s cenitvijo dognali, da dolgovi presegajo z zakonom določeno mejo, je sodišče izdalo odločbo, s katero so znižali oziroma izenačili dolg s polovico vrednosti kmetovega imetja. S tem so bili oškodovani upniki, ki jim je vlada obljubila "pravično povračilo", če dolgovi niso presegali 80 % vrednosti dolžnikovega premoženja, kar naj bi natančno uredil poseben zakon. To je pomenilo, da bi morali upniki odpisati v svoje breme tisti del dolgov, ki so presegali 80 % vrednosti dolžnikovega imetja. Pomemben je bil tudi odstavek, da se pri zniževanju dolgov obdrži vrstni red intabulacij, s čimer so želeli vsaj deloma zadovoljiti oziroma potolažiti upnike.

Druga olajšava, ki jo je prinesla uredba, je bila možnost poravnave. Zahtevali so jo lahko tisti kmetje, katerih dolgovi so presegali petino vrednosti njihovega premoženja. Dolžnik, ki ni zmozel vračanja po odplačilnih načrtih, je imel pravico uveljavljati podaljšanje odplačevanja in dodatno znižanje obresti. V takem primeru je moralo sodišče doseči poravnavo z odstopom dela imovine, znižanjem dolga ali obrestne mere, podaljšanjem plačilnih rokov, ali kako drugače v soglasju z vsemi upniki. V primeru nesporazumov oziroma nestrinjanja upnikov s poravnavo, je smelo sodišče samostojno odločati, vendar ni smelo podaljšati odplačilnega roka na več kot 25 let in znižati obrestne mere na manj kot 2 %. To olajšavo so lahko zahtevali tudi tisti kmetje, ki jim je sodišče predhodno že izenačilo dolgove z vrednostjo polovice njihovega imetja.⁴⁵

V skladu s spremenjeno oziroma znižano obrestno mero je bilo treba izdelati tudi nove odplačilne načrte. Kakor so pri obrestni meri ločili denarne zavode in druge upnike, so to upoštevali tudi pri izdelavi odplačilnih načrtov za 100 dinarjev dolga.⁴⁶ V primerjavi s prejšnjimi odplačilnimi načrti so morali sedaj kmetje denarnim zavodom plačati precej manj, če pa upoštevamo še možnost znižanja dolga, so se njihova bremena znatno znižala. Kot prejšnji je tudi ta načrt ohranil enak princip odplačevanja. V prvih letih naj bi kmetje plačevali majhne anuitete, v katerih so prevladovale obresti. V kasnejših letih naj bi se anuitete zvišale, z njimi pa bi tudi skladno rasel delež odplačanega dolga. Rok za plačilo prve anuitete je zapadel 15. novembra naslednje leto. Enak način odplačevanja so predvideli tudi za dolgove pri drugih upnikih, največkrat privatnikih, le da je bila obrestna mera 1 %.

Tudi ta uredba je predvidevala ostre sankcije za zamudnike ali neplačilo obrov. Enomesečna zamuda naj bi upniku omogočila sodno izterjavo dolga, z neplačevanjem treh zaporednih anuitet pa bi kmet izgubil zaščito in bil prepuščen upniku. Vlada, ki očitno tudi sama ni verjela v ustreznost odplačilnih načrtov in plačilno sposobnost kmetov, je že aprila 1936 izdala uredbo,⁴⁷ s katero je do 1. oktobra istega leta odložila vse prisilne izterjave dolgov in neplačanih obresti iz prejšnjih let, ki bi jih kmetje morali plačati po predhodnih uredbah, a jih niso. S

45 Maček, nav. delo, str. 429-430.

46 Uredba o zaščiti kmetov, Sl. list št. 82/1935, str. 776.

47 Uredba o odložitvi izvršb za knetske dolgove, Sl. list št. 36/1936, str. 379.

tem je vlada dejansko odpravila veljavnost uredbe iz leta 1935 in odkrito potrdila začasnost veljavne uredbe in odplačilnih načrtov. Vsem je bilo jasno, da bo z iztekom enoletne veljavnosti septembrske uredbe iz prejšnjega leta nujno izdati novo uredbo, ki naj bi vprašanje kmečkih dolgov končno odpravila z dnevnega reda.

4. Končno pričetek razdolževanja

V času moratorija, ki je v Jugoslaviji trajal kar štiri leta in pol, je v državi nastala velika negotovost, saj nihče ni vedel, kaj lahko dolgoročno pričakuje. Kmetje dolgov niso plačevali ali pa v zelo majhni meri. Z izboljševanjem gospodarskih razmer je bilo treba prekiniti negotovost in sanirati denarne zavode, katerih likvidnost je bila predpogoj za gospodarsko stabilizacijo in rast oziroma nov konjunktorni cikel. Nelikvidnost so občutili tudi kmetje, ker je bilo na trgu zelo malo njim dostopnih posojil. Čas od uvedbe moratorija do konverzije kmečkih dolgov je bil v Jugoslaviji bistveno daljši kot v drugih vzhodnoevropskih državah. Zakaj je bilo tako, čeprav so bili v tujini že podani vzorci in znani so bili tudi domači predlogi iz konca dvajsetih let, ki bi jih bilo potrebno le prilagoditi jugoslovanski stvarnosti, je težko odgovoriti. Možno je, da delno drži zelo ostra Vučkovičeva ocena vlad v času krize (vlade JNS), ki naj enostavno ne bi imele nikakršnega koncepta razvoja države zaradi birokratskega načina dela in razmišljanja, neiznajdljivosti, slabe informiranosti in popolne nesamostojnosti.⁴⁸ Vendar moramo navesti tudi zelo močan pritisk upnikov, predvsem vplivnih bančnih krogov, ki so dolgo časa zavračali kakršnokoli misel na odpis dela dolgov in ovirali delo vlad.

Končno so jugoslovanski dolžniki in upniki dočakali september leta 1936, ko se je začela tretja etapa reševanja kmečkih dolgov. Zanj je značilno, da se spremenijo dolžniško upniška razmerja (konverzija!) in da se izvaja predvsem v korist upnikov (izboljšanje likvidnosti!), ne pa dolžnikov, za katere bi morale biti poskrbljene že v drugi fazi. Vlada je morala narediti kompromis in z "Uredbo o likvidaciji kmečkih dolgov"⁴⁹ celovito urediti položaj dolžnikov kot tudi upnikov. Že ime uredbe je govorilo, da so to pot mislili na trajno rešitev in ne kot do tedaj le na enoletne ukrepe.

48 Miloš Vučković, "Uticaj svetske privredne krize 1929 -1932 na privredu stare Jugoslavije", Svetska ekonomska kriza 1929 - 1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope, SANU, Balkanološki institut, Beograd, 1976, str. 197.

49 Sl. list št. 79/1936, str. 752-760 in Maček: Urejanje kmečkih dolgov, ZČ 3/1989, str. 431-435.

Določila uredbe so se nanašala na kmečke dolgove, ki so nastali do mejnega dne 20. aprila 1932. leta, ko je izšel prvi zakon o zaščiti kmetov, s katerim je bil proglašen moratorij. Status kmeta so opredelili približno enako kot dotedaj. To je bil tisti, katerega obdavčeni dohodki so pretežno izvirali iz kmetijstva. Enakega statusa so bili deležni tudi člani kmetove družine. Uživalci in zakupniki, ki so obdelovali tuja zemljišča, a so izpolnjevali druge pogoje, so bili prav tako zaščiteni. Pri tem pa kmetija katerega koli zaščitene kmeta ni smela presegati 50 ha ornih, to je za obdelovanje primernih, zemljišč.

Najpomembnejša novost je bila v pričetku izvajanja konverzije kmečkih dolgov. Vse dolgove zaščitene kmetov pri denarnih zavodih je morala v imenu države prevzeti Privilegirana agrarna banka. V prejšnji uredbi so določili individualno zniževanje dolgov. To pot pa so linearno odpisali polovico dolgov vsem, pri katerih skupni znesek ni presegal 25.000 dinarjev. Tolikšen odpis je bil nujen zaradi uskladitve plačilne sposobnosti kmetov z višino dolgov, saj so bile cene kmetijskih pridelkov sredi tridesetih let prepolovljene glede na sredo dvajsetih,⁵⁰ ko se je kmetom, kot smo že povedali, začela nabirati večina dolgov. Za dolgove med 25.000 in 500.000 dinarjev so še naprej veljala določila uredbe iz prejšnjega leta. Obravnavalo jih je sodišče na dolžnikovo prošnjo in jih zniževalo po lastni presoji, vendar za največ slabo tretjino. Če je tako znižan dolg še vedno presegal polovico vrednosti dolžnikovega premoženja, ga je smelo še dodatno znižati do te meje.

Da bi se izognili pričakovanim nesporazumom glede izračunavanja višine dolga, so natančno predpisali postopek. Vsak dolg je bil sestavljen iz dveh delov. Prvi del je predstavljal glavnico dolga na dan 20. aprila 1932. leta. K temu so prišteli tudi neplačane dogovorjene obresti, ki pa niso smele biti višje od 12 %, a le do mejnega dneva. Drugi del dolga so sestavljale obresti od 21. aprila 1932 do 15. novembra 1936. leta, v do tedaj predpisani višini. To ločevanje je bilo zelo pomembno, ker je bil samo prvi del dolga, se pravi glavnica in obresti do mejnega dne, osnova za znižanje. Drugi del je torej ostal nespremenjen oziroma se ni zniževal.

Privilegirana agrarna banka ni prevzemala dolgov vseh kmetov in upnikov. Prva izjema so bili premožnejši kmetje, ki so imeli več kot 50 ha obdelovalne zemlje in nad pol milijona dinarjev dolga. Za njih je bil predpisan poseben postopek, v katerem se je skupna vsota dolga brez znižanja razdelila na število hektarjev zemljišč. Če se je izkazalo, da je bil hektar njihove zemlje zadolžen med 500 in 3.000 dinarji, je moral kmet dolg odplačati v desetih letih, v primeru večje zadolženosti pa v petnajstih letih. V obeh primerih je bila obrestna mera 4,5 % letno. Banka tudi ni prevzemala terjatev zavarovalnih družb, ustanov za delavsko zavarovanje, cerkvenih fondov, kulturnih, prosvetnih in humanitarnih ustanov. Ti kmečki dolgovi so se izračunavali po predpisani metodi in se niso zniževali.

---

50 Dragana Gnjatović, "Stari državni dugovi", Beograd, 1991, str. 166.

Kmetje so jih morali odplačati v dvanajstih letih s 3 % obrestmi. Da bi preprečili morebitne nesporazume in vsakemu dolžniku naštetih ustanov omogočili lastni izračun anuitete, so pripravili, tako kot v prejšnjih uredbah, odplačilni načrt na primeru 100 dinarjev dolga. Dolžniki navedenih institucij so morali v letu 1936 do srede novembra plačati samo 3 % obresti, v naslednjih letih pa do istega datuma še obrok dolga, ki se je počasi povečeval.

Banka tudi ni prevzemala terjatev Državne hipotekarne banke in privatnih upnikov. Dolžniki Hipotekarne banke, ki so izpolnjevali z uredbo predpisane pogoje, so bili deležni znižanja obrestne mere na 4,5 % in 32 letnega odplačilnega roka od dneva prvotne zadolžitve, ki je moral biti seveda pred mejnim dnevom. Pri privatnih upnikih so ločili dve vrsti dolgov. Tiste, ki so nastali zaradi nakupov blaga na kredit, se ni smelo zniževati, zato pa kmetje niso plačevali obresti. Ostali dolgovi so se obračunavali na predpisan način, upniki so morali nato odpisati polovico vrednosti dolga v svoje breme, kmetom pa naložiti plačevanje 3 % obresti. Obe vrsti dolgov so plačevali po navedenem odplačilnem načrtu, s tem da so obroki za neznižane dolgove dospeli v plačilo vsakega 1. novembra v tekočem letu.

Privilegirana agrarna banka je kmečke dolgove pri denarnih zavodih prevzemala na sledeči način. V roku treh mesecev od izdaje uredbe so morali banki izročiti sezname dolžnikov, zadolžnice, listine o načinu zavarovanja posojila in podatke o premoženjskem stanju dolžnikov. Ker predvsem manjši zavodi niso zmogli opraviti tako velikega dela v treh mesecih, se pravi do decembra 1936, je vlada s finančnim zakonom za leto 1937/38 podaljšala rok do 1. junija naslednjega leta.⁵¹ S predajo listin se je dejansko spremenilo dolžniško-upniško razmerje (konverzija), saj je banka sedaj pridobila vse upniške pravice. Postala je lastnik vseh zastavnih pravic dotedanjih upnikov v nespremenjenem vrstnem redu, ne da bi posebej zahtevala intabulacijo na svoje ime. Lahko pa se je še dodatno zavarovala za celotni prevzeti dolg, kar je običajno storila tam, kjer je bil kmet zadolžen pri večih ustanovah.

V postopku prevzemanja dolgov so bančni uslužbenci natančno pregledali listine in kontrolirali izračun dolga vsakega dolžnika posebej. Nato so polovico neznižanega dolga in obresti prevzeli takoj in to vsoto knjižili v dobro zavoda na njegov tekoč račun, ki so mu ga odprli pri Privilegirani agrarni banki. To terjatev naj bi Privilegirana agrarna banka izplačala v štirinajstih enakih letnih obrokih s 3 % obrestmi. Prvi obrok je zapadel 31. decembra leta 1937. Za odplačevanje terjatev denarnih zavodov so pri Privilegirani agrarni banki formirali poseben sklad za odplačilo kmečkih dolgov. V njem so se nabirala sredstva, ki so jih dolžniki nakazovali Privilegirani agrarni banki prek davčne uprave in Poštne hra-

---

51 Sl. list št. 31/1937.

nilnice. V odvisnosti od dinamike kmečkih vplačil so se izvajala tudi izplačila denarnim zavodom. Po uredbi je imela Privilegirana agrarna banka pravico izplačati denarne zavode, če so to zahtevali, z "boni za izplačilo kmečkih dolgov", ki so jih lahko uporabili za najemanje lombardnih kreditov.

Breme polovice odpisanega dolga sta si delila denarni zavod in država. To je pomenilo, da je četrtno neznižanega dolga prevzela država in denarnemu zavodu nadoknadila odpisano vsoto v obliki obveznic s 3 % obrestmi, ki so bile izplačljive v dvajsetih enakih letnih obrokih. V ta namen je vlada konec leta 1936 izdala "obveznice za likvidacijo kmečkih dolgov" v višini pol milijarde dinarjev, uredba pa ji je omogočala emisijo 900 milijonov. Servisiranje tega javnega dolga je v celoti nosil redni državni proračun.⁵² Tudi te obveznice so denarni zavodi lahko lombardirali, kar so slovenske kreditne zadruge tudi izkoristile pri Poštni hranilnici,⁵³ ki jim je bila pripravljena dati za 130 milijonov dinarjev tovrstnih posojil.⁵⁴ Žal ne vemo, v kolikšni meri so bila posojila realizirana. Preostalo četrtno dolga so denarni zavodi odpisali v lastno breme na račun rezervnega fonda in glavnice. V primeru, da to ni zadostovalo, kar se je dogajalo pri manjših zavodih, je razliko pokrila država v obliki obveznic. Ob tem so bili prizadeti manjši zavodi, zlasti podeželske kreditne zadruge, ki so ponekod tudi do 90 % kapitala vložile v kmečka posojila.⁵⁵

Pred prevzemanjem dolgov, ki se je pričelo v letu 1937, je morala Privilegirana agrarna banka izvesti široke organizacijske priprave. Najprej so ustanovili podružnice v Ljubljani, Zagrebu in Sarajevu ter pri centrali v Beogradu Oddelek za likvidacijo kmečkih dolgov, ki so ga pozneje preimenovali v Direkcijo za likvidacijo kmečkih dolgov.⁵⁶ Na čelu te je bil direktor, neposredno podrejen predsedniku banke. Njegova naloga je bila nadzirati uresničevanje uredbe. Za usklajevanje dela med direkcijo in oddelki za likvidacijo kmečkih dolgov pri podružnicah so oblikovali inšpektorat, ki je imel precejšnja pooblastila. Zadolžen je bil za izvajanje sklepov direkcije in nadziranje dela podružnic.

Z natančnimi navodili so določili enoten način vodenja evidence dolžnikov, upnikov in knjiženja terjatev denarnih zavodov ter kmečkih anuitet. Da bi uradnikom v podružnicah olajšali delo, so v centrali pripravili odplačilna načrta za 100 dinarjev dolga, ki sta služila kot vzorec za izračunavanje anuitet. Iz prvega je bilo razvidno izračunavanje letne anuitete, ki so jo morali plačati kmetje. Za razliko od prejšnjih odplačilnih načrtov so sedaj predvideli odplačevanje vseskozi

52 Gnjatović, nav. delo, str. 165.

53 AS, "Zadružna zveza", neurejeno; ZSZ (odslej AS, ZZ), Prošnje kreditnih zadrug.

54 Vladimir Murko, "Potek likvidacije kmečkih dolgov in bodoči položaj naših denarnih zavodov in njihovih vlagateljev", Tehnika in gospodarstvo št. 3-4/1938, str. 81.

55 AS, ZZ, Prošnje za zaščito kreditnih zadrug.

56 Priviligovana agrarna banka a.d., Poslovni izveštaj za 1936. godinu, str. 23.

enakih anuitet. Verjetno so računali, da so z znižanjem dela dolgov uskladili plačilno sposobnost kmetov z višino dolgov. Tako bi anuitete na začetku odplačevanja pomenile precejšnje breme, z leti pa bi glede na pričakovano izboljšanje gospodarskih razmer dolžnikom povzročale čedalje manjše skrbi. Kmetje bi dolgove pričeli odplačevati v letu 1936, s tem da bi to leto plačali samo obresti, dokončno pa bi bili razdolženi v letu 1948, ko je po amortizacijskem načrtu zapadla v plačilo zadnja anuiteta.

Drugi odplačilni načrt je služil za izračunavanje obrokov, ki jih je morala Privilegirana agrarna banka izplačevati denarnim zavodom na osnovi stanja na njihovih tekočih računih pri njej. Kot smo že ugotovili, je banka na teh računih ob prevzemu dolgov knjižila polovico neznižanih terjatev in pripadajočih obresti. Tudi pri tem načrtu so uporabili podoben pristop kot pri izračunavanju kmečkih anuitet, saj so predvideli enake anuitete, pri čemer se je tako kot zgoraj spreminjalo le razmerje med obrestmi in odplačilom glavnice. Denarni zavodi naj bi prva plačila dobili v letu 1937, zadnji obrok pa bi zapadel v izplačilo štirinajst let pozneje.⁵⁷ Tu velja še enkrat opozoriti, da so imeli denarni zavodi možnost zahtevati izplačilo celotne terjatve v bonih, z možnostjo lombardiranja.

Zapleten postopek in dvojno preverjanje listin ter izračunov, tako pri podružnicah kot v centrali za vsakega dolžnika posebej, je konverzijo kmečkih dolgov močno zavlekel, vse do leta 1939 oziroma 1940. Do tedaj je banka denarnim zavodom nakazovala le predujme, ki naj bi z malenkostnimi odstopanji že ustrezali dejanski višini terjatev. Bolj ali manj so bili v letu 1940 dolgovi prevzeti. Slovenske ustanove so prijavile za 528 milijonov dinarjev dolgov pri 56.548 dolžnikih.⁵⁸ Privilegirana agrarna banka pa je na področju ljubljanske podružnice, ki se je prekrivalo z Dravsko banovino, od 509 upnikov prevzela 47.863 dolžnikov s skoraj polovico milijona dolgov. Število predanih dolžnikov in dolgovi so bili manjši, kot je slovenska javnost pričakovala, ker mnogi med dolžniki niso imeli urejenega statusa zaščitenega kmeta glede na določila uredbe, čeprav so imeli potrdila občin o tem. Nekatere od teh so izločili že sami zavodi pred prodajo, druge pa je dosledno zavračala banka v postopku prevzemanja. Veliko je bilo tudi primerov, pri katerih so bile dolžniške in upniške listine tako neurejene in nejasne, da jih je banka zavrnila sama ali sporazumno z denarnimi zavodi. Poleg tega je število dolžnikov s statusom kmeta znižala tudi uredba, izdana na predzadnji dan v letu 1937,⁵⁹ ki je določila, da se tudi gozd šteje za obdelovalno zemljo. Zaradi tega je v Sloveniji nad 3.000 kmetov izgubilo zaščito in ugodno-

57 AS, "Ministrstva za finance Ljudske republike Slovenije", fasc. 50.

58 Bilten Priviligovane agrarne banke (PAB) št. 3-4/1942.

59 Uredba o izpremembah in dopolnitvah uredbe o likvidaciji knetskih dolgov, Sl. list št. 2/1938, str. 8-10.

sti, zvezane s tem, ker so njihove kmetje z gozdom vred presegle cenzus 50 hektarjev.⁶⁰

Na osnovi predanih vsot in števila dolžnikov vidimo, da za banke kmečki dolgovi niso predstavljali velikega bremena, pa tudi drugače so pomenili le neznamen del vlog pri njih. Najvišji povprečni dolg so beležili pri hranilnicah, pri čemer so kmečki dolgovi predstavljali desetino pri njih vloženi prihrankov. Nekatere podeželske hranilnice so bile močno prizadete, ker so kmečki dolgovi marsikje dosegali tudi nad polovico vsote vlog. Nasprotno pa je bil pri največjih mestnih hranilnicah delež kmečkih posojil prav malenkosten. V najtežjem položaju so bile zadruge, kjer so kmečki krediti predstavljali četrtno vseh vlog.

Na težak položaj kreditnih zadrug, ki so izmed vseh denarnih zavodov najbolj izdatno kreditirale kmete, se je odzvalo tudi vodstvo Dravske banovine. V nasprotju s centralnimi državnimi organi je kreditnim zadrugam priznavalo njihove zasluge pri izboljševanju kmečkega gospodarjenja, zlasti zato, ker je tudi samo zadružištvo pojmovalo kot enega bistvenih vzvodov razvoja slovenske ekonomije. Upošteva je to izhodišče je razumljivo mnenje vodstva banske uprave, da kreditno zadružištvo potrebuje posebne ukrepe pri sanaciji, ker ne zadostujejo samo sredstva Privilegirane agrarne banke. Zato je Dravska banovina z razpisom javnega posojila⁶¹ in najetjem kredita pri Poštni hranilnici zbrala sama zbrala dodatna sredstva za sanacijo zadružištva. Vendar ta denar ni bil namenjen celotnemu slovenskemu zadružištvu, temveč so ga razdelili po političnih kriterijih. Dobil ga je Zadružna zveza,⁶² ideološko in politično povezana s tedanjimi banskimi oblastmi, da je lahko izplačala glavnino vlog svojih članic, kar je pri nazorsko drugače usmerjeni Zvezi slovenskih zadrug izzvalo veliko ogorčenja in protestov, ki so bili seveda preslišani.⁶³ Razburjenje je bilo opravičljivo, saj so Zadružna zveza, Zveza slovenskih zadrug in Zveza regulativnih hranilnic v letu 1937 skupno, z enotno delegacijo, prosile pri vladi in Narodni banki za posojilo, s katerim bi izplačale vloge.⁶⁴

Kmetje so pričeli odplačevati dolgove v letu 1937. Prvi dve anuiteti so poravnali še brez večjih težav, pri tretji in četrti pa se je že zataknilo, kar pa ne velja za slovenske dolžnike. Natančnejša razmerja so razvidna iz tabele 23.

60 AS, "Kmetijska zbornica", neurejeno. Dopis ministroma za kmetijstvo in pravosodje z dne 14. 10. 1938.

61 Sl. list št. 8/1938, Priloge št. 8, str. 33.

62 Murko, nav. delo, str. 77-78.

63 AS, ZSZ. Zapisnik seje načelstva z dne 31. januarja 1938.

64 Domovina, 15. 7. 1937.

Tabela 23: Plačevanje anuitet kmečkih dolgov v Jugoslaviji 1937 - 1940⁶⁵

A - višina enoletne anuitete v milijonih dinarjev

B - delež vplačil prve anuitete v letu 1937

C - delež vplačil druge anuitete v letu 1938

D - delež vplačil tretje anuitete v letu 1939

E - delež vplačil četrte anuitete v letu 1940

Podružnica	A	B	C	D	E
Beograd	96,6	78,9 %	78,2 %	32,8 %	29,6 %
Zagreb	33,3	22,6 %	57,7 %	27,3 %	21,9 %
Sarajevo	24,4	38,0 %	39,3 %	18,6 %	13,1 %
LJUBLJANA	26,9	114,1 %	97,8 %	73,2 %	89,2 %
Jugoslavija	181,2	79,3 %	71,9 %	35,9 %	34,8 %

Že na prvi pogled je razvidno, da so edino slovenski kmetje skoraj v celoti plačevali anuitete, medtem ko je v drugih jugoslovanskih pokrajinah delež vplačil iz leta v leto naglo nazadoval. V Sloveniji so za prvo anuiteto plačali celo več kot je bilo potrebno, kar je bilo seveda poračunano v naslednjih letih. Vsakoletno nazadovanje vplačil so si takrat razlagali z nedoslednostjo pri uresničevanju predpisov uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov v praksi in s širjenjem govoric po podeželju, zlasti v južnih predelih države, da dolgov ni potrebno plačevati, ker bo vlada slej ko prej odpisala vse obveznosti.⁶⁶ Razlogov za neplačevanje je gotovo več in niso vsi tako enostavni, kajti najbrž mnogi prezadolženi kmetje tudi znižanih dolgov niso mogli plačevati. Sodobnike je zlasti čudilo dejstvo, da so prva dva obroka poravnali kolikor toliko uspešno, tretjega in četrtega pa ne več, čeprav so ravno takrat beležili precejšnjo rast cen kmetijskih pridelkov, kar je bila posledica naraščajoče inflacije zaradi priprav na prihajajočo vojno. Da so slovenski kmetje redno izpolnjevali svoje obveznosti do Privilegirane agrarne banke, gre pripisati večji plačilni disciplini in doslednejši izterjavi, kar je bila posledica neprimerno bolj urejene davčne službe in zemljiške knjige kakor v južnih predelih jugoslovanske države.⁶⁷ Zanimarljiva ni niti večja vključenost slovenskih kmetov v tržno gospodarstvo, tako da se je z rastjo cen pridelkov dvignil tu-

65 Preračunano po podatkih iz Bilten PAB 3-4/1937, 22-23/1938, 1-2/1940, 23-24/1940, Jutro, 16.1.1941 in Slovenec, 5.11.1939.

66 Jutro 16.10.1940, 18.10.1940, 16.1.1941; Slovenec 9.2.1939, 25.3.1939, 5.11.1939, 23.2.1941.

67 Maček, nav. delo, str. 437.

di kmetov dohodek. Iz povedanega je jasno, da je proces razdolževanja kmetov v Sloveniji stekel bistveno hitreje kot v drugih predelih Jugoslavije.

Neposredna posledica tako izvedene razdolžitve je bila velika centralizacija kapitala v rokah Privilegirane agrarne banke, natančneje rečeno v rokah države, ker je bil večinski paket delnic banke v lasti vlade. Celotna operacija je imela za cilj predvsem sanacijo oziroma vzpostavljanje likvidnosti denarnih zavodov, ki s samim odpisom dela terjatev v lastno breme niso veliko izgubili, ker je bil v bankah in hranilnicah delež kmečkih posojil pretežno majhen in so izgubo deloma pokrili že v prejšnjih letih na račun višjih obresti. Najbolj so bile prizadete slovenske kreditne zadruge, ker so večino kapitala usmerile v kmečka posojila, ki so se le počasi amortizirala. Naložbe v industrijo pa so zaradi krize v veliki meri propadle. Tako so kreditne zadruge, ki so v prejšnjih časih pomenile znatno finančno moč, postale drugorazredni denarni zavodi.⁶⁸

5. Slovenci, kmečki dolgovi in razdolžitve

V predhodnih poglavjih smo se seznanili z obsegom, težo dolgov, s projekti in razdolžitvijo samo v Jugoslaviji, ne pa tudi z dojemanjem problema v slovenskem prostoru, če seveda izvzamemo oris pogledov slovenskih strank pred uvedbo diktature. Že večkrat smo zapisali, da so kmečki dolgovi hromili celotno gospodarsko aktivnost in so na tak ali drugačen način prizadeli vse družbene sloje, zato je ta problem izzival različne reakcije tudi v slovenski javnosti. Tako so upniki poudarjali in želeli "pravično odškodnino" za svoj kapital, dolžniki pa dolgoročno odplačevanje znižane glavnice in obrestne mere. Upniki so bili povezani v raznih združenjih, medtem ko so bili dolžniki popolnoma neorganizirani. Zato so v letu 1935 sprožili pobudo za ustanovitev društva dolžnikov, kar pa se ni posrečilo.⁶⁹ Nekje med obema skupinama pa so bili še "mali ljudje" oziroma vlagatelji, ki so zahtevali svoje prihranke, zamrznjene že od leta 1932. Paleta mnenj in zahtev je bila zelo pestra, saj se je npr. tudi tako marginalna organizacija, kot je bila Zveza gospodinj, oglasila v javnosti s svojimi zahtevami.⁷⁰

Zaradi raznorodnosti mnenj je treba obseg predstavljanja le-teh skrbiti na najbolj izstopajoča in zanimiva stališča, ker bi nas široko zastavljena obravnava privedla na stranpot oziroma v nepregledno količino stališč. Ker je bila vsa kmečka zaščitna zakonodaja povečini sprejeta in izvajana v času diktature, ko je bilo

68 Ivan Bratko, "Kmetijski dolgovi", Tehnika in gospodarstvo, 6/1940, str. 36.

69 AS, "Zveza slovenskih zadrug", neurejeno. Dopis Iniciativnega odbora dolžnikov Zvezi slovenskih zadrug z dne 22. novembra 1935 (odslej AS, ZSZ).

70 AS, "Kmetijska zbornica", neurejeno. Spomenica in resolucije podane na javnem zborovanju Zveze gospodinj 27. novembra 1936.

strankarsko življenje prepovedano, bomo prikazali stališča slovenske politike skozi reakcije zadrušnikov. Glede na tesno povezanost in nazorsko identičnost vodstev obeh največjih zadružnih zvez v Sloveniji, to je Zadružne zveze in Zveze slovenskih zadrug, z obstoječimi političnimi tabori (katoliški in liberalni), se namreč odnos slovenske politike do kmečkih dolgov in razdolžitve kaže prav skozi optiko zadružništva oziroma obeh organizacij. Dodali bomo še kratek pregled socialdemokratskih stališč, ki jih je bilo zelo malo. Da bi se izognili enostranskemu pogledu, ker je zadružništvo vendarle nastopalo z upniških pozicij, smo za korekcijo uporabili še pisanje nazorsko jasno opredeljenih časopisov, namenjenih podeželju.

V **katoliškem taboru** so se zavedali, da so dolgovi nastali v času konjunktura in da je vzrok kmečke dolžniške krize v "umetnem dvigovanju" vrednosti denarja v dvajsetih letih oziroma v restriktivni monetarni politiki kot enemu od ukrepov v boju proti inflaciji. Posledica tega in hiperprodukcije na svetovnem tržišču je bil padec cen in s tem kmetovih dohodkov, kar je onemogočalo sprotno servisiranje obveznosti.⁷¹ Izhoda iz zagate situacije niso videli v uveljavitvi moratorija za kmečke dolgove, kar so zahtevali zlasti v južnih predelih države, temveč v drugih makroekonomskih ukrepih. Zadružna zveza je poudarjala, da bi moratorij kmetom kratkoročno sicer koristil, dolgoročno pa nikakor ne, ker bi jim preprečil dostop do kreditnih virov, dolgove pa bodo morali slej ko prej plačati. S prenehanjem plačevanja dolgov bi namreč denarni zavodi prenehali izplačevati hranilne vloge, tako da bi morali uveljaviti moratorij tudi zanje, kar bi zagotovo zmanjšalo varčevanje. Kot posledica bi nastopilo pomanjkanje denarja v zavodih in s tem prenehanje kreditiranja kmetov.⁷²

Po proglastitvi moratorija v aprilu 1932 je v Zadružni zvezi vladalo nezadovoljstvo, čeprav so zadružne terjatve ostale izvzete, ker so menili, da je tovrstni državni intervencionizem nepotreben ter povzroča škodo vlagateljem.⁷³ Menili so, da razen posameznikov kmetje nasploh niso prezadolženi in da ni moč govoriti o razdolžitvi v dobesednem pomenu, temveč da je jedro kmečke dolžniške krize v vprašanju, kako doseči znosnost dolgov oziroma jih uskladiti z aktualnimi kmečkimi dohodki.⁷⁴ Ostro so nasprotovali kakršnemu koli znižanju dolgov, izhod so videli v povečanju količine denarja v obtoku, ki naj bi bila enaka višini kmečkih dolgov. To bi dosegli z znižanjem zlate podlage dinarja s 35 na 25 %, kar bi pognalo kmetijske cene navzgor. Posledično bi se povečali kmetovi dohodki in bi vnovič vzpostavili predkrizno razmerje med kmečkimi dohodki in dolgovi. V bistvu je šlo za idejo, ki je bila tedaj še v povojih, dokončno pa se je izoblikovala kot predlog

71 Slovenski gospodar, 8.6.1932.

72 Narodni gospodar št. 10/1931, str. 152-153.

73 Narodni gospodar št. 4/1932, str. 60.

74 Narodni gospodar št. 10/1932, str. 145.

slovenskih finančnih krogov o konverziji kmečkih dolgov v letih 1935 in 1936, ki smo ga že spoznali v poglavju o razdolžitvi kmetijstva. Zahtevali so hitro ukrepanje, ker je v nasprotnem primeru obstajala realna nevarnost (kar se je dejansko zaradi oklevanja pri reševanju dolžniške krize tudi zgodilo), da bodo kratkoročna posojila sama od sebe postala dolgoročna. To pa je bil po njihovem mnenju najenostavnejši način reševanja kmečkega položaja.⁷⁵ Ravnatelj Zadrugne zveze, Jože Basaj, je ob moratoriju opozarjal, da razdolžitve kmetov ni mogoče enotno urediti za celo državo, ampak samo z okvirnim zakonom, ker so bile razmere od pokrajine do pokrajine različne in so zato terjale diferenciran pristop. Prepričan je bil, da so slovenski kmetje precej posojil vložili v stroje in orodje, kar jim je omogočalo cenejšo proizvodnjo.⁷⁶

Kot vemo, je v Jugoslaviji od leta 1932 pa vse do 1936 veljal moratorij za kmečke dolgove. Vsako leto je izšla nova uredba o zaščiti kmetov, ki je razveljavila predhodno in odložila plačilo glavnice in obresti za leto dni. Vsem tem ukrepom so v katoliškem taboru zamerili uveljavljanje principa linearne zaščite kmetov namesto individualne in odlaganje pričetka konverzije oziroma razdolževanja kmetov.⁷⁷ Prepričani so bili, da je enostranska linearna zaščita kmetov prispevala k trganju enotnosti gospodarstva in ustvarjanju nasprotij tam, kjer jih ne bi smelo biti. V mislih so imeli zlasti odložitev izplačevanja vlog. Nesmiselnost linearne ga ukrepanja so utemeljevali z argumentom, da noben zakon ne more preprečiti gospodarskega propada nekaterih posameznikov, lahko ga le preloži na kasnejši čas.⁷⁸ Tak sistem naj bi dolžnike demoraliziral, kajti prav je dajal neplačnikom, se pravi, da je "nesolidne nagrajeval za njihovo nesolidnost". Poleg tega so se po podeželju širili glasovi, da dolgov ni potrebno plačevati, ker bodo upniki morali odpisati dolgove. V tem naj bi se po prepričanju katoliškega tabora posebej angažirali "komunistični elementi". Prepričani so bili, da je bilo med dolžniki veliko takih, ki bi lahko brez večjih težav, ob poostreni plačilni disciplini, redno poravnali vsaj obresti.

Opozarjali so tudi na pogubne posledice moratorija za denarne zavode, zlasti za kreditne zadruge, ki zaradi izpada vplačil niso mogle izplačevati vlog in so se bile prisiljene zatekati pod zaščito. To je pomenilo odložitev izplačil hranilnih vlog in drugih terjatev. Zavedali so se, da je to začetek likvidacije denarnih zavodov. Zamrznitev vlog je med prebivalstvom vzbudila nezaupanje in zmanjšanje varčevanja. Posledica je bila pomanjkanje kreditov, ki so bili nujni za napredek kmetijstva. Moratorij oziroma linearno zaščito so obtoževali tudi za izničenje kmetove kreditne sposobnosti, saj zaradi neizterljivosti dolgov ni bilo upnika, ki bi bil pripravljen kreditirati kmete.⁷⁹ Poleg tega so vladi zamerili, da v tem času ni storila ničesar za omilitev kmetijske krize. Tako zemljiški davek, kljub padcu

75 Slovenski gospodar, 8.6.1932.

76 Domovina, 25.8.1932.

77 Narodni gospodar št. 8-9/1935, str. 113.

78 Narodni gospodar št. 1/1933, str. 11-13.

79 Narodni gospodar št. 8-9/1935, str. 117-119.

dohodkov, ni bil znižan, davke pa so celo rigorozneje izterjevali.⁸⁰ Iz vrst katoliškega tabora je že v letu 1934 prišla pobuda za uskladitev davčnih plačilnih rokov z rokom vnovčljivosti pridelkov. Priporočali so tudi obzirnost pri odmerjanju in izterjevanju davkov. Obenem so terjali tudi ukrepe za dvig kmetijskih cen, kar naj bi izvajali z ustanovitvijo posebne državne družbe, ki bi odkupovala pridelke po višjih cenah, kakršne bi določala vlada. Tako bi se povečalo povpraševanje, ki bi privedlo do vsesplošne rasti cen pridelkov.⁸¹ Nekaj podobnega so jugoslovanske vlade poskušale s PRIZAD-om, vendar je bila intervencija omejena le na žito, kar pa je Sloveniji prej škodovalo kot koristilo.

Vzroke nedoslednega ravnanja vlade so privrženci katoliškega tabora videli v dveh principih njenega delovanja. Prvi je bil "princip totalitarne države", ki je prišel do izraza z uvajanjem kmečke zaščitne zakonodaje. Nasprotno pa je pri operacionalizaciji zaščite obveljala "liberalna gospodarska doktrina" nevmešavanja države v gospodarstvo. Ravno v tem naj bi bil vzrok, da vlade v času veljavnosti moratorija niso storile ničesar za dvig kmetijskih cen, okrepitev kmetove kreditne sposobnosti in da niso pričele z razdolževanjem.⁸²

Pri Zadružni zvezi so v letu 1934 postavili zahtevo po konverziji dolgov, ki je imela podlago v vseh dotedanjih predlogih in v zahtevah zadružnega kongresa v tem letu. Država oziroma Privilegirana agrarna banka naj bi s približno 4 milijardami na novo emitiranih dinarjev, kolikor so znašali kmečki dolgovi pri denarnih zavodih, odkupila dolgove od upnikov. Sveži denar bi morala izdati država ali banka. Kmetje bi odplačali dolgove banki v petindvajsetih letih z najnižjo možno obrestno mero, pri čemer bi vsakoletna anuiteta znašala 4 % dolga. K temu bi prišteli še odstotek za upravne stroške, tako da bi dejanski letni obrok znašal dvajsetino dolga. V istem razmerju, kakor bi kmetje plačevali dolgove, bi država jemala iz obtoka dodatno količino bankovcev, dokler jih v petindvajsetih letih ne bi popolnoma umaknila iz uporabe. Ta dodatni denar, namenjen odkupu kmečkih dolgov, bi imel kritje v intabulacijah konvertiranih dolgov. S tovrstno konverzijo bi dolgove spremenili v dolgoročne in bi jih kmetje zmogli odplačati. Denarni zavodi bi prišli do novih sredstev, ki bi okrepila njihovo likvidnost. Z izplačilom hranilnih vlog pa bi se postopno povmilo zaupanje prebivalstva v njihovo delo in povečalo varčevanje, kar bi omogočilo ponovno kreditiranje kmetov. Tako bi postavili soliden temelj za nov ciklus gospodarske rasti. S svežim denarjem bi pospešili obtok denarne mase in omilili, če že ne odpravili, težke posledice vladne deflacijske politike v prvi polovici tridesetih let. S povečano kupno močjo kmetov, kot najštevilnejšega sloja potrošnikov, bi pomagali tudi drugim gospodarskim panogam, ki so zašle v krizo zaradi drastičnega zmanjšanja povpraševanja in pomanjkanja gotovine v obtoku.⁸³

80 Narodni gospodar št. 12/1934, str. 196.

81 Slovenski gospodar, 15.8.1934.

82 Narodni gospodar št. 12/1934, str. 197.

83 Narodni gospodar št. 12/1934, str. 197- 198 in št. 8-9/1935, str. 120.

Tak način konverzije je vlada zavračala zaradi njenega inflacijskega naboja. Predlog Zadrुžne zveze je bil v soglasju z mnenjem zagrebških in vojvodinskih denarnih zavodov, ki so od vlade zahtevali, da namesto Narodne banke izda dodatni denar, tako imenovane "državne bankovce". Očitke o inflacijskem značaju predložene konverzije so predstavniki "katoliških zadrुžnikov" zavračali. Trdili so, da to ne bi bila inflacija, kakršno so poznali po prvi svetovni vojni, saj bi nov denar imel kritje v zemlji (intabulacije !), kar naj bi bilo skoraj enakovredno zlatu. Šlo naj bi le za to, da se v gospodarstvo vbrizga svež denar, ki ga nujno potrebuje za ponovni zagon. Pozitivne posledice denarne infuzije bi zagotovo prevladale nad negativnimi, ali kakor so se sami slikovito izrazili: "naše gospodarstvo je podobno danes suhi strugi reke, v katero se more steči mnogo vode, ne da bi nastala nevarnost poplave". Kljub vsemu so dopuščali možnost rasti inflacije, vendar bi v tem primeru morala posredovati Narodna banka, katere naloga bi bila regulirati denarni obtok s povišanjem eskontne obrestne mere, kar bi odtegnilo znatna sredstva iz obtoka.⁸⁴

Tudi ob uveljavitvi "Uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov" so bili pri Zadrुžni zvezi nezadovoljni. Terjali so spremembe uredbe, tako da bi dolžniki iz Dravske banovine po veljavnih odplačilnih načrtih plačevali dolgove direktno zadrugam in bi bila Privilegirana agrarna banka pri tem izločena. Zahtevali so tudi, da se dolgovi do 25.000 dinarjev ne znižujejo linearno, ampak le individualno, upoštevajoč premoženjsko stanje in dohodke dolžnika.⁸⁵ Spremembo uredbe, ki so jo zahtevali skupaj z Zvezo slovenskih zadrug, so utemeljevali z interesi dolžnikov, denarnih zavodov in vlagateljev, pri čemer je bil njihov interes seveda v ospredju. Dolžniki naj bi se branili prenosa dolgov na Privilegirano agrarno banko, češ da je njeno poslovanje preveč komplicirano in banka zaradi obilice dela ne more obravnavati dolžnikov individualno. Verjetno je pri marsikaterem kmetu res obstajala taka bojazen, vendar so k temu pripomogle zadrugne same, ki niso želele predati dolgov banki iz strahu za svoje terjatve. Pričakovale so, da banka ne bo redno izpolnjevala obveznosti do njih, medtem ko so od dolžnika lahko izterjale terjatev, če ne drugače, po prisilni poti. Mnogi dolžniki naj bi tudi protestirali zaradi dvanajstletnega odplačilnega roka, ker so sklenili pogodbe s 15, 20, 25 in celo 30-letnim odplačilnim rokom. Tudi obrestna mera naj bi jim bila previsoka. S tovrstnimi pomisleki si kmetje verjetno niso belili glave, kajti njim je bilo vseeno komu plačujejo dolgove, obrestna mera pa je bila resnici na ljubo nizka. V ozadju so bili pravzaprav zadrुžni interesi, čeprav so jih predstavljali kot kmečke.

V nadaljevanju so kritiki uredbe vendarle prišli na dan s pravo barvo. Bali so se, da bodo denarni zavodi, zlasti tisti, ki so v kmečka posojila vložili veliko njim zaupanega kapitala, s prenosom terjatev na banko dejansko morali iti v stečaj. S 3 % obrestovanjem predanih terjatev ne bi zmogli kriti niti režijskih stroškov, kaj

---

84 Narodni gospodar št. 12/1934, str. 199.

85 Narodni gospodar št. 12/1936, str. 181-182.

šele izplačevati obresti vlagateljem. Vlagatelji so se bali za svoje vloge, kajti denarni zavodi so, obtožujoč uredbo, glasno napovedovali znižanje obrestne mere za vloge na skromna 2 % ali še nižje, in zatekanje pod okrilje zaščite oziroma zakonsko dovoljene odložitve izplačevanja vlog. To pa bi še dodatno znižalo že tako zelo omajano zaupanje prebivalstva v denarne zavode. Strah denarnih zavodov je bil upravičen, saj vse do konca leta 1937, ko je zapadla v plačilo prva anuiteta kmečkih dolgov, niso pričakovali nakazil Privilegirane agrarne banke.⁸⁶ Te zahteve slovenskega združenstva niso bile uslišane. Vlada bi s tolikšnimi izjemami rušila konsistentnost uredbe, ki bi jo nato morala utrjevati z nadaljnimi spremembami in dopolnitvami. Poleg tega bi sprejetje teh zahtev postavilo Slovenijo v izjemen položaj glede na druge jugoslovanske pokrajine, kar pa so starojugoslovanske vlade, katerih vodilo je bilo unitarno urejanje zadev v državi, odločno odklanjale.

V letu 1938, ko je bila konverzija v polnem razmahu, so v katoliških združenjih vendarle priznali, da je bila uredba "moder izhod iz težkega položaja". Obenem so z zadovoljstvom pričakovali lombardne kredite na osnovi obveznic in bonov za predane terjatve. Prepričani so bili, da bodo tako zagotovili likvidnost zadrug in s tem zaupanje vlagateljev. Kljub vsemu pa še vedno niso pozabili zamere, ki je nastala s proglasitvijo moratorija za kmečke dolgove. Ponovno so poudarjali, da za tak ukrep ni bilo nobenega opravičila, kajti po množičnem dvigovanju vlog v letu 1931, ki naj bi bilo posledica bankrotov v tujini in ne v Jugoslaviji, saj so denarni zavodi ustavili samo odobravanje novih kreditov, da bi zadovoljili upnike, so že naslednje leto čutili umirjanje razmer in celo beležili rahlo rast vlog. K temu naj bi bistveno pripomogla tudi zamenjava starih 1.000 dinarskih bankovcev z novimi. Prepričani so bili, da bi denarni zavodi normalno obnovili poslovanje in zaupanje, "ako ne bi bila prišla v aprilu 1932 kot grom z vedrega neba uredba o zaščiti kmečkih dolžnikov",⁸⁷ ki je bila vir vseh problemov, s katerim so se ukvarjali v poznejših letih.

V **liberalnem taboru** so prav tako kot v katoliškem skušali analizirati vzroke krize. Že v letu 1924 so trdili, da je vzrok nezadostne rentabilnosti slovenskega kmetijstva v nizkih cenah kmetijskih pridelkov, visokih cenah industrijskega blaga in pomanjkanju cenenih kreditov. Opozarjali so, da zaradi premajhnih dohodkov kmet ne more vlagati v investicije, ki bi omogočile racionalno, intenzivno in za tedanji čas moderno proizvodnjo. Posledice so bile nizek standard in zadolževanje kmetov, ki je iz leta v leto naraščalo. Sama rast dolgov jih še ni navdajala s skrbmi, saj so se zavedali, da brez kreditov ni novih investicij. Vendar so opozarjali, da bodo dolgovi, zaradi deflacijske monetarne politike, kmalu postali

86 Nav. delo, str. 183-186.

87 Narodni gospodar št. 1/1938, str. 1-7.

pereč problem. Bojazen se jim je porajala ob opazovanju dogajanja v denarnih zavodih, kjer so prihranki hitro kopneli, povpraševanje po posojilih pa naglo naraščalo, kar je močno dvignilo obrestno mero.⁸⁸

Dve leti kasneje se je že začelo dogajati, da kmetje niso zmogli plačevati dolgov. Tokrat so opozorili, da je večina dotedanjih dolgov nastala v konjunktornih inflacijskih letih, temu pa je sledila deflacija in utrditev vrednosti dinarja, ki naj bi se v enem letu okrepil kar za 44 %, ⁸⁹ kar je nesorazmerno povečalo obremenitev kmetov. Izhod so videli v revalorizaciji kmečkih dolgov, katerih vrednost naj bi se uskladila z nivojem cen, t.j. znižala v skladu s padcem cen. Liberalci so tak ukrep opravičevali z vladno uredbo o obvezni revalorizaciji bilanc bank in podjetij.⁹⁰

Poglavitne vzroke in pospeševalce krize v tridesetih letih je liberalni tabor videl v hiperprodukciji, padanju porabe zaradi spremenjenih prehrabnih navad in visokih industrijskih cenah. Slednje so dvigovale produkcijske stroške kmetov, ki pa jih trg zaradi hiperprodukcije ni priznal. Tudi zelo visoke obrestne mere in razne davščine so močno oteževale položaj kmetov. Pri davkih je bil krivičen predvsem način obračunavanja, ker je temeljil na predkriznih cenah. Nadalje naj bi država mehanično prenašala princip in stroške zavarovanja delavcev v industriji na kmečke delavce, kar zaradi nizkega dohodka v kmetijstvu ni bilo vzdržno. Bistveno oviro so videli tudi v enostranskem podpiranju razvoja industrije (s katerim so se načeloma strinjali) v škodo kmetijstva, kakor naj bi se takrat dogajalo.⁹¹

Pri Zvezi slovenskih zadrug so tako kot drugi videli vzrok kmečkih tegob v naglem zniževanju cen pridelkov. Rezultat tega in naraščajočih javnih bremen, oziroma dajatev, je bilo zadolževanje kmetov. Ugotavljali so, da se je kriza iz kmetijstva prenašala tudi v druge gospodarske panoge zaradi zniževanja kupne moči kmetov in s tem povpraševanja. Svoje članice so opozarjali, naj pri odobravanju posojil, pa naj bi bil pritisk še tako velik, vedno pazijo na kreditno sposobnost kmetov. Za kreditno sposobnega so šteli tistega prosilca, ki lahko samo "z dohodki iz gospodarstva krije obresti in odplačuje dolg".⁹² Glede paničnega dvigovanja vlog so bili prepričani, tako kot Zadružna zveza, da je nepotrebno. Jugoslaviji po njihovem mnenju ni pretela inflacija in tudi likvidnost domačih denarnih zavodov je bila zadovoljiva. Hvalili so se z lastno dalekovidnostjo, ker so že leto poprej predvideli tak tok dogodkov, ko so priporočali restrikcije pri odobravanju posojil. Taka politika se jim je, kar so z neprikritim zadovoljstvom poudarjali, obrestovala že v letu 1931, ko so njihove članice "razpolagale s precejšnjimi

88 Kmetijski list, 30.4.1924.

89 Kmetijski list, 16.6.1926.

90 Domovina, 4.11.1926.

91 Kmetski list, 4.2.1931.

92 Zadružni vestnik št. 11/1930, str. 165-169.

naložbami in skoraj normalno lahko izplačujejo vloge, kolikor jih vlagatelji v resnici potrebujejo"(!).⁹³

Proglasitev moratorija za kmečke dolgove v letu 1932 so v politično najbolj angažiranem delu liberalnega tabora, v nasprotju s katoliškim, pozdravili, kar je bila verjetno tudi posledica vključenosti pretežnega dela te politične opcije v tedaj vladajočo Jugoslovansko nacionalno stranko. Prepričani so bili v znatno izboljšanje kmečkega položaja z odlogom plačil. Moratorij naj bi ugodno vplival tudi na "poživitev" (!) gospodarstva kot celote. Predstavljal naj bi temelj lažjega kljubovanja "današnjim težavam" in ustrezno podlago "za boljše čase".⁹⁴

Kljub temu so "liberalni" zadružniki do moratorija imeli ambivalenten odnos. Uveljavitev moratorija se jim sicer ni zdel najboljši ukrep, čeprav so bili zadovoljni z izvzetjem njihovih terjatev. V nasprotju s katoliškim krogom niso pričakovali negativnih posledic.⁹⁵ Svoje stališče, pri čemer so odklanjali linearno in zahtevali individualno zaščito, so utemeljevali z donosnostjo kmetijstva, ki je tudi v najboljših časih imelo le 5 do 6 % letni donos. V kriznih letih pa ni vrnilo niti vsega vložnega dela, kaj šele rento za vloženi kapital. Za izbruh kmečke dolžniške krize niso krivili dolgov kot takih, saj so jih šteli za predpogoj investicij, t.j. napredka, temveč previsoke obresti in prekratke vračilne roke. Zato se jim je zdelo nujna uskladitev obrestne mere pri posojilih z realnim donosom kmetijstva.⁹⁶

Skorajšnjega "povratka ugodne konjunktura", ki bi odpravila dolžniško krizo, liberalni krogi niso pričakovali. Zato so pričeli takoj po uveljavitvi moratorija razmišljati o načinu razdolžitve kmetov, kar so imeli za nujen predpogoj gospodarskega okrevanja države. Fran Trček, ravnatelj "liberalne" zadružne zveze, je že nekaj mesecev po uvedbi moratorija obelodanil svoj predlog konverzije kmečkih dolgov. Izoblikoval ga je na osnovi ukrepov za omiljenje položaja zadolženih kmetov v Nemčiji, Bolgariji, Romuniji, Čehoslovaški in domačih predlogov iz predhodnih let. Po Trčkovem predlogu bi morali kmetom omogočiti odplačevanje dolgov iz dohodkov. Da bi to dosegli, bi morali znižati obrestno mero dolgov vsaj na 5 %. Če kmetovi dolgovi ne bi dosegali polovice vrednosti premoženja, bi mu podaljšali odplačilni rok na 10 do 15 let. V primeru večje zadolženosti bi kmetje odplačevali dolgove od 15 do 25 let. Predvideval je tudi brisanje četrte dolgov "najpotrebnejšim in najšibkejšim", vendar ni navedel kriterijev, po katerih bi take kmete prepoznali.

Trčku je bilo jasno, da mora razdolžitev nekdo plačati. Pri tem mu je šlo za kolikor toliko enakomerno porazdelitev stroškov razdolžitve. Bal se je, da bodo denarni zavodi breme znižanih obresti in podaljšanih odplačilnih rokov prenesli na tiste kmete, ki "trenutno" niso potrebni olajšav, in na varčevalce. Obenem se

93 Zadružni vestnik št. 10/1931, str. 145-150.

94 Domovina, 7.4.1932.

95 Zadružni vestnik št. 4/1932, str. 59.

96 Zadružni vestnik št. 7-8/1932, str. 105; Domovina št.32, 4.8.1932.

je zavedal, da bi morali poskrbeti tudi za upnike, ker bi v nasprotnem primeru ogrozili njihovo likvidnost, ki bi imela pogubne učinke v drugih gospodarskih vejah. Izjemo je dopuščal le pri tistih upnikih, ki so zaračunavali oderuške obresti in bi jih lahko upravičeno "prikrajšali za previsok dobiček". Breme razdolžitve naj bi nosili vsi sloji prek fiskalnega sistema. Vendar pa ni zastopal popolne enakosti, temveč je vztrajal, da morajo največ prispevati s krizo najmanj prizadeti. V mislih je imel nemški primer, kjer so industriji in bančništvu, ki sta z visokimi cenami izdelkov in kapitala kovala velike dobičke, tudi na račun kmečkega zadolževanja, naložili še dodaten davek. S tako zbranimi sredstvi so nato upnikom pokrivali izgube zaradi znižanih obresti in podaljšanih odplačilnih rokov.

Trček se je zavzel za individualno zaščito zadolženih kmetov, ker je bil prepričan, da linearna zaščita, ki jo je uveljavil "Zakon o zaščiti kmetov", demoralizira vse tiste, "ki so zabredli v dolgove brez svoje krivde", a nagraduje nesolidne gospodarje, "ki so si nesreče več ali manj krivi sami". Z uveljavitvijo individualnega principa bi izpeljali razdolžitev kmetov v obliki konverzije, ki bi jo za vsak posamezen primer izvajala sodišča. Oblast je pozval k takojšnji konverziji, zlasti zaradi širjenja govoric med kmeti, da dolgovi ne bodo potrebno plačati. Tovrstne govorice so, po Trčkovem mnenju, plašile varčevalce in od plačevanja odvrčale tudi tiste kmete, ki so sicer denar imeli.⁹⁷ Tudi drugi iz liberalnega tabora so kmete pozivali k plačevanju dolgov z utemeljitvijo, da bodo od tega imeli korist, čeprav seveda ne takoj. Prepričevali so jih, da bo dotok denarja v zavode dolgoročno okrepljen kreditno ponudbo. Kmetom so svetovali naj ne nasedajo govoricam o prihajajoči inflaciji, ki bi jih tako kot po prvi svetovni vojni odrešila dolgov, ker je vlada nikakor ne bo dovolila,⁹⁸ v tem se niso ušteli, saj je vlada dejansko ves čas krize vodila izrazito protiinflacijsko politiko.

V letu 1935 se je tudi Zveza slovenskih zadrug pridružila resoluciji jugoslovenskih zadružnih zvez, ki so jo sprejeli na konferenci v Zagrebu. Z njo so v bistvu zahtevali inflacijsko konverzijo dolgov z izdajo državnega denarja,⁹⁹ kar je presenetljivo glede na Trčkova stališča iz leta 1932. Taki konverziji je del liberalcev ostal zvest vse do izdaje "Uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov",¹⁰⁰ čeprav jo je vlada vedno znova zavračala.

Zadružno krilo liberalnega tabora je v avgustu 1936. leta objavilo drugačen predlog, v katerem so uvodoma ugotovili, da so se kmečki dolgovi realno podvojili glede na predkrizno obdobje in da kmetje zaradi nizkih cen ne morejo odplačevati niti obresti, kaj šele glavnico. Uskladitev vrednosti dolgov s kmečkimi dohodki je bila že nekaj let stara zahteva, ki so jo tokrat nekoliko drugače formulirali. Kmetom naj bi odpisali od četrte do polovice dolgov, in sicer v odvisnosti od velikosti kmetije in višine zadolžitve, ki bi se tako uskladila z aktualnimi

97 Zadružni vestnik št. 7-8/1932, str. 110-111.

98 Kmetski list, 7.11.1934.

99 Kmetski list, 21.8.1935.

100 Kmetski list, 17.6.in 8.7.1936, Domovina, 17.10.1935.

cenami in dohodki kmetov. Ravno tako naj bi odpisali tisti del obresti, ki je presegal 12 % letno. Odpis dela obresti bi nosili upniki, odpisani del dolga pa bi denarnim zavodom nadoknadila država, ker sami niso imeli pokritja v rezervnih skladih in bi to naknadno uporabili za izplačilo hranilnih vlog. Denar za pokrivanje odpisov dolgov bi država morala zbrati s posebnim rentnim davkom na obresti hranilnih vlog in to od leta 1932 dalje. Tako obdavčenje se jim je zdelo pravično, kar so pojasnili z visoko rastjo notranje vrednosti prihrankov. V kolikor to ne bi zadostovalo, naj bi poiskali še dodatne vire, zlasti tiste, "ki jih izkoriščajo tuji kapitalisti". Žal tu niso natančno opredelili, koga so imeli v misli. Da bi denarni zavodi lahko odpis takoj vnesli v bilance, bi jim morala država izdati obveznice z nekajletno amortizacijsko dobo oziroma kratkoročno izplačljive obveznice.

Preostanek kmečkega dolga naj bi razdelili na dve polovici. Prvo bi prevzela Privilegirana agrarna banka, ki bi denarne zavode izplačala v gotovini v šestih polletnih obrokih ali treh letih s 6 % obrestmi. Banka bi za izplačilo upnikov najela kredit pri Narodni in Državni hipotekarni banki ter Poštni hranilnici. Po potrebi pa bi lahko emitirala tudi zastavne listine oziroma obveznice. V primeru, da ne bi mogla zbrati dovolj denarja naj bi z gotovino izplačala samo polovico prevzetih dolgov, drugo pa v obveznicah s 6 % obrestmi, ki bi bile izplačljive v osmih letnih obrokih. Kmetje naj bi banki odplačali dolg skozi 16 let s 3 % obrestmi. Obrestno razliko med 3 % za dolgove in 6 % za obveznice naj bi pokrila država.¹⁰¹

Vsekakor je šlo za premišljen predlog, ki je skušal zadovoljiti tako interes upnikov kot tudi dolžnikov. Breme konverzije naj bi nosili vsi sloji, čeprav bi največ prispevali imetniki višjih hranilnih vlog, kar so zahtevali že v letu 1932. Ta predlog je prišel prepozno, da bi ga lahko upoštevali v pripravah uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov, po drugi plati pa ga vlada verjetno ne bi sprejela, zlasti glede zahteve po izplačilu upnikov v gotovini, kar je odklanjala vse od leta 1932 dalje.

Izid "Uredbe o likvidaciji kmetijskih dolgov" so liberalni krogi pozdravili, saj so se strinjali z odpisom dela dolgov. Menili so, da breme odpisanih dolgov ni krivično porazdeljeno, saj "kmečke mizerije ni kriva samo država, ker je vodila slabo agrarno politiko in zanemarjala kmetijski stan, temveč vsaj nekoliko tudi mnogi denarni zavodi, ki so zaračunavali previsoke obresti". Opozarjali pa so, da tak način razdolžitve z odpisi na nek način daje kmetom "potuho". Bali so se, da se kmetje niso veliko naučili in da tudi v prihodnje ne bodo nič bolj previdni pri zadolževanju. Delno so bojazen relativizirali z izkušnjami denarnih zavodov, za katere so bili prepričani, da bodo v bodoče previdneje kreditirali kmete.¹⁰²

---

101 Zadružni vestnik št. 8/1936, str. 122-124.

102 Zadružni vestnik št. 10/1936, str. 145-146.

Sam način razdolžitve "liberalnih" zadrušnikov torej ni motil, s strahom pa so pričakovali posledice. Navdajale so jih enake skrbi kakor konkurenčno Zadružno zvezo, kar so poudarili v posebni resoluciji. Tudi oni so opozorili, da bo za eno leto odrejen moratorij za izplačilo hranilnih vlog pravzaprav ostal (delno) ves čas trajanja amortizacije kmečkih dolgov. Prepričani so bili v nujnost znižanja obresti za vloge, odpisi pa naj bi mnoge zadruga vodili v stečaj. Svarili so pred oškodovanostjo vlagateljev, ki bi jih denarni zavodi v skrajnem primeru morali izplačati z obveznicami in boni.¹⁰³

Za preprečitev navedenih negativnih posledic so v Zvezi slovenskih zadrug zahtevali, da mora celotno odpisano vsoto dolgov pri zadrugah kriti država, ker bi le tako preprečili grozeče likvidacije manjših, predvsem podeželskih, zadrug. Nadalje bi morala Narodna banka prvenstveno lombardirati obveznice in bone za izplačilo kmečkih dolgov po nominalnem znesku in isti obrestni meri. Kmetom pa bi morali omogočiti, da bi odplačevali dolgove in poravnavali davke s taistimi papirji. Ta zahteva je bila pogojena s skrbjo za lastno likvidnost, ker bi za izplačilo hranilnih vlog lahko uporabili pripadajoče jim obveznice in bone. Najavljenemu znižanju obrestnih mer za depozite, kar bi zagotovo zmanjšalo obseg varčevanja, bi se izognili z višjimi obrestmi za konvertirane terjatve, kjer je država odobrila, po njihovem mnenju skromne, 3 % obresti.¹⁰⁴ Enake skrbi so združile slovensko zadrušništvo, da je v decembru 1936. leta skupno predlagalo spremembo "Uredbe o likvidaciji kmetijskih dolgov",¹⁰⁵ o čemer smo že pisali v razdelku o Zadružni zvezi. V kasnejših letih so se pri Zvezi slovenskih zadrug, tako kot pri Zadružni zvezi, sprijaznili z uredbo in vlagali vse napore v izpolnjevanje obveznosti, ki jim jih je naložila. Poleg tega so skrbeli za koristi svojih članic v postopku konverzije in iskali načine za izboljšanje likvidnosti, pri čemer pa niso bili tako uspešni kot njihovi konkurenti, ki so si uspeli zagotoviti banovinsko podporo za okrepitev likvidnosti.

Kot smo že pojasnili, so socialdemokrati kmetom posvečali malo pozornosti. Zato je razumljivo, da tudi njihovih stališč o dolgovih in razdolževanju v primerjavi z drugima dvema taboroma ni veliko. Že na začetku dvajsetih let so zahtevali razdolžitve "malih posestnikov z državno pomočjo".¹⁰⁶ V letih krize so zastopali stališče, da je kmet v boljšem položaju kot delavec, ker "uživa sam svoje pridelke". Ocenjevali so, da je vzrok kmetijske krize v padcu cen pridelkov, kupne moči potrošnikov in povečanih davčnih bremen. Glede izhoda iz krize so menili, da bi morali kmetje z modernizacijo povečati produkcijo in se povezati s potrošniki brez posrednikov, ki zaradi lastnega dobička znižujejo odkupne in dvi-

103 Kmetski list, 23.12.1936.

104 Zadružni vestnik št. 10/1936, str. 158-159.

105 Zadružni vestnik št. 12/1936, str. 177-178.

106 Stiplovšek, nav. delo, str. 200-201.

gujejo prodajne cene. Istočasno bi morala država omogočiti povečanje kupne moči prebivalstva, predvsem delavcev in uradnikov, kar bi dvignilo tudi cene kmetijskih pridelkov. Država naj bi kmetom določila tudi neobdavčeni existenčni minimum,¹⁰⁷ kar je podobno zahtevi Slovenske ljudske stranke in Samostojne kmetijske stranke iz dvajsetih let.

Ko je Privilegirana agrarna banka seznanila javnost z rezultati ankete o kmečkih dolgovih iz leta 1932, so tudi socialdemokrati pritrjevali ugotovitvam o največji zadolženosti slovenskih kmetov. Ostro so odklanjali vse predložene načrte konverzije dolgov, ker so bili prepričani, da se bodo stroški take operacije delili med "vse revne sloje". Sami so se zavzemali za odpis dolgov, zlasti malim kmetom, na breme upnikov oziroma tistih, "ki so v povojnih letih do krvi izsesali delovno ljudstvo in kmeta". Trdili so, da bi se s konverzijo kupna moč prebivalstva samo zmanjšala in tudi ne bi prišlo do zahtevanega oziroma pričakovanega dviga kmetijskih cen.¹⁰⁸

Kot vemo, tudi v letu 1935 razdolževanje kmetov še ni steklo. Socialdemokrati so to pripisovali "popolni nesposobnosti" vlade Jugoslovanske nacionalne stranke, ki se je "ozirala samo na koristi posameznih kapitalističnih klik, ljudskih potreb pa ni poznala". Prepričani so bili, da bodo stroški in žrtve razdolževanja mnogo višje, kot bi bile v primeru hitrega in premišljenega ukrepanja.

Kakor drugi politični akterji v Sloveniji so bili tudi socialdemokrati prepričani, da razdolževanja kmetov ni mogoče izvajati po enotnem kopitu za celo državo, temveč je nujno upoštevati socialne (t.j. premoženjske) in pokrajinske razlike, različne upnike in namen zadolžitve. Razdolževanje kmetov naj bi se torej izvajalo od pokrajine do pokrajine ter od kmeta do kmeta različno, se pravi individualno. Da bi lahko upoštevali različne socialne razmere kmetov in tako zado stili načelu pravičnosti, so socialdemokrati menili, da je v procesu končne likvidacije dolgov kmete nujno razvrstiti v štiri skupine glede na premoženjsko stanje. Po uvrstitvi posameznih zadolženih kmetov v eno od kategorij naj bi s posebnim zakonom ustanovili "Banovinske zavode za likvidacijo kmečkih dolgov". Očitno je, da podatkov Privilegirane agrarne banke o obsegu in strukturi kmečke zadolženosti iz leta 1932 niso šteli za verodostojne. Zato bi morali po njihovem mnenju banovinski zavodi s pomočjo občin in drugih organov ponovno ugotoviti dejansko višino zadolžitve. Podatke o dolgovih naj bi občinam dostavljali upniki, tako da bi jih lahko zavezali plačilu rentnine. V določenem roku bi dolжник imel pravico ugovarjati višini ali dolgu nasploh. Sezname dolžnikov s podatki o višini zadolžitve naj bi se nato poslali banovinskemu zavodu. Nato naj bi taisti zavod izplačal upnike, vendar samo tiste, ki bi upravičenost svoje terjatve lahko dokazali. Sredstva za poplačilo upnikov naj bi zagotovila država bodisi z zadolžitvijo pri Narodni banki ali z razpisom notranjega posojila.

107 Delavska politika, 13.4.1930, 10.5.1930 in 3.4.1935.

108 Delavska politika, 19.10.1932 in 15.1.1936.

Tiste dolgove, za katere bi se izkazalo, da so bili najeti z oderušskimi obrestmi, naj bi v celoti črtali. Ravno tako naj bi črtali vse dolgove kmetov iz prve kategorije. Kmetje iz druge in četrte skupine naj bi dolgove odplačali v petindvajsetih letnih obrokih z minimalnimi obrestmi, naprimer 2 %. Tisti kmetje, ki so poleg kmetije imeli še kako obrt ali trgovino, naj bi dolgove odplačali v krajšem roku, vendar ne prej kakor v desetih letih. Dejanski odplačilni rok naj bi jim določili šele po ocenitvi njihovega premoženjskega stanja. Banovinski zavod naj bi za zavarovanje konvertiranih dolgov knjižil zastavne pravice in bil ob tem oproščen vseh taks. Socialdemokrati so se zavedali, da s temi ukrepi ne bi odpravili nevarnosti ponovnega nekontroliranega zadolževanja kmetov, ki bi bili deležni ugodnosti v procesu razdolževanja. Zato so predlagali varovalne mehanizme, tako da bi bila nova zadolžitev prizadetih mogoča le v soglasju oziroma po odobritvi banovinskega zavoda in še to samo za točno določene namene, na primer za izplačilo dot, ob smrti v družini, za popravilo hiše in podobno.

Tako zamišljeno, po mnenju socialdemokratov najbolj "pravično", razdolžitev bi morala država nadgraditi z ustrezno gospodarsko politiko, ki bi odpravila glavne vzroke kmečke zadolženosti in omogočila zadostno rentabilnost kmetijstva, tako da bi se kmetje lahko preživljali samo s kmetovanjem. V tem okviru so zahtevali zlasti "dosledno izvedbo agrarne reforme", saj so bili prepričani, da so tedanje oblasti izvedbo tega zelo pomembnega ekonomsko političnega ukrepa zavestno "odlagale in izigravale".¹⁰⁹

Razdolževanje po socialdemokratskem predlogu se v bistvu le v odtenkih razlikuje od vladne rešitve, saj vsebuje enake elemente, kot so delni odpis dolgov, konverzija in dolgoročno odplačevanje z znižano obrestno mero. Vendar so bili socialdemokrati enostranski, ker so imeli pred očmi samo zadolžene kmete, pozabljali pa so na upnike. Pozitivno pa je, da so terjali izdelano kmetijsko politiko, ki bi odpravila vzroke kmečkega zadolževanja.

Izida "Uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov" v septembru leta 1936, ki je s konverzijo dolgov vsaj deloma uveljavila njihove zahteve in končno približala začetek razdolževanja kmetov, socialdemokrati niso sprejeli pozitivno, čeprav so še leto poprej sami poudarjali nujnost takega ukrepanja. Določila uredbe so v svojih glasilih samo povzeli¹¹⁰ in poudarili, da bo od razdolževanja kmetov imela korist le Privilegirana agrarna banka. Zakonodajalcu so zamerili dolgo proceduro pri konverziji in nejasnost glede dolgov, ki so nastali po aprilu 1932. leta, to je od proglastitve moratorija dalje. Ravno tako so menili, da bi morala vlada nadgraditi uredbo oziroma preprečiti novo zadolževanje kmetov,¹¹¹ saj so konverzijo in dolgoročno razdolževanje kmetov šteli le za prvo etapo v procesu sanacije kmetijstva.

---

109 Ljudski glas, 1. 10. 1935.

110 Delavska politika, 30.9. 1936.

111 Ljudski glas, 1. 10. 1936.

Čez nekaj mesecev je socialistično usmerjeno časopisje ugotovilo, da je kmečko vprašanje mogoče rešiti le s "pravično razdelitvijo dela in dobrin ter z regulacijo rojstev"¹¹² oziroma odpravljanjem agrarne prenaseljenosti slovenske pokrajine, se pravi z uskladitvijo števila kmečkega prebivalstva z razpoložljivimi proizvodnimi zmogljivostmi. V naslednjih letih so svoje bralce brez posebnih komentarjev seznanjali z vsebino pravilnikov in dopolnitev "Uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov". Ravno tako so objavljali poročila Privilegirane agrarne banke o plačevanju dolgov, iz katerih je bilo razvidno, da so bili slovenski kmetje najboljši plačniki v državi. Kljub oceni, da je razdolževanje vendarle najhitreje steklo v Sloveniji, so bili socialdemokrati še naprej prepričani o škodljivosti tega dejstva, ker naj bi kmetje odplačevali anuitete na račun "lastne življenjske substance".¹¹³

---

112 Delavska politika, 30.1. 1937.

113 Glej Ljudski glas v letih 1937-1939.

VII.

ODPLAČEVANJE DOLGOV MED OKUPACIJO IN KONČNA RAZDOLŽITEV

1. Odplačevanje dolgov med okupacijo

Kljub izbruhu druge svetovne vojne in okupaciji Jugoslavije 1941. leta so dolžniško upniška razmerja še naprej ostala v veljavi. Kmetje so ostali zavezani plačevanju dolgov, izjema so bili le tisti, ki so živeli na področju večjih vojnih spopadov, in jim je bilo plačevanje onemogočeno. Tako kot v vsaki vojni so tudi v tej beležili visoko inflacijo, ki je pognala kmetijske cene v "neslutene višave" in izničila vrednost starih dolgov. Torej se je zgodilo enako kakor v in po prvi svetovni vojni, ko je prišlo do samodejne razdolžitve kmetov.

Ob okupaciji je bilo v Sloveniji 37.530 kmetov dolžno odplačevati Privilegirani agrarni banki dolgove,¹ ki jih je prevzela v skladu z določili "Uredbe o likvidaciji kmetijskih dolgov" iz leta 1936. Skladno s teritorialnim razkosanjem Slovenije med tri okupacijske sile so ostali razdeljeni tudi dolžniki. Dve tretjini jih je živelo na nemškem okupacijskem območju, četrtna na italijanskem in desetina na madžarskem.² Po okupaciji je seveda prišlo do delitve premoženja okupirane

1 AS, "Ministrstvo za finance LRS", fasc. 50, Poročilo o delovanju Privilegirane agrarne banke A.D., podružnica v Ljubljani za čas od marca do 30. septembra 1944 (odslej AS, MF LRS, fasc. 50, Poročilo...). V bilanci omenjene banke so za leto 1944 navajali še 36.363 dolžnikov. Očitno je 1.200 kmetov v treh vojnih letih že odplačalo vse svoje dolgove. Glej Privilegirana agrarna banka A.D., filiala v Ljubljani, Bilanca za leto 1944, str. 3 (odslej PAB, Bilanca 1944).

2 PAB, Bilanca 1944, str. 3-4 in AS, MF LRS, fasc. 50, Bericht ueber die Taetigkeit der Privilegiten Agrar bank A.G., Zweigstelle Laibach seit Kriegsausbruch bis zum 6. april 1944, str. 4.

države. Nemci in Italijani so 3. junija 1942 v Rimu sklenili dogovor, imenovan "Zaupni protokol" (Vertrauensprotokoll), ki je določal delitev premoženja jugoslovanske države. Mesec dni kasneje so s tem seznanili tudi svoje zaveznike (Madžarska, Bolgarija in Hrvaška) na berlinski konferenci. Delitev premoženja Privilegirane agrarne banke je določal člen 17, v katerem so zapisali, da se bo likvidacija izvedla ločeno med okupatorskimi državami glede na stanje z dne 31. decembra 1941. Sklenili so, da morajo vse eventuelne primanjkljaje kriti te države po sledečem ključu: Nemčija dvajsetino, Italija (z Albanijo in Črno Goro) ter Madžarska in Bolgarija po 8 %, Hrvaška oziroma NDH 42 % in Srbija 29 % (od tega 4 % za Banat). Ta razmerja so bila določena na osnovi števila prebivalstva na okupiranih teritorijih in njihovih produkcijskih zmogljivosti.³ V pogodbi so se namerno izognili pojmu "nasledstvena država", ker bi to pomenilo, da obveznosti bivše jugoslovanske države avtomatično preidejo na naslednice, kakor se je zgodilo po razpadu habsburške monarhije. Termin "države pridobiteljice bivšega jugoslovanskega področja" pa je izključeval avtomatizem in obveznosti s pogodbo so se razdelile med države-pridobiteljice področja.⁴

V ljubljanski podružnici Privilegirane agrarne banke so ugotovili, da bodo z delitvijo njenega premoženja nastali precejšnji stroški. Tako naj bi Ljubljanska pokrajina pokrila 45,24 %, Nemčija 47,36 % in Madžarska 7,40 %, kar so izračunali na osnovi števila dolžnikov na posameznem področju. Podobno razdelitev stroškov so predstavniki ljubljanske podružnice Privilegirane agrarne banke predlagali že pred tem na prvi nemško-italijanski delitveni konferenci v Ljubljani 22. in 23. januarja 1942. Dokazovali so, da je vprašanje delitve stroškov najbolj pereče za ljubljansko podružnico in beograjsko centralo, ki morata odstopati svoje terjatve, vendar navedeni predlog ni bil sprejet.⁵

V skladu z rimskim in berlinskim dogovorom je morala ljubljanska podružnica za vse svoje dolžnike izven Ljubljanske pokrajine predati ustrezne listine nemškim in madžarskim okupacijskim oblastem. To delo se je pričelo že v septembru 1942, vendar je potekalo silno počasi. Za nemško področje vemo, da so do 5. aprila 1944 izročili listine le za 3.737 dolžnikov iz Štajerske in 1.479 iz Gorenjske. Torej je banka v dveh letih obračunala le približno tretjino dolžnikov iz nemškega okupacijskega področja, medtem ko se madžarskega sploh še ni lotila. Neuspeh je opravičevala s pomanjkanjem usposobljenega osebja,⁶ čeprav je bolj verjetno, da je šlo za načrtno ravnanje, kajti z dolžniki iz teh krajev banka ni imela neposrednega stika. Do julija 1944 je zahtevala, da gorenjski in štajerski kmetje plačujejo dolgove v gotovini pri banki ali prek klirinškega nakazila. Samo v primeru, da je kliring odpovedal, je izjemoma dovolila plačilo pri bivši upniški

3 AS, MF LRS, fasc. 50, Bericht....., str. 9 in Referat št. 3, str. 4-5.

4 Jutro, 28.7.1942.

5 AS, MF LRS, fasc. 50, Referat št. 3, str. 2, 5.

6 AS, MF LRS, fasc. 50, Bericht..., str. 9; Poročilo o delu na obračunavanju in predaji materiala za dolžnike, ki bivajo na Štajerskem in Gorenjskem, na dan 5. aprila 1944.

ustanovi ali njeni zakoniti naslednici. Nakazila pri kakem drugem zavodu v Ljubljani niso priznali kot poravnavo terjatve. S takimi zahtevami je banka spravila kmete iz nemškega in madžarskega okupacijskega področja v nemogoč položaj, in ni presenetljivo, da večina kmetov dolgov sploh ni plačevala. Ravnanje banke navsezadnje tudi ni bilo v skladu z določili rimskega in berlinskega sporazuma. Temu je naredil konec ukrep uprave Ljubljanske pokrajine, ki je banki ukazala, da morajo v bodoče vse dolžnike z nemškega področja opozoriti na obveznost plačevanja predvojnih dolgov Landes-Hypothekenanstaltu v Gradcu in Celovcu. Ti dve instituciji sta bili namreč pooblaščenici za sprejemanje vplačil, ki sta jih knjižili na posebnem računu Privilegirane agrarne banke pri njih. Vendar omenjena zavoda nista imela pravice izdajati izbrisne pobotnice za odplačani dolg,⁷ posledice tega pa so se pokazale po letu 1945, ko nova oblast mnogim, ki niso imeli pobotnic, ni priznala plačila dolga.⁸

Seveda se moramo vprašati, kako so kmetje v vojnih letih plačevali dolgove? Privilegirana agrarna banka je imela stik samo z dolžniki v Ljubljanski pokrajini in samo tu je lahko izterjevala dolgove po stari praksi prek davčnih uprav. Za druga področja ni imela podatkov. Glede na relativno visoke zneske, ki so jih vplačali kmetje z italijanskega okupacijskega področja, lahko sklepamo, da so tudi dolžniki iz drugih predelov okupirane Slovenije izkoristili priložnost, ki jim jo je ponujala inflacija in odplačali dolgove v celoti. V letu 1941 in 1942 so v Ljubljanski pokrajini zabeležili sledeče uspehe pri odplačevanju dolgov.⁹

Tabela 24: Odplačevanje kmečkih dolgov v Ljubljanski pokrajini

Davčna uprava	1941	1942
Črnomelj	96,61 %	86,03 %
Kočevo	118,66 %	-
Ljubljana-mesto	80,99 %	7,85 %
Ljubljana-okolica	85,03 %	18,45 %
Logatec	89,25 %	63,26 %
Metlika	133,80 %	74,60 %
Mokronog	83,05 %	54,50 %
Novo mesto	128,46 %	88,28 %
Ribnica	103,99 %	34,65 %
Višnja gora	98,13 %	145,84 %
Vrhnika	146,26 %	29,94 %
	108,96 %	60,03 %

7 AS, MF LRS, fasc. 50, Poročilo..., str. 3.

8 Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, "Ministrstvo za finance LRS", zavitek št. 17, Prošnje za likvidacijo kmečkih dolgov (odslej A INZ: MF LRS, zavitek 17, Prošnje...).

9 AS, MF LRS, fasc. 50, Referat št. 7.

V prvem letu vojne so kmetje v večini plačali anuitete, vendar so že naslednje leto poravnali le še dobro polovico obveznosti. Padec so pripisovali "izrednim razmeram" (partizansko osvobojeno ozemlje in velika italijanska ofenziva) v pokrajini, kar je hromilo plačevanje tudi v naslednjih letih. Zato je banka v letu 1943 pozvala dolžnike k rednejšemu in večjemu vplačilu. Trdili so, da "uspeh ni izostal",¹⁰ vendar tega niso prikazali s podatki, ki bi nam služili za presojo. Že naslednje leto so zatrjevali, da je "gospodarski položaj kmeta v vojnem času ugoden. Cene... so dosegle zavidno višino nad cenami pred vojno, tudi če imamo v vidu samo oblastno dovoljene cene". Menili so, da so kmetje odplačali že precej dolgovi in da se pri njih nabira denar, da jim "ni potrebno najemati novih posojil" (!), temveč imajo priložnost za enkratno razdolžitev. Zato so predlagali izdajo posebne uredbe, s katero bi kmetom naložili, da morajo dolgove v celoti odplačati v dveh anuitetah in ne v štirih, kot bi jih še morali. Prepričani so bili, da večina kmetov na področjih, kjer so lahko nemoteno izterjevali anuitete, želi hitro odplačati dolgove v celoti, zlasti manjše. Za zgled so jim bile razmere na Hrvaškem in v Srbiji. Tam so kmete pozvali, naj preostanek dolgovi plačajo do konca leta 1944 oziroma v dveh letih, čemur naj bi sledil množični odziv.¹¹ Kakšna je bila usoda te pobude, ne vemo. Domnevamo, da ni bila realizirana, saj vodstvo banke tega ni izrecno poudarilo v bilanci za leto 1944, ki je bila sestavljena že v letu 1945.

2. *Dokončna razdolžitve*

Po končani vojni in osvoboditvi dežele se jugoslovanskim komunistom, ki so prevzeli oblast, glede kmečkih dolgovi ni zastavljala posebna dilema, saj niso spremenili predvojnega stališča do tega vprašanja: zahtevali so črtanje kmečkih dolgovi. Tako je bil že oktobra 1945 izdan "Zakon o končni likvidaciji kmečkih dolgovi", s katerim so brisali vse kmečke dolgove, na katere se je nanašala "Uredba o likvidaciji kmečkih dolgovi" iz septembra 1936. Takoj so odpisali vse tiste dolgove, katerih znižana vrednost ni presegala 5.000 starojugoslovanskih dinarjev na dolžnika. Ne glede na višino so črtali vse dolgove tistim kmetom, ki so aktivno sodelovali v narodnoosvobodilnem boju. Črtanja dolgovi so bili deležni tudi v primeru, če je dolžnik oziroma član njegove družine (soprog, starši, otroci, vnuki, če so živeli skupaj do 6.4.1941) padel bodisi v narodnoosvobodilni borbi bodisi kot pripadnik jugoslovanske vojske ali kot civilna oseba v času od napada na Jugoslavijo do 18. aprila 1941. Nadalje so brisali dolgove tistim, ki so padli kot žrtve okupatorjevega terorja in njegovih domačih sodelavcev ali so bili v

10 PAB, Bilanca 1944, str 3-4.

11 AS, MF LRS, fasc. 50, Dopis Privilegirane agrarne banke Šefu pokrajinske uprave.

ujetništvu. V celoti so odpisali dolgove vsem, ki so med vojno utrpeli tolikšno škodo, da niso bili več sposobni poravnati dolgov, vendar le v primeru, če so sodelovali s partizanskim gibanjem. Drugim, ki so tudi pomagali osvobodilnemu gibanju in utrpeli manjšo škodo, so le delno črtali dolgove. Vsi ostali, pred vojno zadolženi kmetje, pa so morali v času šestih mesecev po prejemu odločbe plačati svoje dolgove brez kakršnih koli obresti. O tem, kdo ima status kmeta, in ali je upravičen do brisanja celotnega dolga ali samo dela, je odločal Okrajni ljudski odbor, ki je tudi pozival dolžnike k plačilu ostanka dolga.¹² Stare dolgove so preračunavali v razmerju 10 predvojnih jugoslovanskih dinarjev za 1 dinar nove države - Demokratične federativne Jugoslavije.¹³

Pregledovanje in obračunavanje terjatev, vendar ne samo tistih, ki so bile predmet predvojnne konverzije dolgov, so opravljali pri Zadružni in kmetijski banki,¹⁴ ki je v letu dni pripravila približno 30.000 obračunov.¹⁵ Vsak dolžnik ali upnik se je imel pravico pritožiti na tak obračun oziroma na sklep okrajnega odbora o brisanju ali nebrisanju dolga. Pritožbo na obračun so morali pravni subjekti vložiti pri obračunski banki v dveh, fizične osebe pa v treh mesecih po sprejetju obračuna. Glede odločitev okrajnih odborov o znižanju ali brisanju dolga, ki so jih sprejemali, ko jim je banka dostavila obračune, pa so imeli posamezniki možnost pritožbe na republiško komisijo za likvidacijo kmečkih dolgov.

Zaradi precej nejasnih in širokih določil v zakonu, ki so jih od okraja do okraja različno razlagali, se je za mnoge slovenske kmete pričelo dokazovanje o sodelovanju z osvobodilnim gibanjem in o višini škode, ki jim je še zagotavljala odpis vsaj dela dolga, če že ne vsega. Mnogi, zlasti na Štajerskem in Gorenjskem, so izkoristili inflacijske razmere in na poziv nemških oblasti v prvih mesecih leta 1945 v celoti ali v pretežni meri odplačali dolgove. Pretežni del kmetov pa ob plačilu ni dobil pobotnic ali potrdil, zato jim pri Zadružni in kmetijski banki niso priznali teh plačil in so morali že odplačane dolgove ponovno plačati. Zaradi tega je imela republiška komisija za likvidacijo kmečkih dolgov, ki je izdajala končno veljavne odločitve, obilo dela z reševanjem zelo velikega števila pritožb s podeželja.¹⁶

Po poldrugem letu so izdali še "Uredbo o likvidaciji poslov glede kmečkih dolgov", s katero so določili, da se vsi po 31. marcu plačani zneski kmečkih dolgov razdelijo na dva dela. Polovico so morali nakazati na račun proračunskih rezerv okrajnih ljudskih odborov, kjer je bil dolg plačan, polovica pa je pripadla

---

12 Službeni list DFJ št. 89/1945, Zakon o konačnej likvidaciji zemljoradničkih dugova, str. 945-946 (odslej Sl.list DFJ št...).

13 Sl.list DFJ št. 88/1945, Zakon o reguliranju predratnih obaveza, str. 937.

14 Uradni list FLRJ št. 81/1946, Zakon o potrditvi in spremembi zakona o končni likvidaciji kmečkih dolgov, str. 997-998 (odslej Ur.list FLRJ št...).

15 AS, "Ministrstvo za provosodje LRS", 1946/III - 2204 - 3160, št. III/2847/46 - 4 (odslej AS: MP LRS,...).

16 A INZ, MF LRS, zavitek št. 17, Prošnje za likvidacijo kmečkih dolgov.

zveznemu proračunu kot njegov izredni dohodek. Okrajna sodišča so morala takoj ekstabulirati oziroma brisati zastavno pravico v zemljiški knjigi tistih denarnih zavodov, ki jim je to omogočala predvojna "Uredba o likvidaciji kmečkih dolgov", to je Privilegirane agrarne banke in njenih podružnic, raznih bank, hranilnic in kreditnih zadrug. Uredba je vse menice in druge zadolžnice, deponirane pri teh institucijah, razveljavila in ukazala komisijsko uničenje z zažigom.¹⁷

Ekstabulacije terjatev Privilegirane agrarne banke so bile v Sloveniji knjižene do konca oktobra 1947. leta. Zatikalo se je pri nezaščitenih in neprevzetih terjativah ter pri terjativah, kjer Privilegirana agrarna banka ni izvršila intabulacije. Zaradi velikega števila ekstabulacij, samo pri Privilegirani agrarni banki okoli 30 tisoč, so se morala sodišča posebej organizirati, ker mnogo sodišč ni imelo dovolj osebja in zato sploh niso mogli opraviti ukazanega dela. Takim so dodelili uradnike z drugih sodišč, vendar je delo le počasi napredovalo, ker je bilo potrebno poleg ekstabulacije v glavnem vložku pregledati in vpisati izbris terjatve še v sovlóžkih, ki jih je bilo zaradi razdrobljenih posesti precej, upoštevati pa so morali tudi poroke. Ohranjeno je na primer poročilo sodišča iz Celja, češ da morajo eno terjatev ekstabulirati v povprečno petih zemljiškoknjižnih vložkih.¹⁸

Glede terjatev predvojnih kmetijskih zadrug v Sloveniji, ki so ostale knjižene kljub določilom zgornje uredbe, saj jih ni prevzela Privilegirana agrarna banka, so v letu 1949 določili, da jih je potrebno brisati kot neobstoječe,¹⁹ ker so v tem času že pričeli z likvidacijo teh zadrug. Kljub temu je na slovenskih kmetijah ostalo še precej zastavnih pravic, ki jih uredba iz leta 1936 ni zajemala, s tem pa jih tudi niso zajeli zakon iz 1945. in 1946. leta ter uredba iz 1947. leta. Šlo je prevsem za zastavne pravice za plačilo davkov, taks in kazni. S posebno uredbo so v istem letu kot za zadruge določili izbris vseh tovrstnih intabulacij. Zastavne pravice za neporavnane zapuščinske ali darilne takse oziroma davke na dediščine in darila so okrajna sodišča lahko brisala le, če njihova vrednost po menjalnem tečaju ni presegala 100 dinarjev.²⁰ Toda zemljiška knjiga še vedno ni bila čista. Zato so z "Uredbo o izbrisu zastavne pravice za stare terjatve" črtali vse tiste terjatve, ki so bile knjižene do 31. decembra 1920 ne glede na znesek. Za terjatve, intabulirane od tega datuma pa do 5. maja 1945, so določili izbris le v primeru, da preračunana vrednost ni presegala tisoč dinarjev. V primeru, da se upnik z izbrisom ni strinjal, je moral o tem obvestiti sodišče do konca junija istega leta.²¹ Čeprav v uredbi ni navedeno, na katere vrste terjatev se nanaša, po vpisih in iz-

17 Ur.list FLRJ št. 33/1947, str. 395-396.

18 AS, MP LRS, Org.1947/54 - 87, 58/47.

19 Uradni list LRS št. 39/1949, Uredba o izbrisu zastavne pravice za terjatve bivših kreditnih zadrug, str. 274.

20 Nav. delo, str. 273, Uredba o odpisu državnih terjatev, nastalih po finančnih predpisih veljavnih do osvoboditve, in o izbrisu zastavne pravice zanje.

21 Ur.list LRS št. 2/1952, str. 11-12.

brisih v zemljiško knjgo sklepamo, da je šlo za razne dolgove pri privatnikih in terjatve glede dednih odpravkov, dot in podobno.

Tako je bila razdolžitev slovenskih kmetov, ki se je pričela pred dobrim desetletjem, končana. Poudariti velja, da so mnogi kmetje zaradi izrednih okoliščin (vojna, okupacija) dejansko plačali manj kot bi v drugačnih razmerah, mnogi pa po letu 1940 sploh niso več plačevali dolgov. Slovenski kmetje so tako v nov družbeni red, ki ga je Dragan Veselinov slikovito označil kot "somrak kmetov",²² stopili pravzaprav brez dolgov, kar je bilo prvič v zadnjih stotih letih.

---

22 "Sumrak seljaštva", Ekonomika, Beograd 1987, 282 str.

VIII.

RAZPOTJA SLOVENSKEGA KMETIJSTVA V DOBI KAPITALIZMA

Skozi obravnavo kmečkih dolgov v Sloveniji so se nam pokazale tudi temeljne dileme slovenskega kmetijstva v stoletju kapitalizma. Za kapitalistično ekonomijo je značilno, da poveže kmetijstvo in industrijo. Kmetije namreč počasi preraščajo okvire naturalnega gospodarjenja in se čedalje bolj levijo v podjetja, kar je posledica procesa prilagajanja zahtevam denarnega gospodarjenja. Učinki tega procesa so bili veliki in soodvisni, odražali so se tako navzven kot tudi navznoter.

Med notranje učinke štejemo spremembo kmečke psihologije, saj se tudi na podeželju namesto občestva vedno bolj uveljavlja individualizem in pridobitništvo. Zunanji učinki se izražajo v težnji k optimalizaciji velikosti kmetij glede na kulturo, kateri se kmetje posvečajo in glede na uporabljana orodja oziroma stroje. Zaradi ekonomske nuje se morajo kmetije iz dotedanjega vsestranskega udeleževanja preusmeriti v določene panoge, za katere imajo boljše pogoje in v katerih lahko uveljavijo svoje prednosti. Ta specializacija ni nujno enostranska, največkrat se kmetje ukvarjajo z večimi panogami, ki se medsebojno dopolnjujejo.

Med zunanje učinke prehajanja kmetijstva v denarno gospodarstvo prištevamo tudi drobitev kmetij, ki je na eni strani posledica individualizacije in pridobitniškega duha, na drugi pa ekonomskih razlogov. Drobitev posesti je manjša oziroma je ni tam, kjer je dana možnost odtoka odvečne podeželske delovne sile v druge sektorje in seveda večja tam, kjer se industrializacija še ni pričela oziroma slabo napreduje. Skladno z drobitvijo kmetij se zmanjšuje možnost zagotavljanja kmečke eksistence izključno v kmetijstvu. To kmete sili v iskanje postranskih za-

služkov izven kmetijstva, kar zopet pospešuje prodiranje denarnega gospodarstva na podeželje.¹

V retrospektivi kmetijstva od srede devetnajstega do srede dvajsetega stoletja lahko ločimo dve **veliki strukturni kmetijski krizi**, ko je bila prilagoditvena sposobnost slovenskega kmetijstva na veliki preiskušnji. Ob tem imamo v mislih kmetijski krizi v zadnjih desetletjih preteklega stoletja ter v času prve jugoslovanske države. Obe krizi sta bili posledici strukturne neprilagojenosti kmetijstva - razdrobljenost kmetij, nizka donosnost ter temu ustrezna rentabilnost in prenaseljenost podeželja - oziroma čedalje bolj uveljavljajoče se komercializacije v tem sektorju. Zato tudi ni presenetljivo, da sta se navzven odslikavali z enakim merljivim pojavom, to je v visoki zadolženosti kmečkega prebivalstva.

V bistvu se je od začetkov vključevanja kmetijstva v denarno gospodarstvo zastavljalo eno samo, vendar temeljno vprašanje, kako zagotoviti tržno usmerjenost slovenskega kmetijstva s prevladujočo drobnoposestniško strukturo - v devetnajstem stoletju so jo nekateri z zaskrbljenostjo označevali za "Kinderfabriken" - in višjo raven pridelave, tako v kakovostnem kot tudi količinskem smislu, ki bi omogočila kmetom višje dohodke in s tem, vsemu v kmetijstvu zaposlenemu prebivalstvu, višji življenjski standard.

Krizne razmere v slovenskem kmetijstvu v drugi polovici devetnajstega stoletja oziroma v avstrijski dobi niso bile samo slovenska posebnost, temveč je šlo za splošno evropsko agrarno krizo. Izhod iz te krize, ki jo lahko imenujemo **prva strukturna kriza slovenskega kmetijstva**, se je kazal samo v odpravi že omenjenih strukturnih neskladij in prilagoditvi proizvodne sestave kmetij denarnemu gospodarstvu. In ravno to se je zgodilo v pogojih splošne konjunktуре avstrijskega gospodarstva, saj je na eni strani prišlo do specializacije proizvodnje s prestavitvijo težišča s pretežne proizvodnje žitaric na intenzivno živinorejo in s tem povečanje deleža travnikov. Poleg tega pa so se uveljavile tudi nove panoge, kot je sadjarstvo, hmeljarstvo in obnovljeno vinogradništvo. Racionalizacija je prinesla znatno znižanje stroškov proizvodnje, tako v celoti kot tudi na hektar. Kmetje v proizvodni proces uvajajo železne pluge in stroje, širi se uporaba umetnih gnojil, kar je omogočila cenejša serijska industrijska produkcija. Poleg tega kmetje vpeljujejo nove kakovostnejše in donosnejše vrste semen. K okrevanju kmetijstva je pripomogla tudi država s predpisovanjem zaščitnih carin za domače kmetijstvo, kar je zaradi višjih kmetijskih cen dvigovalo dohodke kmečkega življa.

Druga pomembna strukturna sprememba se je odražala v znižanju števila kmečkega prebivalstva oziroma uskladitvi s produkcijskimi potenciali, saj je v devetdesetih letih prišlo do velikega izseljevanja na kmetih "odvečnega" prebi-

---

1 Mijo Mirković, Izabrani ekonomski radovi. 1. Informator, Ekonomska biblioteka, XIV. kolo, 1-2, str. 7-16.

valstva, ki je iskalo kruh v industrijskih centrih na robu slovenskega etničnega prostora ali drugje v tujini.

Pozitivni učinki teh strukturnih sprememb so se izčrpali v naslednjih desetletjih, tako da je slovensko kmetijstvo v času prve jugoslovanske države ponovno stalo pred enakimi dilemami kakor v drugi polovici devetnajstega stoletja. Te dileme lahko označimo za **drugo strukturno kriza slovenskega kmetijstva**.

Če je nastanek jugoslovanskega gospodarskega prostora vzpodbudil hiter industrijski razvoj Slovenije, pa na področju kmetijstva niso beležili tako ugodnih rezultatov. Vzroke konstantno kriznih razmer v kmetijstvu ni moč pripisati izključno agrarni konkurenci novega gospodarskega prostora ali samo kmetijstvu nenaklonjenih splošno ekonomskih razmer, čeprav jih ne gre zanemariti. Predvsem moramo vzeti v zakup dejstvo, da so se v desetletjih po premostitvi prve strukturne krize znova zaostrovala že našeta notranja neskladja slovenskega kmetijstva. Ta neskladja, ki so predstavljala bistveno oviro pri usmerjanju slovenskega kmetijstva v intenzivnejšo proizvodnjo, so se tako kot med prvo strukturno krizo zrcalila v veliki kmečki zadolženosti.

Slovenija je bila v obdobju med vojnama še vedno pretežno agrarna dežela, v kateri se je kar 60 % prebivalstva preživljalo s kmetijstvom. Obenem je bila Slovenija tudi dežela malih kmetij, saj je bilo skoraj 60 % takih, ki niso presegle 5 hektarjev površine.

Neugodni posestni strukturi se je pridruževala znova aktualna prenaseljenost podeželja. Gostota poselitve kmečkega prebivalstva je bila med najvišjimi v Jugoslaviji in tudi v evropskem okviru. Po gostoti in deležu kmečkega prebivalstva so izstopali zlasti štajerski in prekmurski okraji, za njuni pa belokranjski. Ni odveč pripomniti, da so bile v teh predelih obenem tudi najbolj razdrobljene kmetije.

Preobljudenost slovenskega podeželja je bila posledica nezadostnega razvoja drugih gospodarskih panog, tehnološkega izpopolnjevanja in dviga storilnosti dela v industriji, ki ni zmogla zaposliti vsega na kmetih "odvečnega" prebivalstva. Prenaseljenost podeželja je imela negativni odraz v tehnologiji kmetovanja, ker je obilici delovnih rok izostajal vzvod, ki bi kmete prisiljeval k modernizaciji proizvodnje. V slovenskem kmetijstvu je tako še vedno prevladovalo ročno delo in s tem velika fizična obremenjenost kmetov.

Pomanjkljiva opremljenost slovenskih kmetij z mehanizacijo, pozabiti pa ne smemo tudi na zelo majhno uporabo umetnih gnojil, je rezultirala v neučinkovitosti in zato nizko rentabilni proizvodnji, ki je jasno vidna v nizkem hektarskem donosu zlasti v primerjavi s širšim evropskim prostorom. Slovensko kmetijstvo je bilo v primerjavi z jugoslovanskim resda veliko bolj učinkovito, vendar se po učinkovitosti proizvodnje nikakor ni moglo primerjati z drugimi razvitejšimi evropskimi državami.

Strukturna neskladja slovenskega kmetijstva so se tudi v tem času kazala v veliki zadolženosti kmečkega življa. Ravno v tej zadolženosti se je zrcalila podoba slovenskega kmetijstva, saj so med zadolženimi prevladovali male kmetije, ki niso bile sposobne zadostiti pogojem tržnega gospodarjenja.

V zadolženosti se je namreč odražal proces optimalizacije velikosti kmetij, ki jo je narekoval trg. Ko gledamo podatke o posestni strukturi zadolženih kmetij, ugotovimo, da je bilo med njimi kar 60 % takih, ki niso presegale desetih hektarjev. Ta delež postane veliko bolj jasen, ko mu pridružimo spoznanja iz analize rentabilnostnih računov. Na taki osnovi je moč sklepati, da v dvajsetih letih nikaor ni bilo mogoče preživeti na kmetiji, ki ni presegala petih hektarjev, in je bilo zato nujno iskati zaslužek izven kmetijstva.

Z izbruhom krize so v to kategorijo prišle tudi kmetije z obsegom do desetih hektarjev, ki so v prvem desetletju jugoslovanske države še omogočale pokrivanje vseh izdatkov izključno s kmetovanjem. K takemu sklepu nas poleg navedenega vodijo tudi podatki iz popisa prebivalstva v letu 1931, ko so ugotovili, da je na dobri petini slovenskih kmetijskih obratov kmetijstvo postranska dejavnost. Ta delež pa se po številkah približno ujema s številom zadolženih kmetij v obsegu do desetih hektarjev.

Tako lahko sklepamo, da je v tridesetih letih optimalna velikost kmetije, ki je ob nujni specializaciji proizvodnje poleg preživetja omogočala tudi določeno akumulacijo, že presegala deset hektarjev. Razsežnost problema se nam pokaže v dejstvu, da je na slovenskem podeželju kar tri četrtine kmetov zagotavljalo eksistenco svojim družinam na kmetijah, ki niso presegale desetih hektarjev.

Take tendence v enem od najpomembnejših sektorjev so pretile z velikimi gospodarskimi, socialnimi in tudi političnimi pretresi, kajti v Sloveniji je bila kar četrtina tedanjega prebivalstva na poti zanesljivega ekonomskega propada. To pa je bila vsekakor odločno prevelika populacija, da bi država ostala ravnodušna in ne bi posredovala. Še zlasti zato ne, ker je bila tem množicam pot v industrijo ali izseljeništvu zaprta. S proglasitvijo Zakona o zaščiti kmetov in z njim tudi moratorija za kmečke dolgove v letu 1932 ter s kasnejšo zakonodajo je bila v bistvu konzervirana obstoječa, razmeram neprimerna posestna struktura.

Male kmetije so se tako še naprej ohranjale pri življenju. S socialnega in političnega stališča je bila tako ravnanje države razumljivo. Zastavlja se nam tudi vprašanje, če je bil drugačen razplet sploh mogoč. Veliko število neuspešnih dražb v tridesetih letih kaže, da tudi večji kmetje zaradi prepolovitve dohodkov med krizo niso razpolagali z zadostnimi sredstvi za nakup bankrotiranih kmetij. Le tako bi namreč lahko nastajala večja kmečka gospodarstva, ki bi bila tržno naravnana. Tudi novo zadolževanje v ta namen je bilo izključeno, ker je bila kreditna sposobnost kmetov v temeljih omajana, svoje pa so pridodale tudi negativne izkušnje z moratorijem.

VIRI IN LITERATURA

1. ARHIVSKI VIRI

ARHIV SLOVENIJE (AS) - Ljubljana:

- Kmetijski oddelek Pokrajinske uprave za Slovenijo
- Kmetijski oddelek Kraljevske banske uprave Dravske banovine
- Dravska finančna direkcija
- Kmetijska zbornica za Dravsko banovino
- Banski svet Dravske banovine
- Zadružna zveza
- Zveza slovenskih zadrug
- Ministrstvo za finance LRS
- Ministrstvo za pravosodje LRS

ARHIV INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO (AINZ) - Ljubljana:

- Ministrstvo za finance LRS

ARHIV JUGOSLAVIJE (AJ) - Beograd:

- Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije

2. URADNI LISTI

- Uradni list Deželne vlade za Slovenijo (1921)
- Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti (1924 - 1929)
- Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine (1929 - 1941)
- Službeni list DFJ (1945)
- Uradni list FLRJ (1946 - 1947)
- Uradni list LRS (1949 - 1952)

3. ČASOPISJE

- Slovenec (1918 - 1941)
- Jutro (1920 - 1941)
- Slovenski gospodar (1918 - 1941)
- Domovina (1918 - 1941)
- Domoljub (1928)
- Kmetijski/Kmetijski list (1919 - 1941)
- Naprej (1918 - 1922)
- Delavska politika (1926 - 1941)
- Ljudski glas (1935 - 1939)
- Ljubljanski zvon (1935 - 1937)

- Obzorja (1938 - 1940)
- Sodobnost (1935 - 1940)
- Misel in delo (1935 - 1941)
- Tehnika in gospodarstvo (1936 - 1940)
- Bankarstvo (1924 - 1932)
- Čas (1933/34 - 1935/36)
- Socialna misel (1922 - 1926)
- Ekonomsko finansijski život (1933 - 1940)
- Narodno blagostanje (1929 - 1941)
- Narodni gospodar (1918 - 1941)
- Zadrुžni vestnik (1930 - 1941)
- Bilten Priviligovane agrarne banke (1935 - 1941)

4. LITERATURA

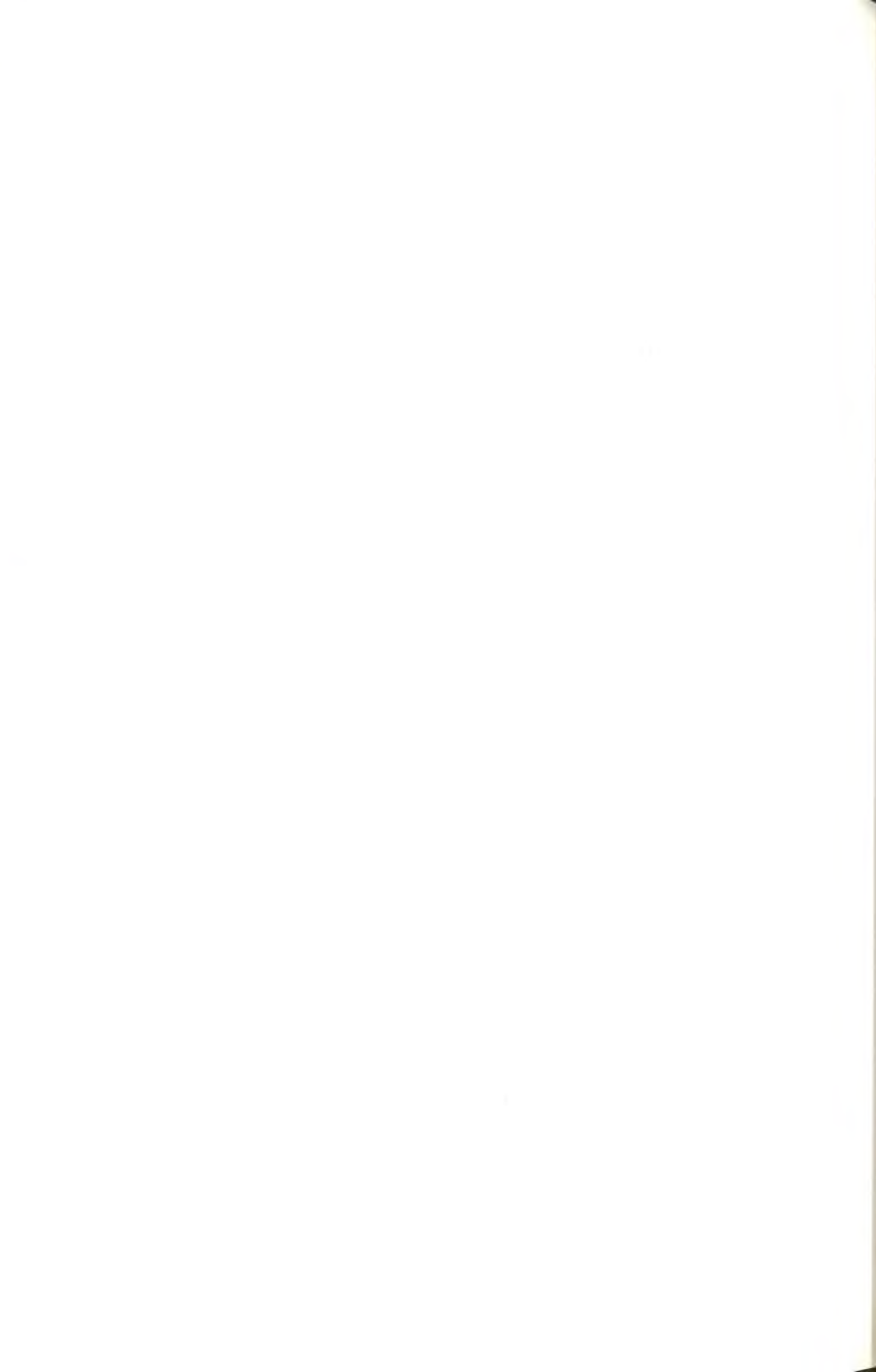
- Velimir Bajkić, Seljački kredit. Beograd: samozaložba, 1928.
- Aleksander Bilimovič, Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel. Ljubljana: samozaložba, 1939.
- Zdenko Čepič, "Agrarno in kmečko vprašanje v programih KPJ/ZKJ." Borec, 10, 1988, str. 936-948.
- Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918 - 1941. Beograd: ISI, 1986.
- Milivoje Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji. Sarajevo: Svijetlost, 1958.
- Fran Erjavec, Kmetiško vprašanje v Sloveniji. Ljubljana: Jugoslovanska kmetijska zveza, 1928.
- Ferdo Gestrin - Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Gordana Gnjatović, Stari državni dugovi. Beograd: Jugoslovanski pregled, 1991.
- Maksim Goranović, Položaj seljaka u Jugoslaviji. Beograd: Zadrुžna štamparija, 1938.
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije, 1970.
- Milan Ivšić, Seljačko razduživanje. Zagreb: Merkantile, 1936.
- Olga Janša-Zorn, "Agrarna reforma v Sloveniji med vojnama". Zgodovinski časopis XVIII/1964, str. 173-189.
- Milan Komadinić, Problem seljačkih dugova. Beograd: Privredni pregled, 1934.
- Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet, 1937.
- France Kresal, "Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918-1941". Delavsko gibanje v Sloveniji. Ljubljana: RK ZMS, 1974, str. 80-115
- Žarko Lazarevič, "Zadolževanje kmetov v Sloveniji v letih 1918-1941 s posebnim ozirom na bremenske vpise v zemljiško knjigo vzorčno izbranih katastrskih občin. Magistrska naloga, 1989, tipkopis.
- Žarko Lazarevič, "Analiza kmečkih dolgov v Sloveniji 1918-1941". Prispevki za novejšo zgodovino, 2, 1989, str. 357-370.

- Letno poročilo kmetijske zbornice Dravske banovine za I. in II. poslovno leto 1937-1938. Ljubljana: Kmetijska zbornica, 1939.
- Mateja Maček, "Urejanje kmečkih dolgov v stari Jugoslaviji". Zgodovinski časopis, 3, 1989.
- Janez Marentič, Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom. Ljubljana: Kmečka knjiga, 1957.
- Mijo Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb: Ekonomski pregled, 195.
- Mijo Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918 - 1941. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1952.
- Mijo Mirković, Izabrani ekonomski radovi, I. Zagreb: Informator, Ekonomska biblioteka XIV. kolo, 1-2, 1979.
- Ratibor Popović, Agrarna prenaseljenost Jugoslavije. Beograd: Privrednik, 1940.
- Poročilo o kmetijski anketi z dne 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani. Uredil dr. Josip Vošnjak. Ljubljana, 1884.
- Slovenci v desetletju 1918 - 1928. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- J. Sovran (Janez E. Krek), Črne bukve kmečkega stanu. Jedro kmečkega vprašanja. Ljubljana, 1895.
- Socialni problemi slovenske vasi I, II. Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1938.
- Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Todor Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića 1935 - 1937. Beograd: ISI, 1985.
- Štefan Sušec, Neposredni davki. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Svetska ekonomska kriza 1929 - 1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope. Beograd: SANU - Balkanološki institut, 1976.
- Miroslav Stiplovšek, "Slovenske politične stranke in njihovi kmečki programi 1918 - 1920". Jugoslovenski istorijski časopis, 3-4, 1973.
- Miroslav Stiplovšek, "Programska in organizacijska prizadevanja slovenskih političnih strank za pridobitev kmečkih množic 1918 - 1920". Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1-2, 1974.
- Jozo Tomasevich, Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Standford: Standford University Press, 1955.
- Jozo Tomašević, Finansijska politika Jugoslavije 1929 - 1934. Zagreb: samozaložba, 1935.
- Fran Trček, "Kmečki dolgovi v preteklosti", Kmečki glas, 34 - 41, 1963.
- Vuk Vinaver, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 - 1935. Beograd: ISI, 1987.
- Josip Vošnjak, "Socialni problem in kmetski stan". Letopis Matice slovenske, 1885.
- Mihajlo Vučković, Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918 - 1941. Beograd: Institut društvenih nauka, 1966.
- Nikola Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930 - 1934. Beograd: Prosveta, 1968.
- Nikola Vučo, Poljoprivreda Jugoslavije 1918 - 1941. Beograd: Rad, 1958.
- Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I. in II. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1938.

IZ DOSEDANJE ZALOŽNIŠKE DEJAVNOSTI

- ⇒ *Božo Repe: Obračun s Perspektivami*, 1990
- ⇒ *Nevenka Č. Sadar: Moški in ženske v prostem času. Socialno- psihološke razsežnosti načinov preživljanja prostega časa*, 1991
- ⇒ *Mojca Novak: Zamudniški vzorci industrializacije - Slovenija na obrobju Evrope*, 1991
- ⇒ *Igor Lukšič: Demokracija v pluralni družbi? Preverjanje veljavnosti konsociativne teorije*, 1991
- ⇒ *Vzgoja v javni šoli. Zbornik razprav*, 1991
- ⇒ *Bogdan Kavčič in drugi: Stavke*, 1991
- ⇒ *Ivan Svetlik in drugi: Zaposlovanje - perspektive, priložnosti, tveganja*, 1992
- ⇒ *John Keane: Mediji in demokracija*, 1992
- ⇒ *Breda Luthar: Čas televizije*, 1992
- ⇒ *Hans Fink: Socialna filozofija*, 1992
- ⇒ *Mirjana Nastran - Ule: Socialna psihologija*, 1992
- ⇒ *Slavko Splival: Izgubljene utopije? Paradoksi množičnih medijev in civilne družbe v postsocializmu*, 1992
- ⇒ *Neven Borak: Spočetje ekonomske samostojnosti*, 1992
- ⇒ *Andrej Ule: Sodobne teorije znanosti*, 1992
- ⇒ *Breda Kroflič: Ustvarjanje skozi gib*, 1992
- ⇒ *Michael W. Apple: Šola, učitelj in oblast*, 1992
- ⇒ *Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918 - 1921*, 1992
- ⇒ *Ivan Kosovel: Magija in metamorfoze duha*, 1993
- ⇒ *Mirjana Nastran - Ule: Psihologija vsakdanjega življenja*, 1993
- ⇒ *Chaim Perelman: Kraljestvo retorike*, 1993
- ⇒ *Scott Lash: Sociologija postmodernizma*, 1993
- ⇒ *Peter Kovačič-Peršin: Zaveza slovenstvu*, 1993
- ⇒ *Stephen Moore: Sociologija. Ključni pojmi in dejstva. Prevod iz angleščine z dodatkom slovenski izdaji*, 1993
- ⇒ *Alasdair MacIntyre: Kratka zgodovina etike*, 1993
- ⇒ *Volitve in politika po slovensko. Zbornik ocen, razprav in napovedi*, 1993
- ⇒ *Miro Cerar: Večrazsežnost človekovih pravic in dolžnosti*, 1993
- ⇒ *Oto Luthar: Med kronologijo in fikcijo*, 1993
- ⇒ *Marko Jaklič: Strateško usmerjanje gospodarstva*, 1994

Žarko Lazarevič
KMEČKI DOLGOVI NA SLOVENSKEM
Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948

Predgovor
Neven Borak

Recenzenta
dr. France Kresal, dr. Miroslav Stiplovšek

Založnik
ZPS d.o.o.
Znanstveno in publicistično središče
Ljubljana, Beethovnova 2

Zbirka
Forum 2/94

Urednica
Vlasta vičič

Odgovorni urednik
Zvone Filipovič

Računalniško oblikovanje
Jožica Dolgan

Naslovnica
Ervin Markošek

Tisk
JA-GRAFIKA, Ljubljana

Finančna podpora
Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

Žarko Lazarevič
KMEČKI DOLGOVI NA SLOVENSKEM

Predgovor
Neven Borak

Avtor
dr. Žarko Lazarevič

Predgovor
mag. Neven Borak

Zadolženost, velikokrat tudi prezadolženost, kmetij ni bila posledica ne-spametnega ravnanja njihovih lastnikov, kot so trdili nekateri, temveč posledica kriznih razmer oziroma strukturnih neskladij v kmetijstvu, ko je bila na preizkušnji prilagoditvena sposobnost prevladujočega slovenskega gospodarskega sektorja. Problem kmečkih dolgov v Sloveniji je pravzaprav problem neugodne posestne strukture oziroma prevlade malih kmetij, ki niso bile sposobne preživetja v tržnih pogojih gospodarjenja. Zaradi tega je pripoved o kmečkih dolgovih obenem tudi zgodba o počasnem in bolečem gospodarskem propadanju velikega dela podeželskega prebivalstva, saj donosnost kmetovanja v kriznih razmerah ni dosegala cene v konjunkturi najetih posojil. Razsežnost problema je vidna iz dejstva, da je na zadolženih kmetijah živela približno četrtnina prebivalstva Slovenije. Torej ni preuranjen sklep, da je bila ustrezna rešitev teh zagat pomembna za celotno gospodarsko, socialno in politično življenje Slovencev kot narodne skupnosti.

Žarko Lazarevič

Kar nekaj zgodb se prepleta skozi problematiko kmečkih dolgov. Vse so zapopadene v knjigi Žarka Lazareviča, nobena ni dokončana. V valovih povezujejo preteklost s sedanostjo in sedanost s prihodnostjo. Vse se sučejo okoli položaja te, svojčas največje družbene skupine v posameznih fazah gospodarskih ciklov in v prevratnih razmerah zamenjave prevladujočih družbenih odnosov in/ali državne organizacije. Naj nas ne moti, da so nekdanj to bili kmetje oziroma kmetijstvo, danes pa delavstvo ali industrija. Tisto, kar je komercializacija v preteklem stoletju povzročila kmetom, se danes ponavlja s spreminjanjem družbene lastnine v zasebno. Posplošeno vprašanje, ki se pri tem postavlja, se glasi: ali Slovenci lahko pričakujemo uspešen razvoj, če vse spremembe utemeljujemo z negacijo preteklosti in če ta preteklost jasno signalizira vedenje, da slovenska bit ne prenaša ostre socialne in ekonomske diferenciacije, kar je združevalo Kreka in Kardelja?

Iz predgovora Nevena Boraka

